

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Ukrainian National Academy of Sciences
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ
International Association of Ukrainian Ethnologists

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОЛОГІЯ

FOLK ART AND ETHNOLOGY

№ 3, 2019 (379)

травень-червень

Київ – 2019

ISSN 2664-4282

Рік заснування 2010

Індекс 74328 Виходить раз на два місяці

Засновники журналу

Національна академія наук України

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського

Головний редактор

Ганна СКРИПНИК

Заступник головного редактора

Анатолій ІВАНИЦЬКИЙ

Відповідальний секретар

Галина БОНДАРЕНКО

Редакційна колегія

Лідія АРТЮХ, Василь БАЛУШОК, Валентина БОРИСЕНКО, Леся ВАХНІНА,
Михайло ГЛУШКО, Софія ГРИЦА, Іван ДЗЮБА, Віктор КОЖУХАР,
Катерина КОЖУХАР, В'ячеслав КУШНІР, Оксана МИКИТЕНКО, Микола МУШИНКА,
Леся МУШКЕТИК, Тетяна РУДА, Григорій СЕМЕНЮК,
Володимир СКЛЯР, Мирослав СОПОЛИГА

*Включено до переліку фахових видань України з історичних дисциплін
(Наказ МОН України № 32 від 15.01.2019 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(протокол № 7 від 04.06.2019)*

Народна творчість та етнологія : № 3 (379) / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ
ім. М. Т. Рильського. Київ, 2019. 120 с.

Редактор-координатор

Олена ЩЕРБАК

Редактори

Надія ВАЩЕНКО, Олена КРУТОВА, Тетяна КЛИМЕНКО,
Лариса ЛІХНЬОВСЬКА, Олена ЯРИНЧИНА

Редактори англomовних текстів

Олена КАЛАЧ, Павло РАФАЛЬСЬКИЙ

Оператор

Ірина МАТВЄЄВА

Комп'ютерна верстка

Людмила НАСТЕНКО

Адреса: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4

тел. (044) 278-34-54

E-mail: redaktsiia@etnolog.org.ua

<http://nte.etnolog.org.ua>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ. № 17404–6174Р від 24.12.2010

© Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Зміст

Contents

З історії та теорії науки

From the History and Theory of Science

- 5 **Глушко Михайло.** «Материяли до українсько-руської етнології» – історичне видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові (до 120-річчя початку друку)
Hlushko Mykhaylo. Materials for the Ukrainian-Ruthenian Ethnology, A Historic Edition of the Shevchenko Scientific Society in Lviv (On the Occasion of the 120th Anniversary of the Publication's Start)
- 25 **Темченко Андрій.** Семантика тілесних «двійників» у міфологічних уявленнях слов'ян
Temchenko Andriy. Semantics of Corporeal Twins in Slavonic Mythological Concepts
- 36 **Тупчієнко Микола.** Семантичні паралелі в символіці бобових, злакових та заліза в уявленнях давніх слов'ян і сучасних східнослов'янських народів
Turchiyenko Mykola. Semantic Parallels in Symbolical System of Legumes, Cereals, and Iron in Conceptions of Ancient Slavs and Modern Eastern Slavonic Nations

Розвідки та матеріали

Studies and Materials

- 44 **Даниленко Олександр.** Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи
Danylenko Oleksandr. Return of Historical and Cultural Values to Ukraine: Achievements and Prospects
- 52 **Гавриленко Вікторія.** Окремі звичаї післянедільного святкування весілля на Сумщині (середина – третя чверть ХХ століття)
Havrylenko Viktoriya. Some Customs of After-Sunday Wedding Celebrations in Sumy Region (the Mid to Third Quarter of the XXth Century)

З наукового життя

On Scientific Activities

- 61 **Юрченко Віталіна, Волковічер Тетяна.** Науково-практичний семінар «Соціокультурний розвиток децентралізації: старий / новий досвід українських громад»
Yurchenko Vitalina, Volkovicher Tetiana. Theoretical and Practical Workshop Socio-Cultural Development of Decentralization: Old / New Experience of Ukrainian Communities
- 65 **Бевз Тетяна.** Специфіка здійснення реформи децентралізації в регіонах України: здобутки і прорахунки
Bevz Tetiana. Specificity of Putting Decentralization Reform into Practice in Ukrainian Regions: Achievements and Blunders

- 76 **Горбатюк Микола.** Децентралізація і регіональні політичні еліти (на прикладі Вінницької області)
Horbatiuk Mykola. Decentralization and Regional Political Élites (Exemplified by Vinnytsia Region)

З архівних джерел **From Archival Sources**

- 89 [Архівний матеріал]. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 1–7, од. зб. 707, 143 арк.
 [Archival Material]. Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of the M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine, Fund 1–7, Unit of Issue 707, 143 Sheets

Рецензії та огляди **Reviews and Surveys**

- 114 **Руда Тетяна.** [Огляд] Ешилъ япракъ арасында къырмазы гуль... – В зелен-листі червона троянда... Кримськотатарська народна пісня кохання : поетичні тексти / упоряд., автор вступ. статті О. Гуменюк, пер. з кримськотатарської В. Гуменюк. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2018. 320 с.
Ruda Tetiana. [Survey] Ешилъ япракъ арасында къырмазы гуль... – A Red Rose Has Grown Amidst Verdure... A Crimean Tartar Folk Love Song: Poetic Texts (compiled and prefaced by O. Humeniuk, translated from Crimean Tatar by V. Humeniuk). Kyiv: M. Rylskyi IASFE, NAS of Ukraine, 2018. 320 pp.
- 117 **Ярова Аліна.** [Огляд] Фокс К. Спостерігаючи за англійцями. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. 608 с.]
Yarova Alina. [Survey] Foks K. Observing the English People. Lviv: Staryi Lev Publishing House, 2018. 608 pp.

УДК (062.552)(477.83-25)“1899/2019”

ГЛУШКО МИХАЙЛО

доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

HLUSHKO MYKHAYLO

a Doctor of History, a professor at the Ivan Franko Lviv National University Ethnology Subdepartment

Бібліографічний опис:

Глушко, М. (2019) «Материяли до українсько-руської етнології» – історичне видання наукового товариства імені Шевченка у Львові (до 120-річчя початку друку). *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 5–24.

Hlushko, M. (2019) *Materials for the Ukrainian-Ruthenian Ethnology* – Historical Edition of Shevchenko Scientific Society in Lviv (On the Occasion of the 120th Anniversary of the Publication Beginning). *Narodna tvorchoist ta etnolohiya* [Folk Art and Ethnology], 3 (379), 5–24.

«МАТЕРИЯЛИ ДО УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЕТНОЛЬОГІЇ» – ІСТОРИЧНЕ ВИДАННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ (до 120-річчя початку друку)

Резюме / Summary

This year it is the 120th anniversary since the first volume of one of the most important serial editions of Shevchenko Scientific Society – *Materials for the Ukrainian-Ruthenian ethnology* – has been published. The history of its plan and practical implementation, first of all, with the efforts of Fedir Vovk and Mykhailo Hrushevskyi, as well as the reasons of the long-term preparation of the edition, the main purpose and the change of the collection official title, etc. are ascertained with the attraction of various kinds of sources.

It is established: an issue of a separate ethnological collection for publication of ethnographic, archaeological and anthropological materials is raised by Fedir Vovk in one of his letters to Mykhailo Hrushevskyi (February 21, 1896). Basing himself on the experience of European and American researchers, the scientist believes that independent Ukrainian ethnology can be cherished only in an appropriate way – as a new folk discipline. M. Hrushevskyi has supported readily F. Vovk initiative and promoted the ethnologist in the implementation of his idea in life in every possible way.

During the active correspondence between the scientists during 1896–1898, the basic scientific footholds and principles of the scientific studies publication have been coordinated and the contents of the first volume of the new serial edition is formed. However, its preparation and printing have lasted for almost three years – until January, 1899 inclusively, that is the result of various objective and subjective reasons.

Materials for the Ukrainian-Ruthenian Ethnology is the first Ukrainian ethnographic illustrated edition in general and of the Shevchenko Scientific Society in particular, which, in fact, delayed mostly its timely publication.

Materials for the Ukrainian-Ruthenian Ethnology is the only serial edition of the Shevchenko Scientific Society, which official name has been changed thrice – depending on the level of development of *true* or *descriptive* ethnography. During the period, when Fedir Vovk is responsible for the publishing of the ethnological collection, the Society has followed the original publishing project strictly, that is, only ethnographic and archaeological sources have been published.

Before the First World War, the scientific intention of the researchers has been violated, thus folklore and related ethnomusicological materials start to be published, although there is another special serial edition – *The Ethnographic Collection*.

Keywords: *Materials for the Ukrainian-Ruthenian Ethnology*, T. Shevchenko Scientific Society in Lviv, Fedir Vovk, Mykhailo Hrushevskiy, Ivan Franko, ethnology, ethnography, anthropology, archaeology.

З першим томом нового серійного видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові – «Матеріялами до українсько-руської етнології» українські народознавці познайомилися 120 років тому. Особливо з нетерпінням його очікували в Етнографічній комісії, позаяк саме її члени зобов'язувалися опікуватися цим друкованим органом, паралельно з «Етнографічним збірником».

За довголітню історію розвитку української етнології та інших галузей знань гуманітарного профілю вчені багаторазово зверталися до опублікованих на сторінках «Матеріялів...» різних видів джерел (етнографічних, фольклорних, антропологічних, археологічних, музикознавчих), неодноразово давали їм різносторонню характеристику, докладно аналізували творчі здобутки дописувачів тощо [20; 24]. Водночас помітно, що значну частину наукових аспектів, пов'язаних із виходом у світ першого тому цього друкованого органу, сучасники розглядали або мимохідь, або оминали їх зовсім. Зокрема, і досі не з'ясовано ініціатора випуску етнологічного збірника та процес практичної реалізації його почину. Побіжно йшлося також про специфіку назви цього серійного видання і причини, що їх зумовили, характер збірника залежно від наукового редактора тощо. Доброю нагодою з'ясувати ці та інші проблемні питання – є кругла дата початку випуску друкованого органу НТШ у Львові, залучивши для цього якомога ширше коло документальних відомостей.

Спершу ніж вирішувати зазначені питання, стисло нагадаємо історичні передумови видання «Матеріялів...». Зокрема, як відомо, за ініціативою та безпосередньою участю Михайла Грушевського в 1895 році вийшов перший том «Етнографічного збірника». Причину своєї причетності до його випуску вчений пояснив в одному з пер-

ших листів до Федора Вовка (12 лютого 1896 р.): «...Редакцію збірника взяв я на себе – властиво не так редакцію, як завідування ним, аби та справа не зіставалась в проєкті і desideria [бажання. – М. Г.]» [21, с. 113]. Про це саме йшлося і в передмові до збірника. Водночас у ній історик уперше офіційно висловився за створення Етнографічної комісії: «Аби ту справу скорше до життя привести і в курс пустити, тимчасову редакцію [«Етнографічного збірника». – М. Г.] прийняв на себе низше підписаний [М. Грушевський. – М. Г.], в надії, що за якийсь час Товариство сформує для того особну комісію етнографічну» [11, с. VIII]. Цю саму думку професор обстоював у 1897 році – вже як голова НТШ у Львові: «Наплив етнографічних матеріялів і розвій роботи на тім полі ставить на чергу утворення особної етнографічної комісії» [9, с. 16].

Заснували Етнографічну комісію 25 травня 1898 року на спільному засіданні Історично-філософської та Філологічної секцій. Тоді ж обрали перший її керівний склад: головою – Івана Франка, заступником голови – Ф. Вовка, секретарем – Володимира Гнатюка [16, с. 3]. Ця подія, фактично, започаткувала перший етап діяльності нового науково-дослідного підрозділу Товариства – довоєнний (1898–1940).

Нарешті, на початку 1899 року надрукували перший том «Матеріялів до українсько-руської етнології». Його науковим редактором значився Ф. Вовк. Але чому саме цей учений, а не хтось з інших, приміром, М. Грушевський, І. Франко, М. Павлик? Запитання не є риторичним, позаяк із 1887 року Ф. Вовк мешкав далеко від Львова – у Парижі [25, с. XXXVII]. Вочевидь, ця обставина мала б негативно впливати на вирішення різних поточних питань, пов'язаних із підготовкою нового

друкованого органу, – на підбір матеріалів до друку, наукове редагування і вивірення текстів, вичитування версток тощо. Як з'ясуємо далі, ці чинники справді значною мірою затримали своєчасний вихід у світ нового народознавчого видання. Добре усвідомлював їх і М. Грушевський, активний учасник видавничого процесу в НТШ у Львові, але як пересвідчимося згодом, саме він сприймав Ф. Вовка безальтернативним куратором «Матеріалів...» і першим озвучив його відповідну місію в Товаристві.

Цієї думки дотримувався також І. Франко, коли у 1905 році, оцінюючи наукові здобутки Етнографічної комісії, згадав найбільш діяльних її членів, серед яких етнологом уважав тільки Ф. Вовка, а решта знавців українського народу (В. Гнатюк, О. Роздольський, В. Шухевич, М. Зубрицький, Л. Гарматій) були, на його думку, лише етнографами [28, с. 72]. Справді, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед перелічених І. Франком осіб лише Ф. Вовк опублікував низку етнологічних праць, зокрема з весільної тематики – «Свадбарските обряды на славянские народы» (1890–1894), «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» (1891–1892) та «Свадебные обряды в Болгарии» (1895). Історико-етнологічний характер мала і його розвідка про використання саней у похоронній обрядовості («Сані в похоронному ритуалі на Україні»), вперше опублікована у французькому часописі *Revue des traditions populaires* (1896) [25, с. XLI, LI].

Отже, позаяк наприкінці ХІХ ст. у середовищі українських народознавців був лише один етнолог – Ф. Вовк, очевидно, тільки його зусиллями і можна було підготувати фаховий етнологічний збірник. Ба більше, маємо всі підстави стверджувати: ідея видання «Матеріалів...» належала саме Ф. Вовку. Виникла вона у 1896 році під час його обміну думок з М. Грушевським. Приводом послугувало обговорення змісту першого тому «Етнографічного збірника», надісланого вченому в Париж наприкінці 1895 року [21, с. 109]. 31 січня 1896 роком

датоване послання уродженця Полтавщини М. Грушевському, в якому етнолог висловив свої загальні враження про це серійне видання: «Етнографічний збірник» Ваш дуже цікавий і дуже добре впорядкований. Подам незабаром про його звістку у «Anthropologie» і «Rev[ue] des trad[it]ions Populaires»» [21, с. 111]. Тоді ж, докладно аналізуючи «Програму до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложену членами Наукового товариства ім. Шевченка», автор листа зробив низку критичних зауважень, серед них і такі: «Розділи про <...> одержу, страву і життє – найслабійші в усій програмі; Етнологія у їх перемішана з folk-lore і оповідач замість описання хати і її частки дасть Вам повірки про хату, замість описання рибальського або мисливського начиння – напише, що рибальство є у доброму або нікчемному стані; про еволюційні погляди на котрих тепер держиться уся етнографія – нічого вже й казати: їх і сліду немає. Те ж і у звичаях; весілля опишуть Вам, та тільки так, що ви знатиме, що бувають на весіллі і дружки, й бояре, і каравай – та й годі, а того, що Вам треба, ніхто Вам не скаже, бо йому й у голову не прийде, що се треба. Мені ся річ досить знакома...» [21, с. 111].

Через два тижні (12 лютого 1896 р.) М. Грушевський запропонував Ф. Вовку конкретну співпрацю з НТШ у Львові: «Але от що – чи не взяли б Ви на себе переглянути надіслані товариству матеріали етнографічні, вибрати те, що годиться, зробити до них порівняння з матеріалами вже виданими, словом – приладити до друку? За се Вам, великою охотою заплачимо; аби тільки ся справа йшла скоро. Напишіть, будьте ласкаві зараз» [21, с. 113].

У відповіді від 21 лютого Ф. Вовк охоче погодився впорядковувати етнографічні матеріали, але за певних умов. Тоді ж етнолог запропонував М. Грушевському випускати цілком окреме етнологічне видання: «...Треба-б було подумати про те, щоб видавати етногр[афічні] матер[іали] не як при-

йдеться, а хоч у якій небудь системі – хоч би оттак, наприклад, як друкуються вони у болгарському “Сборнику за народни умотворенія” (хоч ся система мені не дуже подобається – занадто філологічна: там-бо тільки філологі <...> і ні однісінького етнолога). Чи не краще було б зовсім виділити з “Записок” усю етнологію і видавати Етнологічний збірник, додавши туди ж і антропологію, і *палеонтологію*¹ чи передісторичну археологію. (Так принаймні роблять американці і німці у виданнях <...> “Archiv für Anthrop[ology]” і “Zeitschrift für Ethnologie” і “Mitteilung der Anthrop[ology] Gesellsch[aft]”» [21, с. 115].

Отже, 21 лютого 1896 року можна вважати знаменною датою для української етнології з двох причин. Саме в цей день уперше була озвучена ініціатива стосовно видання нового друкованого органу Товариства – окремого етнологічного збірника. По-друге, Ф. Вовк як ініціатор цього почину орієнтувався лише на провідні західноєвропейські (передусім на німецькомовні) та американські етнологічні часописи, що перш за все передбачало високі вимоги до пропонованих до друку матеріалів, а водночас і західноєвропейські стандарти їх наукового опрацювання.

В умовах дефіциту кваліфікованих фахівців у тогочасному НТШ у Львові реалізувати цей задум було дуже складно, що добре усвідомлював М. Грушевський: «Що до спеціалізації “Збірника” [етнологічного. – М. Г.], то трудно її перевести, бо не маємо ані антропологів, ані археологів, ані етнологів. Однак, як би Ви піднялися уложити особний том етнологічний, то він міг би вийти особним томом, хоч і в тій же серії» [21, с. 116], – зізнався він Ф. Вовку в листі від 5 березня 1896 року.

На щастя, відсутність у Товаристві фахівців з етнології, антропології та археології не стала нездоланною перешкодою для втілення ідеї Ф. Вовка в життя. Заслуга в цьому передусім М. Грушевського. Як великий оптиміст і неперевершений організатор наукового процесу, історик відразу проинявся цією ідеєю й активно почав її підтримувати

та пропагувати. Зокрема, вже у звіті про наукову роботу НТШ у Львові в 1895 році, підготовленому М. Грушевським до загальних зборів Товариства і датованому 19 лютого (3 березня) 1896 року (через неповних два тижні (!) з дня датування листа, в якому Ф. Вовк висловився за окреме видання етнологічних матеріалів), стверджувалось, що «останніми часами заявив ся участи в обробленю материялів етнологічних звісний етнолог д. Хв. Вовк (Th. Volkov) в Парижі» [8, с. 10]. Процитоване викликає зацікавлення ще й тому, що автор доповіді миттєво почав розрізняти чи навіть протиставляти поняття «материяли етнологічні» та «материяли етнографічні». Як відомо, другий їх вид публікували в «Етнографічному збірнику»: «Товариство хотіло би довести як скорше до того, аби виходило два томи “Етнографічного збірника” на рік, бо етнографічного материялу <...> не бракує, а збірник наш тепер являєть ся одиноким спеціальним видавництвом для публікування материялів етнографічних на цілу Україну-Русь», – зазначалося в цій же доповіді [8, с. 10–11].

Наступний етап реалізації задуму Ф. Вовка – обговорення з М. Грушевським самого проекту етнологічного видання. Зокрема, у посланні від 13 березня 1896 року вчений завів мову про одночасну підготовку двох томів «Материялів...» протягом календарного року: «З тим, що знайдеться у мене і що я маю надію добути з України од своїх кореспондентів, – мені здається, що сей рік можна буде спорудити книжки зо дві: одну видати, наприклад, у Серпні, а другу у кінці або у початку Січня того року» [21, с. 117]. Вже тоді Ф. Вовк думав про щорічну підготовку трьох і навіть чотирьох томів етнологічного збірника: «Знаючи, що у кого питати, я й сподіваюсь, що материялів назбираємо досить і досить доброго; так що на той рік може можна буде вже подумати і про 3 або й 4 книжки на рік (більше не треба), а також і про більше етнологічний характер видання. Сподіваючись також, що можна бути добути

й дещо з Галичини, особливо як що Ви доручите се декому з Ваших слухачів, що їхати-муть у літку на села» [21, с. 118].

«Отже ж, якщо Товариство й Ви Добродію згоджуєтесь передати <...> усю редакцію «Збірника» цілком до моїх рук, то я беруся за се з дорогою душею і прошу зараз же прислати мені усі матеріали які маєте», – такими словами завершив Ф. Вовк перше предметне обговорення проекту нового народознавчого видання [21, с. 118]. Водночас дослідник висунув М. Грушевському сім конкретних вимог, які вважаємо за доцільне процитувати дослівно. Хоча б задля загального уявлення про первісний задум відповідального редактора, а також про його засади, характер і методи наукової та редакційної роботи:

«1) Щоб на сей рік не побільшувать ні формату, ні товщини книжок; видати не більше двох (як написано угорі).

2) Щоб мені забезпечено було принамні чотири великих малюнка (у цілу сторону) або відповідне число маленьких до кожної книжки, якщо не можна більше. За дуже рідкими виїмками малюнки мають бути зроблені пером (за для цинкографії, котра коштує дешевше, ніж фототипія).

3) Мати хоч 10 гульд[енів] на кожну книжку на малюваннє пером з фотографій того, чого я не зможу намалювати сам.

4) Щоб заголовки і оглави збірника були друковані, окрім українською, також і по французькому, як се роблять чехи у їхньому «Českomu Lidovi».

5) Щоб мені застережено було право мінятися збірником, з якими я знайду потрібними виданнями і посилати примірники деяким вченим, товариствам і окрімним особам.

6) Щоб мені посилалась хоч одна (друга) коректура.

Нарешті ж, позаяк Ви сами балакали про мої літературні праці, починали розмову завше про заробіток, а тут окрім часу і праці доведеться ще робити чимало видатків на пошту і особливо на книжки, то я думав би, що слід би було, щоб Товариство визначило мені на се яку допомогу...» [21, с. 118–119].

Однак відповідь М. Грушевського від 31 березня 1896 року глибоко засмутила Ф. Вовка. По-перше, згідно з рішенням Президії Товариства щорічний обсяг етнологічного збірника міг сягати тільки 10–12 аркушів. По-друге, у зв'язку з фінансовими проблемами його видання можна було запланувати лише на весну 1897 року [21, с. 119].

Утім, незважаючи на зазначені обставини, Ф. Вовк пообіцяв професору вчасно підготувати рукопис першого тому нового серійного видання: «Будемо втішатись хоч тим, що на 1897 р. матеріалу буде більше і з його можна буде зробити кращий вибір», – писав він М. Грушевському в листі від 5 травня 1896 року [21, с. 120]. Відповідальний редактор також зобов'язувався надіслати на початку 1897 року підібрані тексти і малюнки до Львова [21, с. 120].

Відтак між Ф. Вовком і М. Грушевським запанувала тривала (майже піврічна) мовчанка. Її порушив голова НТШ у Львові на початку 1897 року з нагадуванням такого змісту: «Час би приступити до реалізації Етнологічного Збірника. Я Вас повідомляю в своїй часі, що Вид[д]іл прийняв в загальних рисах проект збірника» [21, с. 122].

Це нагадування не було зайвим, позаяк наближалися звітні збори Товариства. Крім цього, саме на початку календарного року завжди складали і затверджували видавничий план. Уперше новий народознавчий збірник включили до видавничого списку НТШ у Львові на засіданні його Президії 19 лютого 1897 року. Зокрема, тогочасне протокольне рішення керівного органу Товариства гласило: «Прийнято внесення проф. Грушевського щодо видавництва Товариства на р. 1897, а то: а) публікації етнографічні розширити, іменно же видати збірник етнологічний (Вовка з Парижа)...» [1, арк. 58 зв.]. Про нього мовилось і в опублікованому джерелі, з одним лише важливим уточненням: «Між иньшими видати том материялів етнологічних під ред[акцією] д. Ф. Волкова [курсив наш. – М. Г.] в Парижі» [17, с. 1]. У повідомленні «З Товариства: Рух в видавництвах»

за 1897 рік, у рубриці «Розпочинають ся друкувати», першим пунктом значилось: «Етнологічні Матеріяли, т. I» [18, с. 1]. Отже, у лютому 1897 року у видавничій царині Товариства задум уродженця Полтавщини почав набувати конкретних обрисів.

24 лютого нарешті зголосився Ф. Вовк, який запропонував М. Грушевському зміст першого тому етнологічного збірника. Він передбачав аж чотири матеріали самого відповідального редактора: передмову, матеріали про археологічні здобутки Вікентія Хвойки у Києві, українське рибальство на Дунаї та про стару церкву в Малині на Волині. Дві етнографічні розвідки належали М. Могильченку («Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині» та «Українські будівлі у с. Полошки у Чернігівщині»), якого Ф. Вовк назвав у листі чомусь Могилянським. Інші матеріали належали трьом авторам: Олександрові Гриші («Весілля у Гадяцькому повіті з Полтавщини»), Юліану Тальку-Гринцевичу («Українська колонізація Сибіру») та Михайлові Максимовичу («Збірничок весільних пісень»). Крім цього, Ф. Вовк особисто планував подати до цього тому «Матеріялів...» дві власні програми («Програму до збирання весільних звичаїв»; «Програму до етнографії життя»), «Дрібні речі» та «Покажчик Explication des dernière» [21, с. 123]. Опис змісту майбутнього етнологічного збірника автор листа завершив словами надії: «Щодня сподіваюсь одібрати матеріали про святих *Дикарева* і дещо з Галичини від *Кордуби*, котрі давно вже обіцялись. Якщо надійдуть, то може змінять трохи зміст. А те ж, якби у Вас що знайшлося з *Галицького* матеріалу (бо мій як бачите увесь чисто український) підходящого, то те ж добре було б додати (тільки не *folklore*)» [21, с. 123].

3 березня 1897 року на черговому засіданні Президія Товариства постановила «вислати етнологічні матеріяли п. Вовкови в Париж» [1, арк. 60 зв.]. Що це були за матеріали – довідуємося з листа М. Грушевського до Ф. Вовка, який сучасні дослідники дату-

ють початком 1897 року: «В Товариства екупа матеріялів і сими днями пошлемо Вам на перегляд. Зверніть увагу на матеріяли по ремеслам п. Гнатюка і про Гуцулів (Мосори). Статя Кордуби піде в “Записки”, лише остановка за кольоровими знімками», – писав голова НТШ у Львові [21, с. 126].

7 березня Ф. Вовк проінформував М. Грушевського про те, що одержав деякі його матеріали, але серед них не виявив статті В. Гнатюка про ремесла. Розвідку Михайла Мосори про гуцулів учений уважав компілятивною, але дуже цікавою. «Треба буде викинути дещо з історичних домислів і публіцистики, а решта вийде добре», – наголосив автор листа [21, с. 129]. Крім цього, у зазначеному посланні Ф. Вовк наполягав на тому, що розвідку Мирона Кордуби не слід друкувати в «Записках НТШ»: «А де Кордубині орнаменти, знов таки кажу, що не слід би Вам їх тягти до “Записок”. Мало Вам хіба історії, філології і фольклору? А найголовніше се мішанина: історик і філолог на їх і не подивляться, а етнолог не стане їх і шукати у історико-філологічному виданні. У “Матеріалах” же вони б мали і свою рацію, і свою ціну. Та може й я б де які примітки зробив – я ж таки колись коло цього поравсь», – стверджував етнолог [21, с. 129].

18 березня 1897 року М. Грушевський вислав Ф. Вовку інші етнографічні матеріали, серед них і розвідки В. Гнатюка, а також нову працю М. Мосори – «Гуцульський словничок» [21, с. 130].

Через тиждень (25 березня) Ф. Вовк дякував голові Товариства за нові матеріали: «Гнатюка праці такі, що кращого й не придумаєш. Де-не-де бракує малюнків, але про се, передивившись ще раз, я напишу Вам осібно. Мосорина Гуцулія – дуже цікава річ, хоч і компелятивна. Напишіть мені, чи дуже треба стерегтись, щоб образити автора: там бачите на мій погляд треба б де що повикидати, то не хотілось би його сердити. Щодо словарця, то я не знаю, чи не краще б може було його оддати до філологічного матеріалу?» [21, с. 131].

Відповідь М. Грушевського не забарилася. 9 квітня 1897 року він писав відповідальному редактору майбутнього етнологічного збірника: «Статтю Мосори можете де в чім поправити або скоротити; щодо словарця, то він перекидався вже кілька років в секції фіольологічній, і я боюсь, що як не вийде він при його розвідці, то знов заляже, але в тім Ваша воля» [21, с. 133]. Тоді ж голова Товариства повідомив Ф. Вовка про те, що прийнято рішення друкувати «Материяли...» накладом 500 примірників, однак його обсяг не може перевищувати 12 аркушів [21, с. 133–134]. «Ліпше дати по року такий том, ніж грубший – раз на кілька років», – наголосив керівник науково-дослідної установи [21, с. 134].

Після цього між ученими розгорілася листовна полеміка стосовно диференціації «Записок НТШ», «Етнографічного збірника» та «Материялів до українсько-руської етнології». Зокрема, у посланні від 12 травня Ф. Вовк наполягав на тому, щоби розвідки і матеріали, пов'язані з етнологією, були вилучені із «Записок НТШ» і публікувалися лише в «Материялах...». Відповідальний редактор нового друкованого органу особливо наполягав на передачі до етнологічного збірника статті М. Кордуби про писанки: «Що до Кордубиної праці, то мені дуже хотілось би мати її до своїх “Материялів” і за для неї я охоче посунувсь би з дечим з того, що у мене є, – наприклад з дуже цікавими “Гутірками про коронацію” Дикарива², котрі я маю і котрі більше ідуть до фольклору» [21, с. 135].

Натомість М. Грушевський відстоював свою видавничу позицію. «Що до поділу, то демаркаційну лінію [між] Етнольо[гичними] матер[іалами] і Етногр[афичним] зб[ірником] я дуже добре розумію. Я писав вже Вам, що мені важно було що иньше: я хотів в “Записках” зіставити розвідки про Українські річі з різних галузей, а в “Збірник”, “Материяли”, “Памятки”³ etc. винести сирий матер[іал], Ви на пункті Етнол[огічних] матер[іалів] тому спротивились. Але знову

зіставляючи в “Записках” історію, я, як писав, хотів прилучити до неї й доісторичну археологію, бо у нас археологією займаються історики, але не етнографи», – писав голова Товариства у листі від 24 червня [21, с. 136]. Тут же він інформував адресата про те, що пересилає йому статтю М. Кордуби, підготовлену за його ініціативою і яка завдала йому (М. Грушевському) чимало клопоту [21, с. 136].

Полеміка між ученими стосовно предметного засягу «Материялів...» продовжилася і в наступних листах. Зокрема, 4 червня 1897 року Ф. Вовк запевняв М. Грушевського про те, що відстоює свою думку не з особистих міркувань, а з наукових. Хоча б тому, що «найчастійше не легко бува відділити розвідки од матеріалів і що з розвідок найкращими бувають іменно ті, де найбільше матеріалів, а з матеріалів найкращі – ті, що вже хоч трохи оброблені, мені не хочеться відрізняти розвідки од матеріалів (по етнології)...», – стверджував автор листа [21, с. 137].

Так само Ф. Вовк неухильно наполягав на тому, що археологічні матеріали мають друкуватися в новому серійному виданні: «У сій справі я хотів би звернути Вашу [М. Грушевського. – М. Г.] увагу й на те, що хоч у нас, себто на Україні, доістор[ичною] археол[огією] займаються більше історики, але на усьому світі, починаючи навіть з Московщини се зовсім не так. Скрізь доіст[орична] арх[еологія] злучена з етнологією, ув усіх найвидатніших виданнях (не дурно ж вона й зветься дуже часто палеоетнологією): у “Zeitschrift für Ethnologie”, у “Archiv für Anthropologie”, у виданнях “Mitteilungen” антрополог[ічного] Товар[іства]; у французьких “L’Anthropologie”, “Bulletins de Societes”, у англійському “Journal of anthropological Society”, у американському “The Anthropologist”, у російському “Гласнику”, у італійському “Archivio per Anthropologia e Ethnologia”... скрізь. Се має свою рацію і історичну, і логічну, на котрі я зупинятись не стану, бо се заведе мене дуже далеко» [21, с. 138].

8 червня 1897 року М. Грушевський повідомив Ф. Вовка про те, що питання про етнологічний збірник розглядатиметься на засіданні Історично-філософської секції найімовірніше 7 липня [21, с. 139]. За три дні до цього, тобто 4 липня, відповідальний редактор нового народознавчого видання заадресував голові Товариства лист такого змісту: «Оце ж висилаю Вам разом з цим першу і найголовнішу порцію своїх “Матеріалів”, поспішаючись, щоб вони прийшли до засідання секції. Через це не міг прислати усього разом. Решту зашлю днів через 2–3, а де що з галицького матеріалу може й через тиждень, або що, тим більше, що вона секції відома вже» [21, с. 139–140]. Серед перших матеріалів значилися чотири праці: Ф. Вовка про палеолітичні знахідки в Києві, М. Могильченка про гончарство на Чернігівщині, М. Кордуби про волинські писанки та половина обсягу статті О. Гриши про весілля на Полтавщині [21, с. 140].

Другу частину матеріалів Ф. Вовк вислав до Львова аж 12 липня. Принаймні, цю дату етнолог згадав у гострому за змістом полемічному листі від 16 листопада 1898 року, в якому з'ясовував із М. Грушевським проблеми, пов'язані з друкарнею: «Усі статті, за виїмкою Додатку і т. д., себто того, на чому стоїть тепер друкарня, були вислані Вам двома пакетами: один 4-го липня, а другий 12-го 1897 р. (Поштові квитки лежать передо мною, а також картка од д. Панківського⁴ от 16.VII.1897 зі звісткою, що друга і остатня порція манускриптів одібрана), себто усі разом і завчасу» [21, с. 157].

Історично-філософська секція засідала 7 липня, тобто майже на тиждень раніше, ніж Ф. Вовк надіслав другу частину опрацьованих матеріалів. Однак це не завадило членам цього науково-дослідного підрозділу рекомендувати до друку аж дев'ять розвідок. Принаймні у повідомленні «З Товариства» за травень–вересень 1897 рік стверджується, що М. Грушевський представив на засіданні Секції і запропонував до друку в етнологічному збірнику такі праці: «а) Хв. Вовка про передісторичні знахідки на кирилівській улиці в Києві, б) Могильченка про гончарство в селі Олешні в Чернігівщині, в) О. Гриша про весіле в Гадяцькому повіті в Полтавщині, г) М. Кордуби про писанки на Галицькій Волині, ґ) Хв. Вовка про рибальство на Дунаї, д) В. Гнатюка про кушнірство в Бучацькому повіті, е) О. Мосори⁵ про Гуцулів, ж) Гринцевича про українських переселенців у Сибірі, з) Збірник пісень Максимовича» [15, с. 3]. Члени Секції ухвалили рішення друкувати їх. Щоправда згодом, у листі від 9 липня, М. Грушевський інформував Ф. Вовка про те, що «проект виділення етнологічних матеріалів в особну серію викликав досить сильну опозицію, але перейшов успішно» [21, с. 142].

Була в цьому листі й інша, важлива для Ф. Вовка, новина: «Статі, прислані Вами, я передав до друкарні: почнуть складатись, скоро будуть виготовлені кліші; прошу вказати їм порядок, в яким ті статі вийдуть, і чи будуть мати спільну нумерацію. Взірець паперу Вам пошлють. В сих і інших справах видавництва прошу зноситись з друкарнею безпосередньо» [21, с. 142–143].

Однак етнологічний збірник не дійшов до читача ні в 1897 році, ні в наступному. Майже через півроку (20 грудня 1897 р.) Ф. Вовк жалівся голові Товариства: «Друкування “Матеріалів” зовсім було заснуло без Вас, а тепер оце трохи прокинулось, та й то на біду з помилками» [21, с. 146]. Що більше, із зазначених раніше дев'яти статей, у першому томі «Матеріалів...» виявляємо лише сім: три Ф. Вовка («Передісторичні знахідки на кирилівській улиці у Києві»; «Українське рибальство у Добруджі»; «Сороміцькі весільні пісні, записані М. О. Максимовичом»), М. Могильченка «Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині», В. Гнатюка «Кушнірство у Галичині (Поповіданню майстра Юзька Розоського)», О. Гриші «Весілля у Гадяцькому повіті, у Полтавщині» та М. Кордуби «Писанки на галицькій Волині» [23, с. 1–78, 111–210].

Двом задекларованим раніше розвідкам (М. Мосори про гуцулів та Ю. Талька-Гринцевича про українських переселенців у Сибіру) не знайшлося місця ні в цьому томі серійного видання, ні в наступних. І це зважаючи на те, що Ф. Вовк справді готував їх до друку. У посланні до М. Грушевського від 4 липня 1897 року вчений так охарактеризував кожну з них: «Мосори – Гуцули. Досить скорочена: викинуті ліричні рефлексії у передмові, дослідки етимологічні зовсім не наукової ваги і т. і. Кілька малюнків з “Зорі”; Мосори – словарець – прийдеться може додати кілька українських слів у перекладі.

Талько-Гринцевич – Укр[аїнські] переселенці у Сибіру. Маленька замітка трохи історична, трохи статистична, трохи етнографічна. Додав до неї виписку з подорожжя Палласа ⁶ і хочу додати теж виписку з Siewers'a, котрого тут не знайшлося. Кордуба обіцяв зробити у Відні – через це й спізнився (без малюнків)» [21, с. 140].

З пізнішої кореспонденції між Ф. Вовком і М. Грушевським довідуємося про те, що «словарець Мосори» переглядав І. Франко, який дійшов висновку, «що його як є він, ніяк не можна друкувати» [21, с. 148]. В іншому листі до етнолога голова НТШ у Львові зізнався, що І. Франко вважає «дуже слабою» і статтю М. Мосори про гуцулів [21, с. 153]. З цією самою думкою, фактично, погодився і Ф. Вовк як відповідальний редактор етнологічного збірника, коли стверджував, що «статтею Мосори справді можна поступитись, бо вона таки як її не перероблять, усе ж таки не бо-зна що» [21, с. 154].

31 грудня 1898 року І. Франко особисто написав до М. Мосори й обґрунтував причини відхилення його розвідок: «Я переглянув обі Ваші праці про гуцулів і надто признаю їх вартість. На жаль, в такій формі, як вони є, вони не можуть бути друковані. Розправа про гуцулів – се, очевидно, семінарійна праця; для друку Ви мусили б переробити її більш відповідно до наукових вимогів і визискати ті публікації і матеріали, які були опубліковані від часу її написання. Так

само й словник в тій формі, як він є у нас, не надається до друку і мусив би бути впорядкований більш систематично і перероблений практично. Ви лишили багато слів без подання значення, ще більше без пояснень, при укладанні свого словника не користувалися дотеперішньою лексикографією, не заглядали до словника румунського ані мадярського, а се же було би к о н е ч н е, щоб Вашу працю могло опублікувати наукове тов[ариство] у своїх виданнях» [26, с. 124].

М. Мосора (1862–1948) як декан Сколівської парафії, що нині у Львівській області, не міг, очевидно, виправити зазначені недоліки, у зв'язку з чим його розвідки не були опубліковані й потім. Відомо також, що оригінал рукопису «Словар гуцульський, зібраний Михайлом Мосорою 1885–1898» нині зберігається в архіві І. Франка Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Подальша доля розвідки польського антрополога й етнолога, лікаря за фахом Ю. Талька-Гринцевича (1850–1936) про українських переселенців у Сибіру нам невідома. У листуванні між Ф. Вовком і М. Грушевським про неї відповідальний редактор згадав лише один раз (16 листопада 1898 р.), як про таку, що відхилили [21, с. 156].

У посланні від 4 липня 1897 року Ф. Вовк зізнався М. Грушевському також про те, що не встиг зробити. Передусім учений не підготував одну з ключових частин нового наукового видання – передмову. За словами етнолога, її зміст мав охоплювати низку наукових аспектів: «Хочу після короткого історичного нарису укр[аїнської] етногр[афії] сказати дещо про її теперішній стан і вияснити напрямки (*етнологічний, а не фольклорний*), на котрий треба повертати у нашій етнографії і котрого має додержуватись видання, з указками на європейський стан науки і видатніші новіші праці у цьому напрямкові» [21, с. 140–141].

Зважаючи на твердження в листі від 16 листопада 1898 року, маємо всі підстави вважати, що свою відому й архіважливу з

наукового та історичного погляду передмову «Від редакції (Дещо про теперішній стан і задання української етнології)» [23, с. V–XIX] дослідник відправив керівництву НТШ у Львові саме 12 липня 1897 року.

Тоді ж, найімовірніше, відповідальний редактор надіслав до Львова дві інші доопрацьовані статті: М. Могильченка «Будівля на Чернигівщині, Глухівського повіту у с. Полошках» [23, с. 79–95] та В. Гнатюка «Народна пожива і спосіб її приправи у Східній Галичині» [23, с. 96–110]. Статтю М. Могильченка вперше згадав Ф. Вовк в одному з послань до М. Грушевського (24 лютого 1897 р.) [21, с. 123], другу, навпаки, – М. Грушевський у листі до Ф. Вовка (18 березня 1897 р.) [21, с. 130]. Розвідку В. Гнатюка про традиційне харчування Ф. Вовк назвав також серед тих праць, які збирався відправити поштою до Львова через кілька днів після 4 липня 1897 року. До речі, 11 липня цього ж року етнолог перепитував у М. Грушевського стосовно орфографії текстів В. Гнатюка: «Писавши Вам сьогодні забувсь спитатись Вас про одну річ, про котру давно вже хотів спитати. Як бути з матеріалами Гнатюка, що вони написані якоюсь його особистою правописсю? Невже переписувати (бо се легше ніж справляти чи переплавляти)? А може у Вас зетцері [складачі-друкарі. – М. Г.] такі є, що сами наберуть як слід? Напишіть мені про се швидко, бо я через се одложив сей матеріал» [21, с. 143].

Згодом, 20 жовтня 1897 року, в одному зі своїх перших листів, адресованих особисто Ф. Вовку, В. Гнатюк так пояснив специфіку орфографії його народознавчих матеріалів: «Щодо моїх записий з боку формального, то замічу, що й робючи їх, справді мав на меті і лінгвістику. Я є студент філософського факультету і студіюю головню руську літературу і мову <...> Знаючи, як наша фільологія стоїть низько, хоть так богата у нас діалектологія, постановив я собі робити записи в ріжних сторонах нашої країни, можливо найвірніші – оскільки мене ухо не зведе – щоби відтак лінгвісти могли ними

покористуватися. Такими суть і ті записи, що у Вас. Проти зміни правописи в них, я не маю нічо. Проти зміни мови і стилю – також не маю нічо, бо з тих сторін, де я записував тамті матеріали, маю много казок і пісний, котрі вистануть на те, щоби даний діалект спізнати. Зверну лиш Вашу увагу на се, що коли би мали робитися зміни, пр[иміром] з кушнірством, то треба б всьо змінити: мову, стиль і т. д.» [22, с. 11–12].

Аргументи В. Гнатюка були настільки переконливими, що Ф. Вовк подав його матеріали про кушнірство і народне харчування зі збереженням усіх діалектних особливостей західноподільських говірок.

У першому томі «Матеріалів...» опублікували ще одну статтю Ф. Вовка, яку до 7 липня 1897 року вчений ніде не згадував. Маємо на увазі його нову стислу розвідку з незвичним уточненням у назві – «Палеолітичні знахідки на кирилівській улиці у Києві (Додаток до попередньої статті)» [23, с. 211–219]. Уперше автор порушив питання про неї 18 квітня 1898 року в листі до М. Грушевського, розмірковуючи про нові знахідки В. Хвойки: «Особливо треба сказати про нові знахідки д. Хвойки у Києві (на Кирил[івській] ул.), про котрі я маю тепер вже докладніші звістки, на підставі яких багато дечого стало мені далеко яснійшим, доповняючи те, що було у 1-й статті. Через це я хотів би дуже видрукувати й другу статтю як додаток до першої – у I-му томі “Матеріалів”. З тим, щоби окрімні одбитки її зброшуровати разом з одбитками 1-ої статі. Отже ж я дуже просив би Вас повідомити мене: 1) Чи можна буде окрім того, що було намічено у засланому мною до секції змісту 1-го тому – прилучити ще цей додаток (котрий не візьме більш як ½ аркушу (8 стор.), друку 2-х фотографюр (9 × 12) і 2-х чи 3-х цинкографічних малюнків?...» [21, с. 150].

М. Грушевський особисто був не проти публікації нової статті Ф. Вовка в першому томі етнологічного збірника, а також сподівався на те, що почин ученого підтримають і члени Історично-філософської секції. Однак голову Товариства дуже хвилювало інше – чи

його додаткова розвідка не затримає вчасний вихід «Материялів...». «Але зрештою, якби Ви мали сю статю зовсім готову і хотіли її конче дати до сього тому, то я не маю нич протів того», – підсумував М. Грушевський у листі від 5 травня 1898 року [21, с. 153].

Довідавшись від голови НТШ у Львові про те, що І. Франко забракував статтю М. Мосори про гуцулів, Ф. Вовк вирішив замінити її своєю. 8 травня вчений пообіцяв М. Грушевському якомога швидше викінчити нове дослідження і надіслати його до Львова. Однак, як засвідчує наступна кореспонденція, мова про рукопис цієї розвідки продовжувалася навіть улітку. Зокрема, 5 липня відповідальний редактор просив у М. Грушевського дозволу на друк додаткової статті про археологічні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві без її «формального» розгляду на засіданні Секції, позаяк це «може тільки задержати й без того дуже спізнене видання» [21, с. 155]. Щоправда, етнолог спізнився з цим проханням, оскільки члени Історично-філософської секції ухвалили рішення про її друк на день раніше – 4 липня. У документі це рішення сформульоване так: «Ухвалено видруковати в І т. Етнольогічних материялів другу статю д. Вовка про археольогічні нахідки в Київі» [16, с. 4].

Але вихід нового серійного видання у світ затримувався і далі. 10 листопада 1898 року М. Грушевський писав відповідальному редактору: «Я починаю боятись, що Етнольогічні материяли не вийдуть сього року <...> Чи не можна бодай на будуще оминати подібних затягань? Часта поява – річ дуже важна. Тому б я радив не розширяти томів, що виходили б раз на кілька років, а видавати частійші зошити-півтоми, по 6–8 арк. – се могло б виходити щороку. З огляду на се я б конче радив зараз по скінченню І т. зобратись до ІІ тому чи випуску» [21, с. 155–156].

16 листопада Ф. Вовк написав М. Грушевському послання гострого змісту, в якому йшлося і про таке: «Нові і нові стат-

ті», про котрі співа Вам д. Бед[нарський] ⁷ – це мій додаток до Хвойкинських розвідок (9 стор.) і дрібні звістки (7 стор. – усього ж 16 стор. друку)! Що вони здаються новими д. Бедн[арському], то се мені не дуже цікаво. Вам же здається мусить бути добре відомо, що вони друкуються по *Вашій же поради* (принаймні *Додаток*) замість “Гуцулів” Мосори і українців на Сибіру Т[алька]-Гринцевича, *обрахованих і ухвалених Виділом чи секцією, але далеко більших*. Далі йдуть ще не видруковані, але теж обраховані і ухвалені “Програми”, передмова і алфав[ітний] покажчик...» [21, с. 156].

Спочатку (21 листопада) М. Грушевський стримано відповів Ф. Вовку, зауваживши: «Лист, котрим Ви мені відповіли, пишеться звичайно тільки тоді, коли хочеться прервати кореспонденцію» [21, с. 160]. Але вже наступного дня (22 листопада), голова Товариства написав інше послання, тобто навздогін попередньому, в якому відмовився від посередництва між НТШ у Львові та Ф. Вовком і перекинув цю функцію «на плечі» І. Франка: «Я маю під своїм безпосереднім доглядом кілька видавництв, і того з мене досить. «Етнольогічні материяли» є видавництвом Етнографічної комісії Т[оварист]ва, головою котрого є др. Франко; в його опіці мають бути й “Етнольогічні матер[іяли]”, а що він є членом виділу і секції, тож може у всіх інстанціях пильнувати інтересів його видавництва. На його ж руки будете ласкаві прислати материяли для докладу секції» [21, с. 161].

Після цього листування між ученими припинилося щонайменше на два роки. Посередництво між Товариством і відповідальним редактором «Материялів...» перебрав І. Франко. 31 грудня 1898 року вчений писав Ф. Вовку: «Ваш рукопис докінчення “Етнол[огічних] материялів” складається. Запізнення вийшло трохи через те, що друкарня переносилася у іншу хату» [27, с. 123]. Інакше кажучи, нове серійне видання НТШ у Львові вийшло у світ лише в січні 1899 року. Принаймні у звіті про роботу Товариства за 1898 рік, який М. Грушевський виголосив на

загальних зборах науково-дослідної установи 2 лютого 1899 року, стверджується про те, що «докінчено розпочатий позаторік I том Матеріялів до українсько-руської етнології» [10, с. 7]. Перший том нового народознавчого збірника фігурує як доконаний факт і в списку поданих доповідачем серійних видань НТШ у Львові: «Етнологічні матеріяли, т. I (ред. Хв. Вовк) звиш 17 арк.» [10, с. 8].

Отже, від озвучення ідеї про потребу видання окремого етнологічного збірника (21 лютого 1896 р.) до втілення задуму в життя (січень 1899 р.) минуло майже три роки. Як засвідчують документальні матеріали, його тривалу підготовку зумовило декілька причин.

Зокрема, збірник «Матеріялів до українсько-руської етнології» був першим в історії української етнографії подібним виданням, на відміну, наприклад, від фольклористичних – окремих чи серійних. Вочевидь, через це Ф. Вовку як відповідальному редактору та М. Грушевському як голові НТШ у Львові доводилося вперше вирішувати різні за характером стратегічні й поточні питання (наукові, організаційні, видавничі тощо), якими пройняте все листування між ними впродовж 1896–1898 років. Частину проблемних питань було розглянуто раніше, висвітлюючи обговорення вченими нового видавничого проекту та його реалізацію на практиці. Інша частина цих проблем потребує окремого пояснення.

Ф. Вовк як максималіст за духом і професіонал високої проби в різних галузях гуманітарних знань прагнув, щоби нове народознавче видання Товариства не поступалось зарубіжним аналогом. Але в умовах, коли була обмежена кількість кваліфікованих спеціалістів (етнографів), зробити це швидко було вкрай складно, майже неможливо. Через це відповідальному редактору часто доводилося виконувати невластиві для його статусу види робіт. Так, він змушений був перекладати українською мовою тексти матеріалів, які надходили з Наддніпрянської України:

«Біда тільки з земляками – дають мені матеріали, писані по московському, а вважаючи на те, що перекладати я мушу сам і допомогти мені нікому, і на се часу теж треба», – скаржився етнолог М. Грушевському в листі від 12 травня 1897 року [21, с. 135] Про це саме він твердив голові Товариства 26 листопада 1898 року: «Я мусив трохи не усі статті задля “Матеріялів” і перекладати, і навіть переписувати і на пошту писати...» [21, с. 158].

Своєчасний вихід першого тому «Матеріялів до українсько-руської етнології» ускладнило і те, що це було перше ілюстроване видання Товариства й загалом – української етнографічної науки. Себто, за задумом Ф. Вовка, всі описи об'єктів матеріальної культури обов'язково мали супроводжувати ілюстрації – малюнки та фотографії. «Боюся дуже, що прийдеться з Вами дуже торгуватись із-за малюнків... Що будете робити, коли у їх уся сила, бо без їх і текст нічогісінько не варт», – писав учений М. Грушевському 24 лютого 1897 року [21, с. 123–124]. І Ф. Вовк справді «торгувався» з головою НТШ у Львові за кожне зображення, яке доповнювало текст археологічної чи етнографічної праці, неодноразово обговорював з ним різні видавничі аспекти, пов'язані з публікацією ілюстративного матеріалу, їхню якість, розміри тощо [21, с. 128, 129, 131, 136, 141, 146 та ін.].

Натомість М. Грушевський завжди прагнув обмежити «апетит» Ф. Вовка стосовно загального обсягу ілюстративного матеріалу в новому серійному виданні, причому з об'єктивних причин – через недостатню фінансову спроможність Товариства. «З огляду, що I т. Етнолог[ічних] матеріялів для численних клішів і літографій, тяжких корект і доброго паперу, стає Товариству досить дорого, не можна ще сказати на певно тепер, чи II т. їх може значно форсуватись ще в сім році...», – стверджував М. Грушевський у посланні Ф. Вовку від 31 березня 1898 року [21, с. 149]. Надто велику вартість нового народознавчого видання, порівняно з іншими, Ф. Вовку підтвердив напередодні

1899 року І. Франко як голова Етнографічної комісії: «Етнол[огічні] матер[іали]» – видання, яке на наші відносини, досить коштовне, купувати його будуть мало, субвенція наша скупа, а на її підвищення нема надії. Остаточно я думаю, що ліпше видати два томи в рік не обіцявши, ніж обіцяти два і не видати жодного» [27, с. 123].

Водночас відповідальний редактор «Матеріалів...» змушений був постійно думати і дбати про належну репрезентативність і художню якість малюнків та світлин, якими ілюстрували тексти наукових розвідок. Однак далеко не всі автори досконало володіли азами художника чи фотомайстра. Наочний приклад цього – В. Гнатюк. У листі від 20 жовтня 1897 року молодий дослідник так пояснював Ф. Вовку погану якість своїх малюнків до статті про кушнірство: «Малюнки мої всі лихі тому, що я не вмю малювати: як вмів, так зробив, бо нікому не міг дати намалювати на селі, до міст[а] ж не можливо було знов мені поодинокі прилади привозити і то з ріжних причин. Щодо присланого Вами малюнку, то й ту не можу Вас вдоволити зовсім, головню тому, що не маю вже своїх чернеткових записів, а чистовик у Вас» [22, с. 9–10].

Аналогічні проблеми були з ілюстративним матеріалом інших дописувачів до «Матеріалів до українсько-руської етнології». Наприклад, у листі до В. Гнатюка від 24 січня 1900 року Ф. Вовк просив у адресата допомоги – повідомити місце проживання Андрія Веретельника: «А ви [будьте] ласкаві написати мені [й]ого ад[ресу], [я дам] [й]о[му] деякі поради як <...> що з того, що Ви прислали <...> [й]о[му] вернути, щоб він доповнив і перемалював деякі малюнки (узагалі він малює дуже здатно!)» [22, с. 25].

Очевидно, усі подібні випадки суттєво ускладнювали й уповільнювали підготовку етнологічного збірника до друку.

Гальмували роботу Ф. Вовка як відповідального редактора «Матеріалів до українсько-руської етнології» також прогалини методичного характеру в тогочасному україн-

ському народознавстві. Маємо на увазі те, що до ХХ ст. багато ділянок традиційно-побутової культури українців, передусім господарські заняття та матеріальну культуру, вчені оминали далекими стежками. За відсутності зразків наукової продукції, вочевидь, етнографові-початківцю важко було відразу досягнути різні нюанси дослідницької роботи, особливо польової науково-пошукової.

З цією прогалиною в українському народознавстві був добре обізнаний Ф. Вовк. Саме тому вже на стадії обговорення нового видавничого проекту етнолог інформував М. Грушевського про те, що має намір надрукувати «невеличку спеціальну програмку за для деяких питань етнографічних» [21, с. 120]. Згодом, у лютому 1897 року вчений планував опублікувати в етнологічному збірнику дві окремі програми – «Програму до збирання весільних звичаїв» та «Програму до етнографії життя» [21, с. 123]. Намір підготувати дві окремі програми (про «етнографію побиту» та весілля) дослідник підтвердив М. Грушевському і в листі від 4 липня 1897 року [21, с. 141].

Наступні події докорінно змінили плани Ф. Вовка стосовно цих методичних праць. Зумовили їх, найвірогідніше, ділові стосунки вченого з В. Гнатюком. Як зазначалося вище, у посланні від 20 жовтня 1897 року молодий дослідник пояснив знаному відповідальному редактору «Матеріалів...» причини орфографічної специфіки текстів його досліджень про кушнірство та народне харчування. Тоді ж він попросив допомоги у Ф. Вовка: «Хоть я добре знаю, що Ви не маєте много вільного часу, смію просити Вас, подати мені до сих записей свої сказівки – можливо, спеціальний квестионар – а я до кожної Вашої ради застосуюся якнайліпше: за те и обіцюю Вам прислати якнайбільше і як найрізномроднішого матеріалу» [22, с. 10]. І цієї допомоги В. Гнатюк чекав не довго [5, с. 1368]. А потім етнолог підготував відому, об'ємну за обсягом «Програму до збирання відомостей дотичних народньої побутової техніки (Arts of life)» [23, с. 1–22 (окрема пагінація)],

яка увінчала перший том «Материялів до українсько-руської етнології», а водночас замінила дві програми, задекларовані ним раніше. Це справді була перша в історії українського народознавства програма, в якій автор подав чітку розгорнуту класифікацію розділів етнографічної науки та сформулював блоки питань, які всебічно охоплювали різні ділянки господарських занять (основні й допоміжні) та матеріальної культури.

Але відповідальний редактор не думав обмежувати перший том нового серійного видання НТШ у Львові лише цією методичною працею. Як засвідчує кореспонденція між ученими (М. Грушевським і Ф. Вовком), народознавець планував опублікувати в ньому ще одну програму – Митрофана Дикарева про сільські молодіжні громади. Однак у листопаді 1898 року під час обопільної суперечки стосовно темпів підготовки «Материялів...», Ф. Вовк прийняв рішення зняти її з друку [21, с. 159], щоби прискорити вихід книжки у світ. Відтак цей квестіонар М. Дикарева оприлюднили аж у третьому томі етнологічного збірника [12, с. 1–27 (окрема пагінація)].

Вочевидь, існували й інші, менш суттєві чинники, зокрема й особистого характеру, які зумовили тривалу підготовку й повільний друк нового серійного видання. Натомість, озираючись у минуле, нині важко уявити собі українську етнологію без матеріалів, опублікованих на його сторінках.

Неординарність «Материялів...» полягала і в тому, що, на відміну від інших серійних видань Товариства («Записок Наукового товариства ім. Шевченка», «Літературно-наукового вістника», «Етнографічного збірника», «Жерел до історії України-Руси» та десятка інших), цей друкований орган тричі змінював офіційну назву: «Материяли до українсько-руської етнології» («Материяли до українсько-руської етнології») (1899–1908, т. I–X), «Материяли до української етнології» (1909–1919, т. XI–XX) та «Материяли до етнології й антропології» (1929, т. XXI–XXII).

Первісна назва «Материяли до українсько-руської етнології» постала у процесі обговорення проекту нового серійного видання. Зокрема, у посланні до М. Грушевського від 24 лютого 1897 року Ф. Вовк, розмірковуючи про його зміст і характер, зазначив: «Не хотілось би мені цього видання *Збірником* звати, краще було б: *Материяли до русько-української етнології* (тільки не етнології) – так якось поважніше було б... Як Вам здається?» [21, с. 124].

Ідея Ф. Вовка дуже заімпонувала голові Товариства: «Титул: “Материяли до українсько-руської етнології” мені подобається дуже; що до Б в етнології, то нас, вихованців російських шкіл, він ріже в око, (хоч має рацію, бо А все м’якше в європейських мовах), але треба змиритись прийнятою Товариством правописи по можності, і особливо на окладках» [21, с. 126].

Отже, назва етнологічного збірника в редакції М. Грушевського («Материяли до українсько-руської етнології») згодом (з 1899 р.) стала офіційною. Щоправда, і до цієї історичної події, і після неї у документах науково-дослідної установи та особистій кореспонденції її співробітники найменували видання по-різному: «Етнологічний збірник», «Етнологічні матеріали», «Материяли етнологічні», «Материяли», «Збірник материялів», «Збірник» тощо [10, с. 8; 15, с. 3; 16, с. 4; 17, с. 1; 18, с. 1; 19, с. 4; 21, с. 119, 120, 122, 124, 128 та ін.; 22, с. 10, 11, 15, 24, 25, 27, 29–32 та ін.].

Як уже наголошувалося в одній із наших попередніх праць [4, с. 415–416], зміна офіційної назви друкованого органу будь-якої наукової установи, зокрема й НТШ у Львові, не може бути примхою його керівництва чи відповідального редактора, тим більше випадковим явищем. Вона обов’язково засвідчує значну еволюцію наукової та суспільної думки, розвиток й утвердження нових наукових напрямів, шкіл тощо. Через півтора десятка років після публікації першого тому «Історії України-Руси» М. Грушевського поняття «український народ», «українська

нація» стали настільки близькими українському загалу, що вживання в різних наукових виданнях подвійної назви «українсько-руський» видавалося вже цілковито зайвим. Саме тому в 1909 році й змінили титул етнологічного збірника на «Матеріяли до української етнології».

Синхронно активно розвивалося українське народознавство, зокрема й антропологія. Ф. Вовк та його учні (Олександр Алешо, Анатолій Носів, Сергій Руденко та ін.), а також Іван Раковський зібрали напередодні Першої світової війни цікаві антропологічні матеріали, які треба було донести до наукової громадськості. Окремого антропологічного друкованого органу українські вчені поки що не мали. Цю місію могло виконати лише НТШ у Львові. Тим паче, що прецедент публікації власне антропологічних джерел на сторінках «Матеріялів...» уже був – статтю «Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» Ф. Вовк опублікував на сторінках якраз цього серійного видання [3]. Що більше, на підготовці зазначеної праці наполягли самі члени Етнографічної комісії. Зокрема, на засіданні 21 червня 1906 року вони постановили «звернути ся <...> до д[окто]ра Ф. Вовка з просьбою, щоби ще сього року зладив до «Матеріялів до укр[аїнсько]-руської етнології» статтю про антропологічні поміри, роблені за підмогою комісії» [29, с. 13]. Рішення про її друк було прийнято на засіданні Історично-філософської секції 2 квітня 1908 року, на якому зміст дослідження Ф. Вовка представив історик Степан Томашівський [30, с. 9].

Зважаючи на всі зазначені обставини, напередодні Першої світової війни (25 червня 1914 р.) Етнографічна комісія прийняла важливе рішення: «З огляду [на те. – М. Г.], що восени [1914 р. – М. Г.] комісія має надію дістати антропологічні праці, постановлено в «Матеріялах до укр[аїнської] етнології» завести окремий антропологічний відділ та вибрано його редактором д[окто]ра Ів[ана] Раковського. При сій нагоді ухва-

лено «Матеріяли» довести під теперішньою назвою до 20-го тому, а від 21 т. підібрати для них іншу назву» [31, с. 22].

Однак задуму в 1914 році щодо зміни назви «Матеріялів до української етнології» та відкриттю в серійному виданні нової, пов'язаної з антропологією, наукової рубрики, завадила Перша світова війна. До цієї теми члени Етнографічної комісії повернулися аж через чотири роки. Зокрема, 9 червня 1918 року на засіданні етнографів і фольклористів В. Гнатюк нагадав присутнім про рішення, прийняте напередодні війни, – змінити назву «Матеріялів до української етнології» так, «щоб можна було у них містити й антропологічні праці». Члени науководослідного підрозділу зупинились на назві «Матеріяли до етнології і антропології» [2, арк. 5]. Тоді ж вони обрали до складу підрозділу І. Раковського та Я. Пастернака, які безпосередньо займалися антропологічними студіями і мали підсилити відповідний напрям роботи в Комісії. У 1919 році вийшов з двоєний (19–20) том етнологічного збірника, у зв'язку з чим 12 жовтня цього самого року спеціалізована науково-організаційна одиниця Товариства прийняла остаточне рішення: «На сім томі закінчується серія, а від 21 т. буде її назва «Матеріяли до етнології й антропології», відповідно до давнішої ухвали» [2, арк. 5]. Сучасним етнологам добре відомо, що з цією назвою вийшов лише один з двоєний (21–22) том видання (1929), після чого воно стало набутком історії.

З офіційною назвою наукового друкованого органу тісно пов'язаний предметний засяг публікацій на його сторінках. У попередніх дослідженнях автор уже докладно аналізував погляди Ф. Вовка стосовно об'єкта і предмета різних народознавчих дисциплін [6; 7], через що немає потреби зупинятись на цьому аспекті ще раз. У пропонованій статті стисло розглянемо лише дотримання його поглядів стосовно етнології як науки впродовж періоду виходу «Матеріялів...».

Нагадаємо: Ф. Вовк, наслідуючи кращі традиції західноєвропейських та американ-

ських етнологів, уважав цю галузь наукових знань порівняльно-аналітичною дисципліною, предметом дослідження якої мають бути анатомо-фізіологічні риси, етнічний склад, різні складові й цілі комплекси традиційно-побутової культури, сімейне і громадське життя тощо власного народу, причому в етнокультурних зв'язках з іншими етнічними спільнотами. Крім цього, етнологічні студії обов'язково передбачали широке залучення даних суміжних гуманітарних дисциплін, насамперед фізичної антропології та археології (палеоетнології). Але основою етнологічних досліджень мали слугувати етнографічні джерела (польові матеріали), які належало зібрати й опрацювати фахівцям «справжньої» чи «описової» етнографії [6, с. 339–341, 347–349].

Добре обізнаний із загальним станом української етнографічної науки наприкінці ХІХ ст., Ф. Вовк, на нашу думку, свідомо обрав для нового серійного видання Товариства нейтральну назву «Матеріяли до українсько-руської етнології», у якій ключовими були два слова – «матеріяли» та «етнологія». З одного боку, цей друкований орган призначався для оприлюднення етнографічних, археологічних та антропологічних джерел, які збирали науковці відповідних спеціальностей, з другого, – усі ці матеріали мали підготувати ґрунт для справжньої етнології як окремої галузі наукових знань – універсальної, узагальнюючої, аналітичної.

Наполягання на тому, що в етнологічному збірнику треба друкувати лише етнографічні, археологічні та антропологічні матеріали, пронизує всю кореспонденцію Ф. Вовка до М. Грушевського впродовж 1896–1898 років. Водночас він був категорично проти публікації на його сторінках фольклорних записів, вважаючи, що для цього є інше спеціалізоване видання – «Етнографічний збірник». І навіть тоді, коли йому дорікали за те, що пропонує до «Матеріялів...» весільні пісні М. Максимовича, Ф. Вовк препарував ці закиди беззаперечними аргументами: «Я *завів* його [М. Максимовича. – М. Г.]

у проспект і думаю, що маю рацію: це пісні *весільні* і до того ще *ритуальні*, і по своєму науковому значінню належать більш до етнології звичаїв, ніж до фольклору. Інакше не треба б було містити до «Матеріялів» і *весілля узагалі*» – писав він М. Грушевському [21, с. 145].

Гортаючи різні випуски досліджуваного видання, зауважуємо ще одну цікаву деталь, яку оминули наші попередники: до тих пір, доки відповідальним редактором «Матеріялів до українсько-руської етнології» був Ф. Вовк (1899–1905, т. 1–7), на їх сторінках друкувалися лише етнографічні та археологічні матеріали. Суто етнографічний характер мала і двотомна праця Марка Грушевського «Дитина в звичаях вірування українського народу», опублікована за редакцією Зенона Кузеля (т. 8, 9) – одного з найактивніших учасників антропологічно-етнографічних експедицій під керівництвом Ф. Вовка на теренах Східної Галичини, Буковини та Закарпаття (1903–1906). До речі, у 1902 році Ф. Вовку особисто пропонували підготувати це дослідження до друку [22, с. 44].

Згодом, коли Ф. Вовк припинив наукове редагування «Матеріялів...» і не входив до правління Етнографічної комісії (з 1909 р.), структура і характер окремих випусків друкованого органу суттєвого змінилися. Зокрема, крім етнографічних, археологічних та антропологічних джерел тут почали публікувати також фольклорні й споріднені з ними етномузикознавчі матеріали: В. Гнатюка «Гаївки» (т. 12), Філарета Колесси «Мелодії українських народних дум» (т. 13, 14), «Мелодії українських народних пісень з Поділля і Холмщини зібрані Л. Плосайкевичом і Я. Сенчиком» (т. 16). Словом, напередодні Першої світової війни члени Етнографічної комісії, фактично, почали інтерпретувати предметний засяг серійного видання значно ширше, ніж його вважав уродженець Полтавщини. Водночас зазначені факти дають нам підстави стверджувати: вже тоді в НТШ у Львові назривала криза «справжньої» чи «описової» етнографії, на самостійному розвитку якої так

наполягав Ф. Вовк і задля якої придумав окреме серійне видання – «Материяли до українсько-руської етнології». Але це вже тема іншої розмови.

Отже, докладно проаналізувавши основні події, пов'язані з початком друку «Материялів до українсько-руської етнології», маємо підстави для кількох узагальнюючих висновків.

По-перше, ідею видавати окремих етнологічний збірник у межах НТШ у Львові запропонував Ф. Вовк – єдиний український етнолог наприкінці XIX ст. Її підхопив М. Грушевський, який підтримав задум ученого і всебічно допомагав йому реалізувати його на практиці.

По-друге, перший том нового серійного видання Товариства Ф. Вовк як відповідальний редактор почав готувати вже у 1896 році – задовго до заснування Етнографічної комісії. Через різні організаційні та видавничі проблеми цей процес тривав майже три роки (до кінця 1898).

По-третє, під час підготовки першого тому «Материялів...» до друку його зміст неодноразово змінювався – як основної частини (статті), так і додатку (програмне забезпечення). Відомий сучасникам зміст першого випуску нового серійного видання – це результат копіткої роботи Ф. Вовка та його дискусії з М. Грушевським, який виконував функцію посередника між відповідальним редактором і Президією та Історично-філософською секцією Товариства.

По-четверте, у процесі підготовки першого тому етнологічного збірника Ф. Вовк як відповідальний редактор стикнувся з низкою організаційних і видавничих проблем, які мали переважно об'єктивний характер. Значну їх частину вченому довелося вирішувати вперше в українському народознавстві. Так, через те, що «Материяли...» задумувалися як ілюстроване видання, це суттєво ускладнило його підготовку та затримало друк.

По-п'яте, за задумом Ф. Вовка, досліджуваний друкований орган призначався для публікації на його сторінках етнографічних, археологічних та антропологічних матеріалів – основи етнології як окремої галузі наукових знань. У період його редакторської праці з «Материялами...» в Товаристві строго дотримувалися цього задуму. Призупинивши інтенсивну співпрацю з Етнографічною комісією, в етнологічному збірнику почали друкувати також фольклорні й споріднені з ними етномузикознавчі матеріали.

По-шосте, незважаючи на тривалу підготовку першого тому «Материялів до українсько-руської етнології» до друку, їх вихід у світ став важливою подією в історії українського народознавства. З одного боку, вона знаменувала інтенсивний розвиток «настоящої» чи «описової» етнографії (за Ф. Вовком), з другого, – початок формування нової її якості – етнології.

По-сьоме, підготувавши перший том нового серійного видання до друку, Ф. Вовк підтвердив свій високий статус першого етнолога в історії української науки.

Примітки

¹ Тут і далі виділено в оригіналі.

² Цю працю Митрофана Дикарива Ф. Вовк згодом переслав до Львова і її надрукували в п'ятому томі «Етнографічного збірника» [13].

³ Ідеться про серійне видання «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури».

⁴ Мова йде про Костю Паньківського (1855–1915) – українського громадського діяча, журналіста і видавця, члена-засновника НТШ у Львові.

⁵ У документі ініціал імені Мосори помилово поданий буквою «О», позаяк його звали Михайлом.

⁶ Мова йде про Петера-Симона Палласа (1741–1811) – німецького і російського натураліста, геолога, етнографа та енциклопедиста другої половини XVIII – початку XIX ст.

⁷ Карло (Кароль) Беднарський – фахівець друкарської справи, видатний поліграфіст, багатогорічний директор друкарні НТШ у Львові.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка). Оп. 1. Спр. 33 (Книга протоколів засідань Президії. 1893–1902). 147 арк.
2. Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка). Оп. 1. Спр. 746 (Протоколи засідань Етнографічної комісії, 1914–1943). 33 арк.
3. Вовк Ф. Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. Ч. 1. С. 1–39 + 12 табл. + 1 карта.
4. Глушко М. Антропологічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. Вип. 45. С. 413–436.
5. Глушко М. Володимир Гнатюк – біла джерел формування українознавства. *Народознавчі зошити*. 2018. № 6. С. 1366–1375.
6. Глушко М. Етнологія: дефініції і предмет студій в НТШ (кін. XIX – 30-ті рр. XX ст.). *Народознавчі зошити*. 2010. № 5–6. С. 707–714.
7. Глушко М. Народознавчі дисципліни у дослідженнях Наукового товариства ім. Шевченка: дефініції і предметний засяг. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. ССLIX : Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 337–363.
8. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 р. Записка для загального збору 1898 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1898. Т. ХХІ. Кн. I. С. 10–17.
9. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1896. Т. X. Кн. II. С. 5–12.
10. Грушевський М. Наукове Товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1899. Т. ХХVІІ. Кн. I. С. 3–10.
11. Грушевський М. Передмова. *Етнографічний збірник*. Львів, 1895. Т. I. С. VII–VIII.
12. Дикарев М. Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвітки і складки). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1900. Т. III. С. 1–27 (окрема пагинація).
13. Дикарів М. Народна гутірка з поводу коронації 1896 року. *Етнографічний збірник*. Львів, 1898. Т. V. С. 1–24.
14. З Товариства: Засідання виділу (лютий–цвітень). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1899. Т. XXX. Кн. IV. С. 1–3.
15. З Товариства (май–вересень 1897 р.): Діяльність Секцій. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1897. Т. XIX. Кн. V. С. 2–3.
16. З Товариства (май–серпень 1898 р.): Засідання секцій. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1898. Т. XXV. Кн. V. С. 3–4.
17. З Товариства (лютий–квітень 1897 р.). Засідання виділу. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1897. Т. XVII. Кн. III. С. 1–3.
18. З Товариства: Рух в видавництвах. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1897. Т. XVIII. Кн. IV. С. 1.
19. Кокорудз І. Секретарське справоздане з діяльності виділу Наукового Товариства імені Шевченка за рік 1897. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1898. Т. XXI. Кн. I. С. 3–7.
20. Конта Р. Етнологічні дослідження в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892–1940 рр.) : історіографія. Київ : VADEX, 2014. 454 с.
21. Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка. *Листування Михайла Грушевського* / ред. Л. Винар ; упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. Київ ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 2001. С. 93–221.
22. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / передм. В. Наулка ; упоряд. та ком. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. Львів ; Київ, 2001. 215 с.
23. Матеріали до українсько-руської етнології / відп. ред. Ф. Вовк. Львів, 1899. Т. I. XIX + II + 222 + 22 + 11 + [13] с.
24. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). Львів, 2000. 198 с.
25. Скрипник Г. Хведір Вовк і українська народознавча наука. *Народознавча спадщина Хведора Вовка* / голов. ред. Г. Скрипник. Київ : Вид-во ІМФЕ, 2012. Кн. 1. С. VII–СХVІІІ.
26. Франко І. До Михайла Мосори. Львів, 31 грудня 1898 р. *Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 50 : Листи (1895–1916)* / ред. М. Д. Бернштейн ; упоряд. і комент. М. С. Грицютю, О. В. Мишанича, Ф. П. Погребенника. Київ : Наукова думка, 1986. С. 124.
27. Франко І. До Ф. К. Вовка. Львів, 31 грудня 1898 р. *Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 50 : Листи (1895–1916)* / ред. М. Д. Бернштейн ; упоряд. і комент. М. С. Грицютю, О. В. Мишанича, Ф. П. Погребенника. Київ : Наукова думка, 1986. С. 122–123.
28. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину. *Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 36 : Літературно-критичні праці (1905–1906)* / ред. М. Д. Бернштейн ; упоряд. і комент. О. О. Білявської, А. В. Горещького. Київ : Наукова думка, 1982. С. 68–99.
29. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1906. Ч. 27. Вип. III : Справоздане за місяці: май–серпень. 24 с.
30. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1908. Ч. 34. Вип. II : Справоздане за місяці: січень–цвітень. 24 с.
31. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1914. Ч. 58–59. Вип. II–III : Справоздане за місяці: січень–серпень. 55 с.

References

1. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi* [Central State Archives of Ukraine in Lviv]. Fund 309 (Naukove tovarystvo im. Shevchenka [T. Shevchenko Scientific Society]), Inventory 1, Dossier 33 (Knyha protokoliv zasidan Prezydyii. 1893–1902 [Minutes Book of the Society's Presidium Meetings 1893–1902]), 147 sheets.
2. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi* [Central State Archives of Ukraine in Lviv]. Fund 309 (Naukove tovarystvo im. Shevchenka [T. Shevchenko Scientific Society]), Inventory 1, Dossier 746 (Protokoly zasidan Etnohrafichnoyi komisii, 1914–1943 [Minutes of the Ethnographic Commission Meetings, 1914–1943]), 33 sheets.
3. Vovk F. (1908) Antropometrychni doslidy ukrayinskoho naseleattia Halychyny, Bukovyny y Uhorschyny [Anthropometric Studies of the Ukrainian Population of Halychyna, Bukovyna, and Hungary]. *Materiyaly do ukrayinsko-ruskoyi etnologiyi* [Materials for Ukrainian-Ruthenian Ethnology]. Lviv, Vol. X, Pt. 1, pp. 1–39 + 12 plates + 1 map.
4. Hlushko M. (2010) Antropolohichni studiyi v Naukovomu tovarystvi imeni Shevchenka (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [Anthropological Studies at the T. Shevchenko Scientific Society (Late XIXth Century to the 1930s)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna* [Bulletin of the Lviv University. History Series]. Lviv: LNU im. Ivana Franka, Issue 45, pp. 413–436.
5. Hlushko M. (2018) Volodymyr Hnatiuk – bilia dzherel formuvannia ukrayinoznavstva [Volodymyr Hnatiuk – at the Origins of the Formation of Ukrainian Studies]. *Narodoznavchi zoshyty* [The Ethnology Notebooks], # 6, pp. 1366–1375.
6. Hlushko M. (2010) Etnologiya: definitsiyi i predmet studiy v NTSh (kin. XIX – 30-ti rr. XX st.) [Ethnology: Definitions and Subject of Studies at the T. Shevchenko Scientific Society (Late XIXth Century to the 1930s)]. *Narodoznavchi zoshyty* [The Ethnology Notebooks], # 5–6, pp. 707–714.
7. Hlushko M. (2010) Narodoznavchi dystsypliny u doslidzhenniakh Naukovoho tovarystva im. Shevchenka: definitsiyi i predmetnyi zasiah [Ethnological Disciplines within the Studies of the Shevchenko Scientific Society: Definitions and Range of Issues]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* [Proceedings of the T. Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. CCLIX: Pratsi Sektsiyi etnografyi i folklorystyky [Papers of Ethnography and Folklore Studies Department], pp. 337–363.
8. Hrushevskiy M. (1898) Naukova diyalnist Tovarystva imeny Shevchenka v 1896 i 1897 r. Zapyska dlia zahalnoho zboru 1898 r. [Scientific Activities of the T. Shevchenko Scientific Society in 1896 and 1897. A Note for the 1898 General Meeting]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* [Proceedings of the T. Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. XXI, Bk I, pp. 10–17.
9. Hrushevskiy M. (1896) Naukova diyalnist Tovarystva imeny Shevchenka v r. 1895. Zapyska dlia zahalnoho zboru r. 1896 [Scientific Activities of the T. Shevchenko Scientific Society in 1895. A Note for the 1896 General Meeting]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* [Proceedings of the T. Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. X, Bk II, pp. 5–12.
10. Hrushevskiy M. (1899) Naukove Tovarystvo imeny Shevchenka i yoho diyalnist v 1898 r. [T. Shevchenko Scientific Society and Its Activities in 1898]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* [Proceedings of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. XXVII, Bk I, pp. 3–10.
11. Hrushevskiy M. (1895) Peredmovva [Preface]. *Etnohrafichnyi zbirnyk* [The Ethnographic Collection]. Lviv, Vol. I, pp. VII–VIII.
12. Dykarev M. (1900) Prohrama do zbirannia vidomostey pro hromady i zbirky silskoyi molodi (vulytsiu, vechernytsi, dosvitky i skladky) [A Programme for Collecting Data on Communities and Meetings of Rural Youth (*Vulytsia, Vechernytsi, Dosvitky, and Skladky*)]. *Materiyaly do ukrayinsko-ruskoyi etnologiyi* [Materials for Ukrainian-Ruthenian Ethnology]. Lviv, Vol. III, pp. 1–27 (separate pagination).
13. Dykariv M. (1898) Narodna hutirka z povodu koronatsyyi 1896 roku [A Folk Talk on the Subject of Coronation in 1896]. *Etnohrafichnyi zbirnyk* [The Ethnographic Collection]. Lviv, Vol. V, pp. 1–24.
14. (1899) Z Tovarystva: Zasadannia vydilu (liutyi–tsviten) [From the Society's Activities: A Meeting of the Presidium (February to April)]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* [Proceedings of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. XXX, Bk IV, pp. 1–3.
15. (1897) Z Tovarystva (may–veresen 1897 r.): Diyalnist Sektsiy [From the Society's Activities (May to September 1897): On Sections' Work]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* [Proceedings of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. XIX, Bk V, pp. 2–3.
16. (1898) Z Tovarystva (may–serpen 1898 r.): Zasadannia sektsiy [From the Society's Activities (May–August 1898): Meetings of Sections]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* [Proceedings of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. XXV, Bk V, pp. 3–4.
17. (1897) Z Tovarystva (liutyi–kviten 1897 r.): Zasadannia vydilu [From the Society's Activities

(February–April 1897): A Meeting of the Presidium]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* [Proceedings of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. XVII, Bk III, pp. 1–3.

18. (1897) Z Tovarystva: Rukh v vydavnytstvakh [From the Society's Activities: Publishing Plans]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* [Proceedings of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. XVIII, Book IV, p. 1.

19. Kokorudz I. (1898) Sekretarske spravozdanie z diyalnosti vydlu Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka za rik 1897 [A Secretarial Report on the Activities of the Presidium of the Shevchenko Scientific Society in 1897]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* [Proceedings of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, Vol. XXI, Bk I, pp. 3–7.

20. Konta R. (2014) *Etnolohichni doslidzhennia v Naukovomu tovarystvi imeni Shevchenka u Lvovi (1892–1940 rr.): istoriohrafyia* [Ethnological Studies at the Shevchenko Scientific Society in Lviv (1892 to the 1940s): A Historiography]. Kyiv: VADEX, 454 pp.

21. Vynar L. (ed.) (2001) *Lystuvannia Mykhayla Hrushevskoho ta Fedora Vovka* [Correspondence between Mykhaylo Hrushevskyi and Fedir Vovk]. *Lystuvannia Mykhayla Hrushevskoho* [The Correspondence of Mykhaylo Hrushevskyi] (compiled by R. Mayboroda, V. Naulko, H. Burlaka, I. Hyrych). Kyiv; New York; Paris; Lviv; Toronto, pp. 93–221.

22. Naulko V (ed.) (2001) *Lystuvannia Fedora Vovka z Volodymyrom Hnatiukom* [Correspondence between Fedir Vovk and Volodymyr Hnatiuk] (prefaced by V. Naulko; compiled and annotated by V. Naulko, N. Rudenko, O. Franko). Lviv; Kyiv, 215 pp.

23. Vovk F. (ed.) (1899) *Materyyaly do ukrayinsko-ruskoyi etnolohiyi* [Materials for Ukrainian-Ruthenian Ethnology]. Lviv, Vol. I, XIX + II + 222 + 22 + 11 + [13] pp.

24. Sapeliak O. (2000) *Etnohrafichni studiyi v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka (1898–1939 r. r)* [Ethnographic Studies at the Shevchenko Scientific Society (1898–1939)]. Lviv, 198 pp.

25. Skrypnyk H. (2012) *Khvedir Vovk i ukrayinska narodoznavcha nauka* [Fedir Vovk and Ukrainian Ethnology]. *Narodoznavcha spadshchyna Khvedora Vovka* [Ethnological Heritage of Fedir Vovk] (ed.-

in-chief H. Skrypnyk; NAS of Ukraine, M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology). Kyiv: Vyd-vo IMFE, Bk 1, pp. VII–CXVIII.

26. Franko I. (1898) Do Mykhayla Mosory. Lviv, 31 hrudnia 1898 r. [A Letter to Mykhaylo Mosora. Lviv, 31 December 1898]. *Franko I. Zibrannia tvoriv: u 50 t. T. 50: Lysty (1895–1916)* [Franko I. Collected Works in 50 Volumes. Vol. 50: Letters (1895–1916)] (ed. by M. Bernstein; compiled and annotated by M. Hrytsiuta, O. Myshanych, F. Pohrebennyk; NAS of Ukraine, Institute of Literature). Kyiv: Naukova dumka, p. 124.

27. Franko I. (1898) Do F. K. Vovka. Lviv, 31 hrudnia 1898 r. [A Letter to F. K. Vovk. Lviv, 31 December 1898]. *Franko I. Zibrannia tvoriv: u 50 t. T. 50: Lysty (1895–1916)* [Franko I. Collected Works in 50 Volumes. Vol. 50: Letters (1895–1916)] (ed. by M. Bernstein; compiled and annotated by M. Hrytsiuta, O. Myshanych, F. Pohrebennyk; NAS of Ukraine, Institute of Literature). Kyiv: Naukova dumka, pp. 122–123.

28. Franko I. (1982) *Etnohrafichna ekspedytsiia na Boykivshchynu* [An Ethnographic Expedition to Boykivshchyna]. *Franko I. Zibrannia tvoriv: u 50 t. T. 36: Literaturno-krytychni pratsi (1905–1906)*. [Franko I. Collected Works in 50 Volumes. Vol. 36: Literary Critical Works (1905–1906)] (ed. by M. Bernstein; compiled and annotated by O. Biliavska, A. Horetskyi; NAS of Ukraine, Institute of Literature). Kyiv: Naukova dumka, pp. 68–99.

29. (1906) *Khronika Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi* [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv]. [Lviv], Pt. 27, Iss. III: *Spravozdanie za misiatsi: may–serpen* [A Report on May to August], 24 pp.

30. (1908) *Khronika Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi* [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv]. [Lviv], Pt. 34, Iss. II: *Spravozdanie za misiatsi: sichen–tsviten* [A Report on January to April], 24 pp.

31. (1914) *Khronika Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi* [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv]. [Lviv], Pt. 58–59, Iss. II–III: *Spravozdanie za misiatsi: sichen–serpen* [A Report on January to August], 55 pp.

УДК 398.47(=16)

ТЕМЧЕНКО АНДРІЙ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

TEMCHENKO ANDRIY

a Ph.D. in History, an associate professor at Department of Ukrainian History of the Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-459>

Бібліографічний опис:

Темченко, А. (2019) Семантика тілесних «двійників» у міфологічних уявленнях слов'ян. *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 25–35.

Temchenko, A. (2019) **Semantics of Bodily Twins in the Slavs Mythological Concepts**. *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, 3 (379), 25–35.

СЕМАНТИКА ТІЛЕСНИХ «ДВІЙНИКІВ» У МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ СЛОВ'ЯН

Резюме / Summary

Semantics of the *twins* mythology is poorly investigated. However, it is an important problem that have influence on the formation of the religious doctrines of the past and the present.

Purpose. The purpose of the article is an attempt to reconstruct mythological beliefs about the soul, presented as a *twin* – insects, birds, winged beings or animals.

Results. The ancient Slavs believe that the human soul, as well as the body, consists of three elements, which present the levels of its existence, in particular knowledge (head, eyes), sensation (heart), consumption-birth (stomach, *womb*). The corresponding structure is compared with the mythological picture of the world, which also consists of three levels: sacred (heavenly), human (earthly) and chthonic (underground).

When treating illnesses associated with violations in the *energy field*, the bodies where the physical soul is located are identified differently. Recognition of the places of defeat is carried out with the help of the prefix *pa-*, the occurrence of which is dated from the Proto-Slavic period, and the logic of its use is explained by the need for objectification of the invisible bodily substance, which allows applying of the methods of magic influence to them.

Semantics of the prefix *pa-* is a part of the myths of the *twins* – a modified image of the human soul. In folk narratives the *twin* can appear in different forms, which depends on a particular situation. Signs are the front-line vision of one's own soul, which appears in the image of the animal. This fact indicates the existence of totemic beliefs in the souls transmigration. The deathly images of the *restored* soul are visualized by the participants of the funeral rite like an insect, a butterfly or a bird that *manifests* the hidden essence of the deceased. Symbolics is a fragmentary evidence of an anthropomorphic *double*, the images of which can also be interpreted as a vision of *their ancestors*, as indicated by the place of meeting; its external and sacred attributes. The remains of beliefs about the *twins* come also from verbal narratives on *winged people*, which is compared with the annals of *invisible warriors*, whose *intervention* has influenced the outcome of the battle with the enemies.

In healing magic, the healer can create an artificial *twin* of a patient. It is offered to the spirit of an illness or burned / stamped, imitating in this way his imaginary death. In some cases, the situation of the reverse effect is used when producing a material *twin* of the disease, which is destroyed then.

Keywords: soul, Slavs, *twin*, body, myth, ritual, healing texts, totem, reincarnation.

Вступ. Методологічна база, що застосовується в етнології, не завжди дозволяє глибше розглянути окремі культурні явища, зокрема ті, що стосуються містифікації дійсності. Мова йде про міфологію «двійника», образ якого використовується в дослідженнях з аналітичної психології для позначення «тіні» – місця концентрації потаємних бажань і прагнень, сполучених з давніми архетипами, що подекуди конфліктують із соціальними установками сучасності [32]. Відповідні маніпуляції дають поживу дослідженням, де «виправдовуються» негативні вчинки індивіда, списуючи їх на «неконтрольоване підсвідоме», обриси якого подекуди з'являються в нашій психіці й часто не залежать від свідомого вибору. Вірогідно, що психологічні теорії з'явилися на основі міфологічних уявлень, де під «двійником» розуміється не так «друге тіло» або «інша сутність», а натомість незрима проекція самого індивіда, точніше його душа. На думку А. Брудного й А. Демільханової, «уявлення про двійника, ймовірно, з'явилося давно, воно було аналогічне до уявлень про душу. Душа – вона невидима. Можливо, звідси впливає тенденція до подвоєння, яка може виражатися, наприклад, у фантомних болях – коли людина сприймає втрачену частину тіла (найчастіше ампутовану кінцівку) як невидиму, але існуючу, причому це супроводжується відчутними болями саме в невидимій частині тіла» [2].

Виклад основного матеріалу. В етнології тема «двійників» досліджена фрагментарно і стосується переважно семантики близнюків [25] або міфології дзеркала [13; 27]. Менш вивченими є питання, що стосуються створення «двійника» шляхом обрядового розвертання / перевертання тіла, яке могли «протягувати» через «межу» або вивертання одягу. Відповідні дії трактуються як створення «іншого» тіла, «придатного» для виконання обрядових дій лімінального характеру. Однак цілковито невивченими залишаються інші аспекти цієї проблеми, зокрема ті, що стосуються

«двійників» окремих частин тіла – голови, серця, «утроби» [11, с. 71–72], які ототожнюються з місцями концентрації «тілесної» душі [23]. У цьому контексті увагу привертають словесні подвійності з префіксом «па», на кшталт «серце-пасерце», «голова-паголова», «жили-пажили»: «Я вас [уроки. – А. Т.] визиваю від Захарієвої голови і од паголови, і од його серця, і од його пасерця, і од його рум'яного лиця, і од карих очей»; «Із твоїх рук, із твоїх ніг, із твого хребта, із живота, із твоїх жил, із твоїх пажил, із твоїх семи десяти суставів – усі уроки вишптую» [14, с. 51]; «Прибуди же [молоко. – А. Т.] і моєї корові <...> в жили, в пажили» [5, с. 31]; «Вишептати уроки од жил, од пажил <...>» [17, с. 152]; «Присікаю я з очей переполох <...> з очей, з плечей, з жил, з пажилків, з усіх семи десяти суставів» [6, с. 13]; «Водиця <...> обмий моєї Богданочці (масть) всі жили й пажили, щоб у неї молоко прибувало із гір, із зір» (с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.); «Каб ви (прістрекі) нехадзілі, серце, касці незнабілі, суставчіков не ламілі, у жилках-пажилках криві не сабіралі, кожуху непадавалі» [9, № 238]. Спорідненими за значенням є також іменники з префіксами «на», «під»: «Через каліновий мост шлі трі дзевіци <...> трецьця урокі говорила, одмовляла, уговорила із жил, із нажил, сорок суставоў»; «Я вас [переляки. – А. Т.] виговораю <...> з груді, пудсерца, з пудпечене, з пудживота, зу всех сустаў» [12, № 258, 143]. Відмітною ознакою вживання цих префіксів є обмежене коло їхнього використання, що окреслюється лише «серединою» і «низом» тіла («підсерце», «підживіт», «нажили», але не «під-/наголова»), що свідчить про деміфологізацію давніх сакральних вірувань.

Цікаво, що словоформи з префіксом «па» фіксуються зазвичай у текстах «від уроків» – недуги, виникнення якої пов'язували з невидимою інтервенцією «чужого» і «ворожого», спричиненою негативним поглядом чи думкою, унаслідок чого виникає депресивний стан («серце»), що супро-

воджується фізичною слабкістю. На думку Г. Попова, об'єктивною причиною зурочення є навіювання чи самонавіювання [10, с. 379]. Спільність емоційного сприйняття дійсності й тісне спілкування сприяє формуванню в традиційному колективі певного мікроклімату, де легко поширюються деструктивні психічні стани, неврози. Причинами порушення емоційної рівноваги можуть бути: надмірне нервово збудження, істерія, недотримання встановлених правил поведінки, порушення обрядових заборон, інцест тощо. О. Сидоров з цього приводу зазначає: «Людина, яка вийшла з рівноваги, є джерелом або причиною хвороби щодо оточуючих. Так, достатньо висловити подив, захоплення, задрість і т. п. з приводу, наприклад, краси тієї чи іншої людини, щоб особа, про яку йде мова, насправді захворіла і так специфічно, що жодними звичайними медикаментами подолати цю хворобу <...> неможливо» [16, с. 139]. Схожі причини перераховуються у замовляннях: «Уроки подумані, погадані, істрітені, іспитані, із'їдені, наспівані, насміяні, дідові, бабині, батькові, материні, чоловічі, жіночі, хлопчачі, дівчачі, попівські, паламарівські, циганькі і жидівські»; «<...> шляхом перейдені і вітром піднесені»; «<...> прилюбовані, применовані»; «<...> з очей карих, з очей синіх, з очей красних, з очей білих» [14, с. 51, 54, 56]. Під час захворювання «уроками» вражається не стільки власне тіло, яке «розчіпляється» на «колінки, сімдесят суставів <...> голову, вуха, в'язі, щелепи, груди, ребра, руки, ноги, хребет, живіт, жили»; «боки, чересла, попереки, живіт, пуп»; «жовту кость, біле лице, червону кров, щире серце» [14, с. 51–52], скільки місця перебування «тілесної» душі – обличчя / очі («верхня» душа), серце («середня» душа), жили і кості («утроба»): «Вигаварівай уроки с кастей, с машчей, з буйнай галави із рум'янага ліца, і з ясних ачей, с костачек-перякостачек» [21, с. 122]; «Петро і Павел <...> і з хрещоного (ім'я) подумки вимоўлялі, виговоралі, із жоўтія кості, із горачей крові, із буйной голови, із румяного ліца, із шчирого серца» [9,

№ 223, 245]; «Свята вода Оляно <...> очисти, Господи, і твою душу, і твоє тіло, і рум'яне лице, і веселе серце» [31, с. 139]. Звідси походження текстів, спрямованих на блокування негативного погляду, слова: «Ніч темна, ніч тишна <...> замкни моїм ворогам губи і губища, щоки і пращоки, очі і праочі» [31, с. 106-е, л].

Значення подвійностей «серце-пасерце», «голова-паголова», «жили-пажили» стає зрозумілим порівняно з аналогічними словоформами, вживання яких регламентоване логікою обрядового тексту. Так, префікс «па» (*po – «по, після» [18]), який звичайно використовується для позначення некровної спорідненості (пасербниця, падчерка – «нерідна донька»; пахолок – «наймит»; пасербник, пасинок – «нерідний син» [21, с. 87, 99]), у лікувальних текстах виконує функцію метафори, зокрема дозволяє на рівні тексту «удочерити» корову, тобто ідентифікувати її як члена роду, що передбачає застосування «персональних» методів магічного захисту: «Вужом їду, щіткою підпираю, гадюкою поганяю, хто на мою пасирбницю (масть) око погане має, нехай його скрутить і донизу нагинає», «Пресвятая Богородиця, усього світу помощниця, благословенній пасибниці на помощь стати, пристрїт замовляти» (с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.).

В інших випадках префікс «па» виконує протилежні функції та вказує на якісну неповноту, другорядність об'єкта (пакінь – «зне-силений кінь»), що визначає ступінь його доцільності в міфологічній картині світу: «Крикливочки-ночнички <...> ідіте на сухії болота <...> там вам гуляти, пасинків ни пускати» [9, № 71]. Надання поняттям з «па» від'ємних характеристик (неповноти ознаки) опосередковано сполучається з семантикою «недолі». Порівняймо: падонько – «нешаслива доля» → падалець – «змія-медянка» (*Anguisfragilis*), від отрути якої «падають»; паскудити – «злословити» (буквально «озвучувати скудність»); пакість – «знацька зроблена шкода» [21, с. 86, 88, 99], болг. пакост –

«шкода», сербохорв. *pàkòst* – «злоба», словен. *pàkost* – «мінливість» [28, с. 189]. Порівняймо з кість – буквально «обрядовий предмет, що визначає долю» [20, с. 246]. Цікавими в цьому аспекті виступають археологічні знахідки давньоруських гральних костей, що їх, на думку Б. Рибаківа, могли використовувати для визначення особи жертви [15, с. 8; 21, с. 254], що розширює трактування іменника «пакість» як «спричинене кимось нещасливе жеребкування» [21, с. 88].

Опосередкований зв'язок префікса «па» з долею проглядається в інших поняттях: пакоши – «сіяння пшениці»; панаджин – «спадкова ділянка землі»; пагуба – «душогуб», патолоч – «потрава, шкода». Порівняймо з дієсловом «партачити» – «недбало виконувати роботу»; від д.-р. *partь* – «доля, частка» [21, с. 86, 88, 90, 98, 102]: «Рожище-грудиче, перестань ходити, тило портити» [9, № 323]. У цьому контексті д.-р. *partь*, крім основного значення, співвідноситься з д.-р. *sudьba* [30, с. 216–217] як старослов'янське суть у значенні «єсмь, бути», спорідненого з давньоісландським *sannr* – «правда, вірність»; англосакс. *sóþ* – «істинний, правильний» [28, с. 812]; що пояснює українське сут(д)ність, суд.

У такому разі поняття «паголова», «пасерце», «пажили» могли позначати те, що пов'язано з серцем, головою, жилами, але не є власне ними. Водночас префікс «па» не свідчить про другорядність (меншова́ртість) об'єкта, оскільки зазначені вище поняття вживаються як прикладки і складають з основним словом семантичну спільність, лише конкретизуючи (уточнюючи) його значення. Інакше кажучи, префікс «па» вживається для позначення прихованої (невидимої) сутності об'єкта (діал. пасерце – «серцевина дерева» [21, с. 99]), тобто використовується для маркування його невидимого «двійника».

Прикладом можуть слугувати інші поняття, особливо ті, що позначають закриті частини тіла – «пахву» – від «ховати», тілесна малодоступність яких зіставляється з аналогічними місцями в ландшафтному середовищі («очерети, болота, ями» тощо), тому вони

могли бути місцем перебування «урокив»: «Вроки, ідіть, де літають птіци – і журавлі, і урли, щоб змеї дитини уроки знесли». Після виголошення тексту здійснювали ритуальне хрещення, що нагадує захисні ідеограми на фундаментах будинків, а саме «проводять лівою долонею під пахвою правої ручки дитини, а потім начебто змахують щось з лівої щоки від носа до вуха, те ж саме потім повторюють правою долонею, це повторюється тричі» [9, № 217]. Локалізація хвороби під «пахвою» пояснюється також асоціативними зв'язками цього поняття з «нечистими» місцями в нижній частині тіла: українське діалектичне піхва – «*vagina*», пах – «нижня частина живота» у чоловіків. Актуальними видаються порівняння функціональності цих органів з діями господарського характеру, пов'язаних з обробкою ниви і процесом сіяння: російське пахать – «обробляти ниву» (можливий зв'язок з рос. похоть, ст.-сл. хотѣти), тобто «створювати борозну», куди «ховають» зерно. Порівняймо зі староукраїнським борозний – «кращий» («Запра хлопець шість волів, – нема шостого колішенного, борозного»); а також еротичним підтекстом: «А я жита не жала, в борозенці лежала» [19, с. 88]. У цьому випадку «пахана» борозна пов'язується з паруванням, у результаті чого з'являється нове життя (врожай). Звідси семантика російського висловлювання «Старый конь борозды не испортит, но и глубоко не вспашет», де слово «пахать» пов'язане з українським словом «пахва»¹.

Рудиментарні свідчення про існування невидимого «двійника» залишилися в есхатології слов'ян, візуалізація якого відбувається після смерті «тіла» у вигляді комахи, пташки, вітерця або пари [24, с. 164–165], що опосередковано вказує на існування вірувань у переселення душ в тотем. Знаковим у цьому аспекті видається текст «від кровотечі»: «Летела муха через лозу, лозу копала, рожу сажала, рожу не пріялась – кроў занялась. Мой дух тихенькій, легенькій» [9, № 298]. Образи «лози» і «рожі» можуть

виступати маркерами потойбічного, де подорожує «тихенька», «легенька» (безтілесна?) душа-комаха. Уявлення про «душу-двійника» як про «муху» співвідноситься з поховальними обрядами українців [1, с. 246].

В окремих текстах фіксуються залишки давніх вірувань, де «двійник» набуває антропоморфного вигляду: «Встану я ранораненько, умуюсь я бело-беленько, зайду я на кругую гору, да гляну под ясну зурю, там стоїць дзетко-лебедзько, старісі і бородаті. Дзетко-лебедзько, старісі і бородаті, ти унімі ті своєю собаку-круцяку верцяну і гульцяну» [9, № 716]. Можливо, що цей текст є фрагментом коментаря обряду визивання духів пращурів, яких вважали покровителями роду, на що вказує мотив звернення до зір і місце його проведення – «крута гора», де найчастіше розташовували язичницькі капища. В українців із зорями пов'язували уявлення про людську душу: «Зорі – це душі тих людей, які за життя відрізнялись доброчесністю». «Скільки на небі зірок, стільки на землі людей». «Зорі – це грішні душі, які Бог поставив на небо покутувати свої гріхи, душі менш грішних світять яскравіше, більш грішних – тьмяніше» [31, с. 21]. Знаковою є також зовнішність зоряного «дідка», яка підкреслює його безтілесність. Він старий, бородатий, білий і крилатий, як лебідь («лебедзько»). Відповідні описи нагадують казкових персонажів, зокрема Оха: «Батько з сином упали ницьма в траву <...>, коли ж звелися, побачили біля дуба сивого діда, невеличкого, з довжелезною бородою і з костурцем у руці» («Ох»). Зображення крилатих істот як оберегів зустрічаємо в декоративно-прикладному мистецтві, що слугує поясненням, чому близькосхідні херувими прижилися в традиційній культурі слов'ян. Звідси віра в крилатих ангелів-охоронців: «Ангелу-архангелу, ти мой Міхаїл, агістратор Гавріїл. Ти всіма сілами воевод сечі, Господі, і рубай, а злого Духа до душі і тела не допускай» [9, № 732]. Мотив крилатості поширений у голосіннях: «Та й садочки цвітуть і зозуленьки кують, / А я вижду водиці брать, / Та буду соловей-

ків питать, / Ви, зозуленьки сивесенькі, / Соловейки малесенькі! / Високо літаєте, / Багато світа видаєте, / Чи ви не чули мого батенька ріднесенького, / Чи ви не бачили мого батенька старесенького?» (с. Дубіївка Черкаського р-ну Черкаської обл.).

У міфологічних переказах українців крилаті «двійники» захищають людину від потойбічних істот, які активізуються під час сну (пор. з приказкою: «Душа спати не ходє» [26, с. 499]). Народні перекази, записані на Чигиринщині, свідчать про двобої крилатих «двійників» з «чужими» душами (с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.)². Схожі вірування побутували в чорногорців про народжених у сорочці, які мають «ведосоні» або «велогоні», які вночі часто змагаються між собою [12, с. 494–495]. Перемога невидимого «двійника» над іншим – ворожим духом гарантує звитягу в битві. У сербській пісні «юнаки» таким чином перемагають більш чисельних турків: «Боже мили! Чуда великого! / <...> свезаше три добра јунака, / Три јунака тридесят Турака / И без ране, и без мртве главе! / Проговори Сењанин Тадија: / – Не чуд'те се, Сењанке ђевојке; / То се стрела сређа, њихова несређа, / Моја сређа несређу свезала» [12, с. 481]. Показовим у цьому плані є опис розгрому половців, згаданий в Іпатіївському літописі. За словами О. Потебні він має «цілком серйозний характер, без усіляких домислів», тобто вжитий у прямому значенні [12, с. 481]. Духи-покровителі руських воїнів допомагають їм у битві з ворогом: «І підійшов Володимир з полками своїми і Давид [Святославич] з полками своїми, і, побачивши [це], половці кинулись навтікача. І падали половці перед військом Володимировим, невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо зітнуті, на землю» [7, с. 167]. Віра в існування «двійників» властива також іншим європейським народам. Німці вважали, що слідом за душею, яка разом з народженням утілюється в тілі, слідує одна або декілька душ-охоронців. У переказах скандинавів

ангел-охоронець може дарувати свою сорочку новонародженому. Іноді дух-покровитель набуває вигляду тварини, поведінка якої нагадує людину: супутником хороброго є вовк, хитрого – лисиця, мудрого – змія. Дух цих тварин невідступно слідує за своїм господарем. Перед смертю людина іноді бачить, як гине його дух-покровитель [12, с. 491–493]. Аналогічні вірування є залишками давніх тотемних культур, де кожному роду відповідала певна тварина, поведінку якої наслідували під час виконання ініціальних обрядів. Рудименти давніх традицій дійшли до нашого часу в орнаментальних сюжетах архітектурних споруд. Спочатку зображення хижаків виконували захисну функцію, охороняючи помешкання від злого ока. У цьому контексті зрозумілими стають сюжети оперізування живота вужем / гадюкою, що має захистити «утрону» представника свого роду-тотему: «Приступі, Боже, і поможи, а я вужем абав'юся, гадюкою падпережуся і мечом аружуся і злим ваєваць іду» [9, № 236]; «Вужем їду, щіткою підпираю, гадюкою поганяю» (с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.). Порівняймо з мотивами оперізування золотим (сонячним) поясом: «Йшла Мати Божа попід небесами, поспішлася, золотим постолом підперезалася. Куди ти, Матір Божа, йдеш, поспішаєшся, золотим постолом підперезаєшся. Іду до народженого хрещеного (ім'я) пристріт шептати» (с. Зам'ятниця Чигиринського р-ну Черкаської обл.).

Крім тілесних «двійників», що маркуються давнім префіксом «па» і локалізуються в «голові», «серці» й «жилах», у лікувальних обрядах використовуються інші методи магічного «клонування». Зокрема, під час лікування «переляку» створювали словесний макет – персоналізованого «двійника» абстрактної недуги, що передбачало її опредмечення. У цьому разі лікування «переляку» нагадує обряд *Voodoo*, у процесі виконання якого відбувається маніпулювання з лялькою – уособленням духу хвороби. Елементи штучного «тіла» недуги

виготовляються з крихких матеріалів, що асоціюються з процесами тління і розпаду: «У нашого ляка воскодавіна голова, трухляве тело і конопляння ноги. Воскодавіна голова растопіца, трухляве тело расциплеца, а рабу Божому Івану весь ляк мінеца»; «Ти, ляше, ти, страше, ти, переполоше, ти великий человекє. У тебе ляше, у тебе переполоше, черетові ноги, воскова голова, велика борода. Черетові ноги полону, воскову голову разоб'ю, велику бороду одорву» [9, № 140, 150, 179]. Гіперболізовані описи «тіла» хвороби є елементами процесу міфотворення, коли об'єкти, які несуть потенційну загрозу, візуально збільшуються, що визначає ступінь їхньої небезпеки: «ляше <...> великий человекє, у тебе переполоше <...> велика борода». Порівняймо з літописними описами ворожих народів: у польській мові – *olbrzym*, чеській – *obr*, словацькій – *obor* – «велетень», пов'язане з літописними обрами: «Були ж обри тілом великі, а умом горді» [7, с. 7]; д.-р. ісп. *линь*, *сполин* виводять із племені спалів, що проживали на Дону (Пліній Старший) і Північному Причорномор'ї (Йордан); д.-нім. *һьне* – «гігант» походить від етноніму «гунн» [8, с. 135]. Обрядове знищення атрофованої ляльки хвороби має імітативний характер і дублює знищення її духу.

Подібно відбувалися маніпуляції з фігурою людини з тією відмінністю, що для цього могли використовувати не крихку глину, а «живе» тісто [22, с. 588]. Знахар, який виготовляє ляльку, створює іншу форму – тілесну модель «двійника» людини (лтш. *tēls*, *tēle* – «образ, тінь»; *tēluōt* – «надавати форму» [29, с. 39]). Він нібито повторює дії Творця [3, с. 89–90], підтримкою якого заручається під час виконання лікувального обряду: «Не я уговораю, сам Господь Бог уговорає і мой дух ізлюбляє і Танє помочь присилає» [9, № 254]³. Відповідні дії знахаря нагадують викупні жертвоприношення, що здійснювалися в критичні періоди життя племені. На відміну від колективних ритуалів, що могли супроводжуватися смертю одного з

членів роду, в лікувальних обрядах функцію «викупного двійника» могли переймати особисті речі хворого. Аналогічні методи застосовуються в симпатичній магії, коли частина заміняє собою ціле – предмет, що належить недужому, топлять, викидають або спалюють, імітуючи таким чином знищення інфікованого тіла. Наприклад пращ, що візуально нагадує людину і водночас є засобом очищення, одягають в сорочку хворої дитини і викидають зі словами: «Поїїю пращ і їкидаю ї нучі» [9, № 101]. У цьому сенсі зацікавлення викликає обряд з використанням чорної / червоної нитки, вибір якої, можливо, залежить від характеру недуги або прогнозованого / бажаного результату лікування (життя-смерть). Спочатку ниткою міряли повний ріст хворої дитини, потім біля кожного суглоба робили вузлик «від голови до кінцівок рук» і «від шиї до ступні». Таким чином, нитка виконувала функцію «двійника» тіла з позначеними хворими «суставами», нібито фіксуючи його в певному часі й просторі. Мотузяного «двійника» забивали в отвір, який свердлили в одвірку (найпевніше в «глухому куті»), і замазували глиною (с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.), що асоціюється з ритуалами поховання мертвонароджених під порогом власної оселі [4] або давньоруськими будівельними жертвами.

Висновки. Дослідження семантики лікувальних текстів дає змогу відтворити фрагменти анімістичних уявлень наших пращурів. Ймовірно, давні слов'яни вважали, що душа людини, так само як тіло, складається з трьох елементів, що презентують рівні її існування, зокрема знання (голова, очі), відчуття (серце), споживання-народження (живіт, «утроба»). Відповідна структура зіставляється з міфологічною картиною світу, яка також складає три рівні – сакральний (небесний), людський (земний) і хтонічний (підземний).

Синкретичні зіставлення природного і людського мають свою логіку і свідчать про віру в одухотворення всього суцього – не

лише світу природи, але й анатомічної будови людини. У лікувальних текстах видима (матеріальна) частина буття реалізується в детальних перерахуваннях частин тіла, де кожен з трьох рівнів (голова, серце, живіт) «розчіпляється» на дрібніші елементи.

Дещо інша схема застосовується під час лікування «нематеріальних» недуг – «уроків» і «пристритів», пов'язаних з порушеннями в «енергетичному полі». Очевидно, що в цьому випадку «рецепт» лікування, а відтак і назви органів відрізнятимуться від «механічних» ушкоджень. Ідентифікація місць ураження здійснюється за допомогою префікса «па», виникнення якого датується праслов'янським періодом [18], що підтверджує архаїчність лікувальних текстів. Закономірно, що «па» вживається лише стосовно голови, серця і «утроби» – місць концентрації «тілесної» душі. В окремих сюжетах помічені трансформації «па» на «під», викликані процесом деміфологізації та природним бажанням уточнити незрозумілий для носіїв традиції прадавній префікс («підсерце», «підпечінка», «підшлунок», але не «підголова»).

На думку мовознавців, префікс «па» має прислівникове походження, тобто раніше він був самостійною частиною мови і позначав принцип похідності або вказував на результат дії на кшталт **po-tněti* → *po* – «по, після» і *tněti* – «думати, мислити, вважати». Переважна кількість дериватів з префіксом «па» має віддієслівне походження (**paguba* < **pogubiti* «стратити, знищити», **pašeka* < **pošekti* «посікти, вирубати», **patoka* < **potekti* «потекти» тощо) [18]. Однак в лікувальних текстах «па» вживається в іменниках, що, на думку В. Складенко, є більш архаїчною формою і може позначати похідність і подібність від- / до родового поняття (пасинок, пасербиця, «паголова», «пасерце», «пажили»), що контекстуально зближує ці слова з «долею». Отже, префікс «па» виконує функції називання, а відтак об'єктивізує невидимі тілесні субстанції, які асоціюються з потрійною душею людини,

що дозволяє застосовувати до них методи магічного впливу.

Семантика префікса «па» в лікувальних текстах є частиною міфологеми «двійника». Носії традиції припускали, що за певних обставин душа людини здатна матеріалізуватися, набуваючи при цьому різних образів. Віра у можливість незалежного існування душі від тіла стала причиною виникнення уявлень щодо існування «двійника», рудименти яких збереглися в жанрах міфотворчості, зокрема поховальній обрядовості, казках. У народних переказах «двійник» може з'являтися в різному вигляді, що залежить від конкретної ситуації. Знаковими є переддетальні видіння власної душі, яка з'являється в образі тварини, що вказує на існування тотемних вірувань у переселення душ. Посмертні образи вже «упокоїної» душі візуалізуються учасниками поховального обряду як комаха, метелик або птах, що «вказувало» приховану сутність померлого (звідси сприйняття ворона як утілення «нечистої» душі). Символічними є уривчасті свідчення про антропоморфного «двійника», образи якого можуть трактуватися також як видіння «свого прашура», на що вказують: місце зустрічі – «крута гора», зорі;

його зовнішні ознаки – білий / безтілесний колір, крилатість, а також сакральні атрибути – тварина-тотем, яка його супроводжує. Залишки вірувань про «двійників» дійшли також в усних переказах про «крилатих людей», які за наказом «царя» боронили свою землю від «чужих» душ, що нагадує літописні свідчення про «незримих» воїнів, «втручання» яких вплинуло на результат битви з турками і половцями. Наявність численних сюжетів про «крилатих людей», які незримо змагаються між собою, є рудиментами архаїчних міфів про духовну субстанцію («двійника»), яка під час сну або за інших обставин може тимчасово залишати тіло і не помирає разом з ним, що своєю чергою пояснює описи видіння свого тіла у хвилину клінічної смерті («завмирання») і міфологічні свідчення про «живих» покійників («приплаканих», «надуманих» людей).

У лікувальній магії знахар міг створювати штучного «двійника» хворого, якого жертвували духу недуги або спалювали / топили, імітуючи таким чином його уявну смерть. В окремих випадках використовували ситуацію зворотного ефекту, коли виготовляли матеріального «двійника» хвороби, якого потім знищували.

Примітки

¹ На думку М. Фасмера, «пахва» є похідним від «пах», аналогічне за значенням до російського слова «подмышка», чеськ. *pach*, польськ. *pacha*, але чеськ. *paždí* – «плече». Учений ставить під сумнів зближення з д.-інд. *pājasvāt* – «черевна порожнина», заперечує можливий зв'язок д.-інд. *pāsas* – «чоловічий статевий орган», грець. *πόσθη* (ж.) – те саме, *πέος* (ср. р.) – те саме, сер.-в.-нім. *visel*, д.-в.-нім. *fasel* – «proles», лат. *rēnis*, про що зазначає О. Потебня, і не сприймає етимології О. Преображенського про спорідненість з «пахнуть» [28, с. 221]. Водночас можливим є зв'язок з дієсловом «ховати» – «робити щось / когось невидимим». У цьому разі пахва може означати «захована, прикрита частина тіла», що врівноважує твердження авторитетних мовознавців.

² «Задорожна Ф. Я. З крилами, даже, плодились діти. Третій повід, як то баба розказувала од нас. Нашої матері мати була і були в неї рідні брати з крилами. Оце таке покоління.

Темченко А. І. – Вони літали?

Задорожна Ф. Я. – Да, літали. Літали вони так. Оце, каже, є цар. Розпоряджався цар. І це вони знали, як на війну ото беруть хлопців. І це в такий-то день в яке-то врем'я. Там є, там є, там є з крилами, і щоб вони летіли на войну. Шашками, шашками. Летіть, каже, дуже важко, це брат її, тієї баби, каже, дуже. Усю ніч був, і летіть він, так, каже, важко, летіть і бився. І як іде, то прощається, чи вернись, чи ні. То которогось уб'ють там, як на війні, а которийсь вернеться.

Темченко А. І. – А бувало, що не верталися?

Задорожна Ф. Я. – Багато не верталосся. А цей вже не знаю, як він, чи вернувся, чи не вернувся. Не вернувся.

Темченко А. І. – А з ким же вони билися?

Задорожна Ф. Я. – З такими самими. Цар знає. Каже, коли попи хрестили, і він же знає, яка дитина. Яка така з крилами. І коли вже які годи оприділяють, яке де место і то злітаються і б'ються. Інтересно подивиться і дуже важко літати. І крила – геть крила. І руки як руки, і ноги, і крила є.

Темченко А. І. – А цар хто був?

Задорожна Ф. Я. – А Микола, мабуть, був чи Катерина. Ото ше тоді було, давно.

Темченко А. І. – Оті люди з крилами, вони шкоду не робили?

Задорожна Ф. Я. – Хороші люди. Каже, дуже важко літати. На спині отуто-го отакі плями чорні. А коли дитина підрастає до такого віку як оце ви, робляться крила такі як ото кажан. І ото вже він літає. А то немає тих крил, тільки плями ото чорні, як родиться маленька дитина.

Темченко А. І. – А коли виросте?

Задорожна Ф. Я. – Коли виросте, ховає під одежею. Вони тоді скриваються. Їм важко, як хто знає. І так вони і живуть, ото тільки на змагання літають. Ото тільки на ту-

рецьку гриницю. Це баба казала. Брат, дядько же її був, як літав, то він раз показував шо там. Це всі богатирі звалися. Ото таке. Жили в селі, як всі. Як піде до ліса, схопить дерево, у вузол зав'яже, як вірвовку. Видно, в лісі дерева покрутили. Сили багато в нього. Він дуже-дуже сильна людина.

Темченко А. І. – У їх жінок були крила?

Задорожна Ф. Я. – Неє. У чоловіків знаю, у жінок неє. Жінку візьме, яка... там уже піде.

Темченко А. І. – А діти також з крилами народжувалися?

Задорожна Ф. Я. – Неє. Це випадково.

Темченко А. І. – Як Бог вибере?

Задорожна Ф. Я. – Бог його зна. Це випадкове. Як були, так і були».

(Записи куцовой комплексної етнографічної експедиції в села: Медведівка, Новоселиця, Суботів Чигиринського району Черкаської області від 14.04.1998 р. Корнієнко Г. І., Темченко А. І. Записано від Задорожньої Ф. Я., 1910 р. н.).

³ Неодухотворене тіло покійного уподібнюється ляльці, що пояснює семантику ігрових компонентів під час поховальних відправ, мета проведення яких полягає в обрядовій деперсоналізації / вилученні зі світу персоніфікованих живих.

Джерела та література

1. Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованиям народа. *Киевская старина*. 1896. Т. LIV. Сентябрь. С. 227–261.
2. Брудный А. А., Демильханова А. М. Феномен двойника и «стадия зеркала». URL : <https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-dvoynika-i-stadiya-zerkala>.
3. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ : Довіра, 1992. 414 с.
4. Вишневський Д. Дитя не человеческого подобия, но бесовского. *Киевская старина*. 1896. Т. LII. Май. С. 39–40.
5. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях : в 3 т. Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1895–1899. Вып. 1 : Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. 1895. IV, 308 с.
6. Корнієнко Г. Замовляння. *Родовід*. 1991. № 2. С. 8–13.
7. Літопис Руський. За Іпатівським списком / пер. з давньо-руської Л. Махновець, відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1990. 591 с.
8. Писаренко Ю. Г. Смерть Святогора: відголосок передісторії людства у билинах. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 113–125.
9. Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. 752 с.
10. Попов Г. И. Русская народно-бытовая медицина и психотерапия. По материалам этнографического бюро кн. В. Н. Тенищева. *Торен М. Д. Русская народная медицина и психотерапия*. Санкт-Петербург : АОЗТ Издательства «Литера», 1996. С. 277–490.
11. Попович М. В. Мироззрение древних славян. Київ : Наукова думка, 1985. 167 с.
12. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. *Слово и миф*. Москва : Издательство «Правда», 1989. С. 285–378.
13. Рабинович В. Л. Зеркало и смерть. *Альманах «Фигуры Танатоса», Искусство умирания. Выпуск 4. Сборник статей / под ред. А. В. Демичева, М. С. Уварова*. Санкт-Петербург : Издательство СПбГУ, 1998. С. 5–11. URL : <http://anthropology.ru/ru/text/rabinovich-vl/zerkalo-i-smert>.
14. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари / упор. О. М. Таланчук*. Київ : Либідь, 1992. С. 32–95.
15. Рыбаков Б. Язычество древних славян. Москва : Наука, 1994. 608 с.
16. Сидоров А. С. Знахарство, колдовство и порча у народов коми. Материалы по психологии колдовства. Санкт-Петербург : Алетейя, 1997. 282 с.
17. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурою. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1890. Т. 2. Вып. 2. С. VII, 194 с.

18. Скляренко В. Г. Префікс па- в українській мові. URL : <http://kulturomovny.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine25-15.pdf>.
19. Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з додатком власн. матер. Б. Грінченко. 2-ге вид. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1 (А–Ж). 495 с.
20. Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з додатком власн. матер. Б. Грінченко. 2-ге вид. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 2 (З–Н). 588 с.
21. Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з додатком власн. матер. Б. Грінченко. 2-ге вид. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 3 (О–П). 516 с.
22. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. *Киевская старина*. 1889. Т. XXVII. Декабрь. С. 582–603.
23. Темченко А. І. Уявлення українців про тілесну душу (на матеріалах замовлянь «від уроків»). *Берегиня*. 2004. № 1. С. 38–44.
24. Толстая С. М. Душа. *Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т.* Москва : Международные отношения, 1999. Т. 2. С. 162–167.
25. Толстой Н. И. Близнецы. *Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т.* / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва : Международные отношения, 1995. Т. 1 : А (Август) – Г (Гусь). С. 191–193.
26. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших. Уклад М. Номис / упоряд. прим. та вступна. ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 766 с.
27. Урванцева Н. Г. Архетип зеркала в детской магии. URL : <http://www.ruthenia.ru/folklore/urvantseva1.htm>.
28. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева, под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс. Т. 3 (Муза – Сят). 1987. 832 с.
29. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева, под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс. Т. 4 (Т – Ящур). 1987. 864 с.
30. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Москва : Русский язык, 1999. Т. 2 (Панцирь – Ящур) . 560 с.
31. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. 224 с.
32. Paglia C. Erich Neumann: theorist of the great mother. Arion. Boston: Boston University, 2006. Vol. 13. Iss. 3. P. 1–14. URL : <https://www.bu.edu/arion/files/2010/03/Paglia-Great-Mother1.pdf>.

References

1. Benkovskiy I. (1896) Smert, pogrebenie i zagrobnaya zhyzn po poniatiyam i verovaniam naroda [Death, Interment, and Afterlife according to Folk Notions and Beliefs]. *Kievskaya starina* [The Kyivan Past], Vol. LIV, December, pp. 227–261.
2. Brudnyy A., Demilkhanova A. Fenomen dvoynika i «stadiya zerkala» [Phenomenon of a Twin and the «Stage of Mirror»]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-dvoynika-i-stadiya-zerkala>.
3. Bulashev H. (1992) Ukrayinskyi narod u svoiykh lehendakh, relihiynykh pohliadakh ta viruvanniakh [Ukrainian People in Its Legends, Religious Views, and Beliefs]. Kyiv: Dovira, 414 pp.
4. Vyshnevskiy D. (1896) Ditia ne chelovecheskogo podobiya, no besovskogo [A Child Not in Human but in Devilish Likeness]. *Kievskaya starina* [The Kyivan Past], Vol. LII, May, pp. 39–40.
5. Grinchenko B. (1895) Etnograficheskiye materialy, sobrannyye v Chernigovskoy i sosednikh s ney guberniyakh: v 3 t. Vyp. 1: Rasskazy, skazki, predaniya, poslovitsy, zagadki i pr. [Ethnographic Materials Collected in the Chernigov and Adjacent Governorates: In Three Volumes. Issue 1: Stories, Tales, Legends, Proverbs, Riddles and so on]. Chernigov: Tip. Gub. Zemstva, IV, 308 pp.
6. Korniyenko H. (1991) Zamovliannia [Charms]. *Rodovid* [Genealogy], No. 2, pp. 8–13.
7. Myshanych O. (ed.-in-chief) (1990) *Litopys Ruskyi. Za Ipativskym spyskom* [The Hypatian Chronicle] (transl. from Old Ruthenian by L. Makhnovets, ed.-in-chief O. Myshanych). Kyiv, 591 pp.
8. Pysarenko Yu. (1999) Smert Sviatohora: vidholosok peredistoriyi liudstva u bylynakh []. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* [Death of Sviatohor: An Echo of the Mankind Prehistory Recorded in Bylynas], No. 1, pp. 113–125.
9. (2003) *Poleskie zagovory (v zapisiakh 1970–1990-kh gg. [Polissian Charms (Recorded through the 1970s–1990s)]* (compiled, text-processed and annotated by T. Agapkina, Ye. Levkivskaya, and A. Toporkova). Moscow: Indrik, 752 pp.
10. Popov G. (1996) *Russkaya narodno-bytovaya meditsyna i psikhoterapiya. Po materialam etnograficheskogo biuro kn. V. N. Tenischeva* [Russian Folkways Medicine and Psychotherapy. After Materials of the Ethnographic Office of Pr. V. Tenishchev], Toren M. Pusskaya narodnaya meditsyna i psikhoterapiya [Russian Folk Medicine and Psychotherapy]. Saint Petersburg: Litera, pp. 277–490.
11. Popovich M. (1985) *Mirovozzrenie drevnikh slavian* [Ancient Slavonic World-View]. Kyiv: Naukova dumka, 167 pp.
12. Potebnia A. (1989) *O nekotorykh simvolakh v slavianskoy narodnoy poezii* [On Some Symbols in

Slavonic Folk Poetry]. Slovo i mif [Word and Myth]. Moscow: Pravda, pp. 285–378.

13. Rabinovich V. (1998) Zerkalo i smert [Mirror and Death]. Almanakh «Figury Tanatosa», Isskustvo umiraniya. Vypusk 4. Sbornik statey [The Literary Miscellany «Figures of Thanatos», the Art of Dying. Issue 4. Collected Papers] (ed. by A. Demichev, M. Uvarov). Saint Petersburg, SPbSU, pp. 5–11. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/rabinovich-vl/zerkalo-i-smert>.

14. Talanchuk O. (compiler) (1992) Retsepty narodnoyi medytsyny, zamovliannia vid khvoroby (zapysani Ya. P. Novytskym, P. S. Yefymenom, V. P. Myloradovychem) [Folk Medicinal Prescriptions (Recorded by Ya. Novytskyi, P. Yefymenko, and V. Myloradovyeh)]. Ukrayinski chary [The Ukrainian Magic]. Kyiv: Lybid, pp. 32–95.

15. Rybakov B. (1994) Yazychestvo drevnikh slavian [Ancient Slavonic Paganism]. Moscow: Nauka, 608 pp.

16. Sidorov A. (1997) Znakharstvo, koldovstvo i porcha u narodov komi. Materialy po psikhologii koldovstva [Healing, Sorcery, and Evil Curse of the Komi Peoples]. Saint Petersburg: Aletya, 282 pp.

17. (1890) Skazki, poslovitsy i t.p., zapisannye v Ekaterinoslavskoy i Kharkovskoy guberniyakh I. I. Manzhuroyu [Tales, Proverbs and So Forth Recorded by I. Manzhura in the Yekaterinoslav and Kharkov Governorates]. Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obschestva [The Collection of the Kharkov Historical and Philological Society]. Kharkov, Vol. 2, Iss. 2, C. VII, 194 pp.

18. Skliarenko V. Prefiks pa- v ukrayinskiy movi [The pa- Prefix in the Ukrainian Language]. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine25-15.pdf>.

19. Hrinchenko B. (compiler) (1996) Slovar ukrayinskoyi movy: u 4 t. [The Dictionary of the Ukrainian Language] (compiled and own material-grangerized by B. Hrinchenko, 2nd edition). Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1 (A–Ж), 495 pp.

20. Hrinchenko B. (compiler) (1996) Slovar ukrayinskoyi movy: u 4 t. [The Dictionary of the Ukrainian Language] (compiled and own material-grangerized by B. Hrinchenko, 2nd edition). Kyiv: Naukova dumka, Vol. 2 (3–H), 588 pp.

21. Hrinchenko B. (compiler) (1996) Slovar ukrayinskoyi movy: u 4 t. [The Dictionary of the Ukrainian Language] (compiled and own material-grangerized by B. Hrinchenko, 2nd edition). Kyiv: Naukova dumka, Vol. 3 (O–П), 516 pp.

22. Sumtsov N. (1889) Kulturnye perezhivaniya [Cultural Experiences]. Kievskaya starina [The Kyivan Past], Vol. XXVII, December, pp. 582–603.

23. Temchenko A. (2004) Uyavleniia ukrayintsiv pro tilesnu dushu (na materialakh zamovlian «vid urokiv») [Notions of the Ukrainians on Corporeal Soul (Based on Materials of the Evil Eye-Averting Charms)]. Berehynia [Hearth Protectress], No. 1, pp. 38–44.

24. Tolstaya S. (1999) Dusha [Soul]. Slavianskie drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar: v 5 t. [Slavonic Antiquities: An Ethno-Linguistic Dictionary: in Five Volumes] (ed.-in-chief N. Tolstoy). Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, Vol. 2, pp. 162–167.

25. Tolstoy N. (1995) Bliznetsy [Twins]. Slavianskie drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar: v 5 t. [Slavonic Antiquities: An Ethno-Linguistic Dictionary: in Five Volumes] (ed.-in-chief N. Tolstoy). Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, Vol. 1: A (Август – Г (Гуць)), pp. 191–193.

26. Paziak M. (compiler) (1993) Ukrayinski prykazky, pryslyvia i take inshe. Zbirnyky O. V. Markovycha ta inshykh. Uklav M. Nomys [Ukrainian Bywords, Proverbs and So Forth. Miscellanies by O. Markovych and Others. Compiled by M. Nomys] (compiled, annotated and prefaced by M. Paziak). Kyiv: Lybid, 766 pp.

27. Urvantseva N. Arkhetip zerkala v detskoy magii [Archetype of Looking Glass in Children's Magic]. URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/urvantseva1.htm>.

28. Fasmer M. (1987) Etimologicheskii slovar russkogo yazyka: v 4 t. [Etymological Dictionary of the Russian Language: in Four Volumes] (transl. from German and supplemented by O. Trubachev, edited and prefaced by B. Larin). Moscow: Progress, Vol. 3 (Муза – Сят), 832 pp.

29. Vasmer M. (1987) Etimologicheskii slovar russkogo yazyka: v 4 t. [Etymological Dictionary of the Russian Language: in Four Volumes] (transl. from German and supplemented by O. Trubachev, edited and prefaced by B. Larin). Moscow: Progress, Vol. 4 (Т – Ящур), 864 pp.

30. Chernykh P. (1999) Istoriko-etimologicheskii slovar sovremennogo russkogo yazyka [Historical and Etymological Dictionary of the Modern Russian Language]. Moscow: Russkiy yazyk, Vol. 2 (Панцирь – Ящур), 560 pp.

31. Chubynskiy P. (1995) Mudrist vikiv. Ukrayinske narodoznavstvo u tvorchiy spadshchyni Pavla Chubynskoho: v 2 t. [The Centuries-Old Wisdom. Ukrainian Ethnology in the Pavlo Chubynskiy Creative Heritage: in Two Volumes]. Kyiv: Mystetstvo, Vol. 1, 224 pp.

32. Paglia C. (2006) Erich Neumann: theorist of the great mother. Arion. Boston: Boston University, Vol. 13, Iss. 3, pp. 1–14. URL: <https://www.bu.edu/arion/files/2010/03/Paglia-Great-Mother1.pdf>.

УДК 2-137:(58+549.261)(=16)

ТУПЧІЄНКО МИКОЛА

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного технічного університету

TUPCHIYENKO MYKOLA

a Ph.D. in History, an associate professor at Department of Social Sciences, Information and Archives of the
Central Ukrainian National Technical University

Бібліографічний опис:

Тупчієнко, М. (2019) Семантичні паралелі в символіці бобових, злакових та заліза в уявленнях давніх слов'ян і сучасних східнослов'янських народів. *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 36–43.

Tupchiyenko, M. (2019) Semantic Parallels in the Symbols of Leguminous, Cereals and Iron in the Concepts of Ancient Slavs and Modern Eastern Slavic Nations. *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, 3 (379), 36–43.

СЕМАНТИЧНІ ПАРАЛЕЛІ В СИМВОЛІЦІ БОБОВИХ, ЗЛАКОВИХ ТА ЗАЛІЗА В УЯВЛЕННЯХ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН І СУЧАСНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Резюме / Summary

The article is based on the attraction of ethnographic, linguistic and archaeological sources. The author shows convincingly that the symbolism of materials allows to reveal the orientation of the ecological culture of the past ethnic communities. The integrity and consistency of the people's world-view at various stages of historical development are considered.

The conducted research has shown that the parallels of semantic combinations of peas, cereals and iron in the Ukrainians traditional culture have a multifaceted character, namely: 1) peas and grain crops are identified with iron through identification with the stars; 2) with the universe structure as a world tree represented by beans and cereals; 3) through the comparison of the technology of grain and iron treatment (threshing and rubbing); 4) in the influence of the culinary code of the main myth on the formation of its version – the metallurgical code (in the terms of the metal boiling, the ball dough, lending of bread shape to the bloom); 5) an ability to generate sounds similar to thunder (flatulence, musical instruments filled with peas, iron forging, weapons peal, etc.); 6) in the fairy-tale images of the *iron grandfather* and *iron grandmother* living in the peas, *iron bread* and *iron beans*, the image of Kotyhoroshko, born from a pea, armed with an iron mace, finally with the expression *in the times of the Pea king*, used to denote the period of mythological cosmogenesis; 7) Christmas rite to stimulate the fertility of fruit trees – beating them with a sack of peas or an axe. Various scenarios of the cosmogonic act reproduction are realized in this ritual. On the one hand, it is the world creation together with the fruit trees from the iron (broader metal) pea – a star falling from the sky. And on the other hand it is a script of the main myth on the struggle of the Thunderer with his adversary, where an axe is a weapon of the god Hromovyk.

Therefore, on the basis of the given material, one can speak confidently on the genetic connection of two mythological codes of the world creation by demiurge in ancient Slavs – culinary and metallurgical ones. Despite the fact that the culinary is older than metallurgical and has influenced directly on the formation of the latter.

Keywords: symbols, culinary code, metallurgical code, myth, peas, cereals, iron, world tree, main myth.

Символіка є важливою складовою духовної культури будь-якої нації. Власне кожне етнічне людське суспільство забезпечує своє фізичне існування й потенціал для створення власної культури через затрати суспільної енергії, які йдуть трьома основними напрямками: 1) забезпечення вітального та фізичного рівня буття культури; 2) символічна діяльність; 3) організація самої культури (базовий напрям для двох перших). За Є. Чернихом, ця система забезпечує також розподіл частин суспільної енергії на дві основні сфери – вітальну й символічну. Втрата рівноваги в цих сферах може мати фатальні наслідки в долях культур, зокрема, символічна сфера може буквально «пожирати» інші, висотуючи всі соки з інших каналів суспільної енергії, обезкровляючи їх. Тоді базові структури суспільства деформуються, і його культура руйнується [21]. Однак може мати місце й зворотний процес, коли культура втрачає базову, у своєму становленні, символіку і невдовзі гине або ж входить у період тривалої кризи [25].

Отже, символіка в житті як давніх, так і сучасних етнічних спільнот займає настільки суттєве місце, що не звертати на неї уваги просто неможливо, оскільки це приводить, як правило, до помітного викривлення історичної перспективи.

Усе це цілком справедливо і щодо питання про символіку матеріалів та технологій їх обробки. Символіка матеріалів, зокрема заліза в етнічних культурах, не тільки дозволяє виявити направленість їх екологічної культури, але й демонструє цілісність і системність народного світогляду на різних етапах історичного розвитку. Не останнє місце в ході дослідження вихідних шляхів формування символіки заліза й похідних від нього металів може відіграти також пошук семантичних паралелей аграрних, кулінарних та металургійних технологій (на прикладі обробки бобових і злакових культур) у традиційній культурі українців. Адже аграрні й кулінарні технології передували металургійним, а відтак могли стати для останніх

базовими, оскільки вже були знайомі як з термічними процесами, так і з механічною дією на тверді матеріали (зерно).

Загалом проблемою символіки рослин, а саме злакових та бобових, у традиційній культурі українців та східних слов'ян займалися етнологи минулого, серед яких варто назвати таких видатних дослідників, як М. Костомаров, Г. Булашев, О. Афанасьєв та інші [1; 5; 11]. Проте й ці дослідники не переймалися проблемою аграрних, кулінарних та металургійних технологічних паралелей, що могло слугувати основою виникнення перехресної символіки заліза та злакових і бобових культур.

Відповідно, мета цієї статті: по-перше, виявити паралелі в символіці заліза та сільськогосподарських культур; по-друге, віднайти механізми виникнення цих паралелей; по-третє, визначити вплив аграрних та кулінарних технологій на металургійні в процесі формування однієї зі складових семантичного поля заліза й виробів з нього.

У контексті поставлених завдань насамперед звертає на себе увагу символіка **гороху**. В українській народній традиції були поширені лякання дітей **залізним дідом** та **залізною бабою**, які нібито живуть у **горосі**. Водночас у циклі українських казок про Котигорошка, який народився з горошини, герой часом озброєний булавою, виготовленою з різного залізного дріб'язку – «шпульок». Окрім того, він разом зі Змієм їсть **залізний хліб** і **залізні боби** [1, с. 762]. В одній зі статей автора цього дослідження було продемонстровано, що горох стосується символіки метеоритного заліза й зірок загалом [19]. У народних уявленнях горох посідає особливе місце, оскільки з нього готують ритуальні страви на Різдвяні свята, які в народному світогляді набувають значення космогонічного акту [24]. У народних віруваннях горох пов'язаний з ідеєю Світового дерева. У російській казці, записаній у Вологодській губернії, загублена горошина проростає з підпілля крізь дім до самого неба і слугує «дорогою» на небо дідові (або в іншому варіанті – дідові й бабі) [12, с. 189].

В українській казці «Котигорошок» горох символічно зіставляється ще з однією міфологічною моделлю Всесвіту – дорогою, по якій котиться горошина до матері Котигорошка. Згідно із законами міфопоетичної уяви, відбувається буквально отожднення міфічного образу з місцем події, тобто дорогою. Приклад символічного зіставлення в загадці верби з дорогою демонструє можливість символічного отожднення з дорогою також **гороху** – рослини як однієї з можливих моделей Світового дерева. Символічний зв'язок **гороху** з **дорогою** проявляється також у застозі воронезьких селян садити горох при дорозі [12, с. 188]. З Деревом життя, яке уособлює світ, **горох** співвідноситься також через символіку **часу**. О. Афанасьєв зазначав, що в народі збереглися якісь залишкові перекази про **царя Гороха** як ознака того, що події відбувалися у глибоку давнину. Бажаючи позначити далеку старовину, українці говорять: «Це було ще за царя Гороха, як було людей ще троша»; а в західноросійських губерніях у XIX ст. існував вираз: «Пам'ятає царя Гороха» [1, с. 757]. Співвіднесення в народних уявленнях царя Гороха з глибокою давщиною, з одного боку, а з другого, – зіставлення часу його царювання з незначною кількістю людей робить цей міфічний образ не історичним персонажем, а учасником міфічного космогонічного акту, у якому з гороху виникає і Всесвіт, і перші люди, що власне й пояснює його особливу міфологічну й ритуальну значимість. Тому можна вважати, що вираз «за часів царя Гороха» є відповідником виразу австралійців «у період сновидінь», яким вони позначали час космогенезу [4]. Цей час неможливо напряму зіставити з жодним історичним часом. У зв'язку із цим непереконливо видається спроба Б. Рибаківа часи казкового царя Гороха отожднити із часом перших кімерійських наїздів на населення чорноліської культури, тобто з початком I тис. до н. е. [14, с. 590].

Символічна паралель між **горохом** і **залізом**, з одного боку, а також їх зв'язок з

актом космогенезу, – з другого, простежуються і в різдвяному обряді стимулювання родючості плодкових дерев. О. Афанасьєв згадував про існування у росіян звичаю в ніч перед Різдвом бити плодкові дерева мішком із горохом, щоб дерева давали добрий врожай фруктів. Власне в цій дії можна простежити ознаки симпатичної магії, метою якої було отримати стільки плодів, скільки горошин у мішку. Водночас звертає нашу увагу поширений у багатьох регіонах України обряд биття в Різдвяний вечір дерев обухом сокири – з тією самою метою. Це биття часом супроводжується вербальною загрозою зрубати дерево, якщо воно буде погано плодоносити [6]. В обох різдвяних обрядах має місце биття плодкових дерев з метою стимуляції їх родючості, але в одному випадку дерево б'ють мішком із горохом, а в іншому – сокирою. За умови символічного зіставлення заліза й гороху маємо справу з різними сценаріями відтворення в обряді космогонічного акту, згідно з яким весь світ разом із плодковими деревами виник із залізної (ширше – металевої) горошини – зірки, яка скотилася з неба. Щодо фігурування в обряді погроз зрубати неслухняне дерево, то тут маємо накладання на перший міф, відтворений у різдвяному обряді, ще одного варіанта космогонічного міфу, що ґрунтується на концепції основного міфу про боротьбу Громовержця зі своїм супротивником, де сокира є зброєю бога Громовика [8].

Отже, через рослинну символіку гороху проявляється символічне значення заліза як конструктивного елементу у світобудові. Символічним відношенням гороху до початку космогенезу та моделі Світового дерева, очевидно, можна пояснити його здатність наділяти людину знанням думок інших людей, спроможність горохового стручка з дев'ятьма (варіант – десятьма) зернинами зупинити весільний поїзд тощо [1, с. 759].

О. Афанасьєв вважав, що слов'янська назва «горох» походить від слів, які позначають стукіт, грім, різкі звуки, утворені

під час оббивання зерен, а також відтворені музичними інструментами, що тріщать та шумлять [1, с. 757–758]. В українських народних порівняннях горох також асоціюється зі звуком: «Балака, як горохом об стінку б'є» [7, с. 174, 181]. Окрім того, його використовують як наповнювач у народних музичних інструментах, що шумлять і тріщать. Власне в цих значеннях простежується символічний зв'язок гороху зі звуком, що характерно також для заліза.

Основою символічного зіставлення гороху-рослини зі стукотом, громом став, на думку О. Афанасьєва, саме технологічний процес молотьби **зерна**. Тим більше, що й назви зерна і таких зернових культур, як **пшоно** та **пшениця**, формувалися аналогічно, наприклад: «пшоно», «пшениця» (укр.) і «пашень», «пашеница» (рос., діал.) етимологічно близькі до слів «пашать» (рос.), «орать землю»; «пхати», «пихати», «штовхати», «товкти» (укр.) і «ударять» (рос.); «товкач» (укр.) і «пест» (рос.) та *opichati* (чес.) – «обдирати товкачем у ступі зерно, очищати від лушпиння». Так само й слово «**зерно**», яке також напряму стосується **гороху**, оскільки **горошини** в народі називають **зерном**, а в литовській та латиській мовах етимологічно подібні слова «*zirnīs*» і «*sirnīs*» отримали значення **гороху**, походять від кореня *gr, gar*, що означає «терти», «товкти», «роздрібнювати» (олонець, зернь – «пиляка»), близькі, на думку дослідника, до слів «жорна» (укр.), «жорнов» (рос.), *girna* (лит.). Відповідно, О. Афанасьєв вважав, що зв'язок вищеназваних понять виник у глибоку давнину й указував на тодішню технологію приготування їжі з бобових та хлібних зерен, що їх товкли в камінній ступі. Давньоруська епічна література донесла до нас давній метафоричний образ «калених» стріл, що їх сіють по землі, подібно до зерна [16, с. 33], що, очевидно, має давні міфологічні корені.

До речі, найдавніший на території України хліб, знайдений на Пастерському городищі, що належало скіфам-землеробам, імовірно учасникам етногенезу слов'ян,

датується VI–V ст. до н. е. Він представляв собою просяні коржики, що обгоріли у вогні, а тому й збереглися. Технологія приготування цього хліба також передбачала очищення проса від лушпиння в ступі з подальшим розм'ягченням зерен шляхом розбивання їх у ступі чи на камені [23]. Приготування ритуальної їжі слов'ян – куті – також передбачає очищення зерен пшениці чи жита від лушпиння шляхом їх оббивання в ступі. У цьому контексті варто навести приклад із германської міфосимволічної традиції. У «Старшій Едді» золото називають «борошном», оскільки його мелють рабині на чарівних жорнах Гротті. Крім того, відомі ще такі назви: «борошно лука», «посів долини Ф'юрі» «посів Хрольва», «ячмінь Хрольва» [13, с. 125, 130, 236], що засвідчує в середньовічних германців стійкість символічного ототожнення зерна і процесу його переробки з металом, але вже із золотом.

Також О. Афанасьєв зауважував, що давня метафорична мова зблизила стук товкача жорен з небесним громом. Останнє символічно зближує горох із громом і блискавкою, а через них – і з богом Громовиком [1, с. 758–759]. Від себе додамо, що російські мовознавці В. Іванов та В. Топоров у дослідженні показали, що основний міф про боротьбу Громовика зі своїм супротивником розвивається в різних варіантах міфологічних та обрядових кодів цього міфу, зокрема кулінарного [8]. Казковою реалізацією цього сюжету є сприйняття молотьби зернових чи бобових як битви, що розгортається між Котигорошком, озброєним залізною палицею, і Змієм на срібному, мідному, залізному або чавунному токах [1]. Давньоруському епосу відомий також зворотний процес – ототожнення битви із жатвою й молотьбою зернових:

На Немизе снопы стелять головами,
Молотять чепа харалужными,
На тоце живот кладуть,
Вьют душу от тела [16, с. 45].

Власне металеві казкові токи – поля бою – можуть знаменувати собою перехід від кам'яної ступи до металевої, зокрема залізної – чавунної.

Водночас звертає на себе увагу тотожність **технології обробки залізної руди й заліза та сільськогосподарських і кулінарних технологій обробки зернових і бобових** у Давній Русі. Дослідник чорної металургії в Давній Русі Б. Колчин зазначав, що руду спочатку копали в болотах, потім її сушили і збагачували за допомогою вогню, далі в домницях отримували крицю, яку відразу віджимали від шлаків дерев'яними молотами [10]. До речі, цей технологічний процес, як і ковка металу, у давньоруській термінології називався **місінням**, а кричне, тільки що добуте з печі, **залізо** називалося **тістом**, тобто крицю місили як тісто. Як засвідчили наші опитування ковалів у селах Новоархангельського району Кіровоградської області, ця термінологія серед них збереглася й донині [20]. Для порівняння можна навести специфічний спосіб приготування тіста з вареного рису, поширений серед народів Східної Азії. Корейці, китайці, японці готують його, вибиваючи варений рис дерев'яними молотами у великих дерев'яних ступах, тобто молотами буквально місять рисове тісто для печива й тістечок.

На паралелі між технологією обробки зерна й ковальством указує етимологічна близькість термінів, якими позначаються процеси вибивання зерна зі стручків, колосся, розтирання їх на крупу, борошно, один з основних ковальських знарядь – **молот**, порівняймо: «молотити» (укр.), «молотить» (рос.) – «бити, вибивати зерно»; «молоти» (укр.), «молоть» (рос.) – «розтирати, роздрібнювати зерно». У цьому контексті казкові металеві токи, на яких відбувається бій героя зі Змієм, можуть також знаменувати не тільки перехід від кам'яної ступи до металевої, але й перехід від кам'яного ковадла, поширеного ще в скіфів у ранньому залізному віці [22], до залізного в добу середньовіччя [10].

У контексті вищезазначеного необхідно коротко зупинитися на головному аспекті

схожості технології обробки зернових, бобових і заліза – **ударі**, який і спричиняв **звук, грім**, що й знайшло своє відображення в етимологічній близькості кулінарних і металургійних термінів: **молотити, молоти, молот, місити**. В одній із праць українського етнологу В. Балущка особливу увагу приділено **удару загалом і удару ковальським молотом** зокрема в народних уявленнях слов'ян як перетворюючій силі космогонічного значення [2]. Цікаво, що російська загадка зберегла опосередкований зв'язок між **горохом і ударом** через символічне зіставлення **гороха з батогом**: «Без рук, без ног ползет на батог» [12, с. 188], – де батіг, як відомо, знаряддя пастухів, призначене для биття тварин, хлопання ним у повітрі, що знову-таки зближує його із громом. Водночас у фольклорі кавказьких народів батіг-нагайка наділений магічною силою перетворень [15, с. 83–89]. Заради справедливості варто зазначити, що горох, як і зернові, здатний викликати метеоризм у тварин і людей, що знайшло своє вираження у примовці: «Горох, торох! Посипався грох!» – тоді як народний гумор традиційно зближує це фізіологічне явище з розкатами грому.

У Київській Русі товарній **криці**, готовій на продаж чи для подальшої роботи з нею ковалів, надавали форми **хліба** [10], тому залізний хліб у казках про Котигорошка, Феніста та інших, у контексті всього сказаного, – далеко не метафоричний образ (мається на увазі його непоживність), як це прийнято вважати.

З **кулінарним кодом** основного міфу традиційна **технологія чорної металургії** пов'язана ще й через термічну обробку руди й металу, яке отримало назву **варіння**, порівняймо: «варити залізо», «варити чавун», «варити сталь», «зварювати» тощо. Яскраву картину виплавки – варіння заліза – як процесу приготування тіста для хлібопечення знаходимо у фінській міфології:

Расплавляется железо,
Размякает под мехами,

Точно тесто из пшеницы
 Иль для черных хлебов тесто,
 Там, в огне кузнечном сильном,
 В ярком пламени горнила
 (Калевала. Руна IX, 160–165) [7].

Давньоруські металургійні рецепти засвідчують, що саме продиктоване міфом максимальне прагнення наблизити технологію виготовлення заліза до кулінарного процесу й породило технологічні відкриття в галузі чорної металургії. Мається на увазі добавлення як флюсів під час плавлення руди, яка ототожнювалася із кров'ю [3], кісток і рогів тварин, що сприяло суттєвому зниженню температури плавлення руди з 1500–1600 градусів до 960. До того ж Б. Колчин зазначив, що під час розкопок металургійного комплексу в Новгороді було знайдено кілька горщиків з насталеним залізом, до вмісту яких, окрім деревного вугілля, що сприяє насиченню вуглецем заліза й перетворенню його на сталь, входила ще й сіль [10]. Наявність солі в горщиках, де відбувалося насталення заліза, автор статті пояснити не зміг. Однак це пояснюється в рамках кулінарного коду основного міфу – варіння як процесу космогенезу, тому освячений традицією кулінарний процес, з яким ототожнювалася варка сталі, обов'язково передбачав використання в приготуванні їжі солі. Тим більше, що сіль у їжі, як і в купелі немовляти, згідно з народними уявленнями, сприяє отвердінню тіла, надає йому міцності через спожиту їжу [18]. Тобто у випадку використання солі в технології приготування сталі маємо справу із симпатичною магією, яка перекочувала з кулінарії в металургію. Цей процес був запрограмований самим розвитком символічного ототожнення крові із залізом, позаяк ще до появи металургії існував міфоритуальний кулінарний код приготування крові як жертвовної їжі, як творення світу [3]. У цьому разі відбува-

ється також символічне зближення заліза із сіллю [див.: 19].

Тому можемо з певністю вести мову про генетичний зв'язок двох міфологічних кодів творення світу деміургом у давніх слов'ян – кулінарного й металургійного, при тому що кулінарний був старшим від металургійного і безпосередньо вплинув на формування останнього. Білоруський мовознавець О. Трубачов присвятив дослідженню термінологічних, а відтак і технологічних, паралелей між ремеслами слов'ян окрему працю «Ремесленная терминология в славянских языках». В одному з розділів під назвою «Кузнечное ремесло» зазначено про термінологічну близькість деяких технологічних операцій ковальства з ткацтвом, плетінням і гончарством [17], але поза увагою дослідника залишилася термінологічна близькість ковальства з кулінарією й агротехнікою, її походження від останніх.

Таким чином, **горох** і **зернові** зіставляються із **залізом** на кількох семантичних рівнях: через ототожнення із **зірками**; із будовою Всесвіту як **Світового дерева**, представленого **бобовими** й **злаковими**; через зіставлення **технології обробки зерна** й **заліза**; впливом **кулінарного коду основного міфу** на формування його варіанта – **металургійного коду**; здатністю породжувати звуки, аналогічні грому. До названих форм **символічного зближення заліза** зі **злаковими** й **бобовими** можна додати ще одну – через **ковальські вироби**. Мається на увазі залізний колінчастий ключ для відкривання дерев'яного замка, поширений у західних областях України в ХІХ ст. Цей ключ своєю формою дуже нагадує колос злакових. При конструктивній обумовленості колінчастих з'єднань, які забезпечували гнучкість стержня ключа, у наданні їм форми подібно до коліна колооска можна вбачати вплив міфологічної основи символіки заліза.

Джерела та література

1. Афанасьев А. Ф. Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. Москва : Индрик, 1994. Т. 2.
2. Балущок В. Перероджуюча семантика удару в фольклорі і ритуалах. *Регрес і регенерація в народному мистецтві*. Київ, 1998. С. 79–85.
3. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. 2-е изд. Москва : Художественная литература, 1990. 543 с.
4. Берндт Р. М. Мир первых австралийцев. Москва : Наука, 1981. 447 с.
5. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ : Довіра, 1992.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис : у 2 т. Київ : Оберіг, 1991. Т. 1.
7. Де живе жар-птиця. (Записи І. Гуріна). Київ : Веселка, 1991.
8. Иванов В. В. Разыскания в области славянских древностей. Москва : Наука, 1974.
9. Калевала. Москва : Художественная литература, 1977.
10. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва : АН СССР, 1953. Вып. 32.
11. Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии. *Слов'янська міфологія*. Київ : Либідь, 1994. С. 44–200.
12. Круглый год : русский земледельческий календар / сост., вступ. статья и примеч. в тексте А. Ф. Некрыловой ; ил. Е. М. Белоусовой. Москва : Правда, 1991. 493 с.
13. Младшая Эдда. Ленинград : Наука, 1970.
14. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. 2-е изд. Москва : Наука, 1994. 607 с.
15. Сказки адыгских народов / сост., вступ. статья и примеч. А. И. Алиевой. Москва : Наука ; Главная редакция восточной литературы, 1978. 406 с.
16. Слово о полку Игореве. Москва : Художественная литература, 1987.
17. Трубачёв О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках. Москва : Наука, 1966. 450 с.
18. Тупчієнко М. П. До питання про паралелі в символіці крові та залізної руди в уявленнях та обрядах східних слов'ян (переважно на матеріалах України). *Наукові праці національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Київ, 2006. Вип. 16. С. 365–380.
19. Тупчієнко М. П. До питання про семантику метеоритів в контексті проблеми символіки сировини в залізобробному виробництві. *Матеріали до української етнології : матеріали конференцій, наукових та польових етнологічних досліджень*. Київ, 2003. Вип. 3 (6). С. 115–126.
20. Тупчієнко М. П. Сільське ковальство та народні уявлення про залізо на Кіровоградщині. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 1. С. 91–97.
21. Черных Е. Н. Древний металл и символы. *Советская археология*. 1991. № 1. С. 162–166.
22. Шрамко Б. А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе. *Советская археология*. 1961. № 1. С. 73–86.
23. Шрамко Б. А. Орудия скифской эпохи для обработки железа. *Советская археология*. 1969. № 3. С. 53–76.
24. Элиаде М. Священное и мирское / пер. с фр., предисловие и коммент. Н. К. Гарбовского. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 144 с.
25. Юнг К. Г. Архетип и символ. Москва : RENAISSANCE, 1991. 304 с.

References

1. Afanasiev A. (1994.) *Poeticheskie vozzreniya slavian na prirodu: v 3 t.* [The Poetic Outlook on Nature by the Slavs: in Three Volumes]. Moscow: Indrik, vol. 2.
2. Balushok V. (1998) *Pererodzhuyucha semantyka udaru v folklori i rytualakh* [Regenerating Semantics of a Blow within Folklore and Rituals]. *Regres i reheneratsiya v narodnomu mystetstvi* [Regression and Regeneration in the Realm of Folk Art]. Kyiv, pp. 79–85.
3. Bakhtin M. (1990) *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednekovyia i Renesansa* [Rabelais and His World] (second edition). Moscow: Khudozhestvennaya literature, 543 pp.
4. Berndt R. M., Berndt C. H. (1981) *Mir pervykh avstraliytssev* [The World of the First Australians]. Moscow: Nauka, 447 pp.
5. Bulashev H. (1992) *Ukrayinskyi narod u svoiykh legendakh, relihiynykh pohliadakh ta viruvanniakh* [Ukrainian People, Mirrored in Their Legends, Religious Views, and Beliefs]. Kyiv: Dovira.
6. Voropay O. (1991) *Zvyychayi nashoho narodu: Etnohrafichnyi narys: u 2 t.* [The Customs of Our People: An Ethnographic Essay: in Two Volumes]. Kyiv: Oberih, Vol. 1.
7. Hurin I. (recorder) (1991) *De zhyve zhar-ptytsia?* [Where Does the Firebird Dwell?]. Kyiv: Veselka.
8. Ivanov V., Toporov V. (1974) *Razyskaniya v oblasti slavianskikh drevnostey* [Studies in the Field of Slavonic Antiquities]. Moscow: Nauka.
9. (1977) *Kalevala* (transl. by L. Belskiy). Moscow: Khudozhestvennaya Literatura.

10. Kolchin B. (1953) Chernaya metallurgiya i metalloobrabotka v Drevney Rusi [Ferrous metallurgy and Metal Processing in Ancient Rus]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR* [Materials and Studies on Archeology of the USSR]. Moscow: AN SSSR, Iss. 32.
11. Kostomarov M. (1994) Ob istoricheskom znachenii russkoy narodnoy poezii [On Historical Significance of Russian Folk Poetry]. *Slovianska mifolohiya* [Slavonic Mythology]. Kyiv: Lybid, pp. 44–200.
12. (1991) *Kruglyy god: russkiy zemledelcheskiy kalendar* [All the Year Round: A Russian Agricultural Calendar] (compiled, prefaced and annotated by A. Nekrylova; illustrated by Ye. Belousova). Moscow: Pravda, 493 pp.
13. (1970) *Mladshaya Edda* [Prose Edda]. Leningrad: Nauka.
14. Rybakov B. (1994) *Yazychestvo drevnikh slavian* [Ancient Slavonic Paganism] (second edition). Moscow: Nauka, 607 pp.
15. (1978) *Skazki adygs'kikh narodov* [Tales of Adyge Peoples] (compiled, prefaced and annotated by A. Alieva). Moscow: Nauka: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 406 pp.
16. (1987) *Slovo o polku Igoreve* [The Tale of Igor's Campaign]. Moscow: Khudozhestvennaya literatura.
17. Trubachev O. (1966) *Remeslenaya terminologiya v slavyanskikh yazykakh* [Handicraft Terminology in Slavonic Languages]. Moscow: Nauka, 450 pp.
18. Tupchiyenko M. (2006) Do pytannia pro paraleli v symbolitsi krovi ta zaliznoyi rudy v uyavlenniakh ta obriadakh skhidnykh slovyan (perezvazhno na materialakh Ukrayiny) [On the Issue of Parallels in the Sphere of Symbols of Blood and Iron Ore within Ideas and Rites of the Eastern Slavs (Mainly Based on Materials from Ukraine)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoyi biblioteki imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific Works of the V. Vernadsky National Library]. Kyiv, Iss. 16, pp. 365–380.
19. Tupchiyenko M. (2003) Do pytannia pro semantyku meteorytiv v konteksti problemy symboliky syrovyny v zalizorobnomu vyrobnytstvi [Towards the Question of Meteorite Semantics in Context of the Problem of Raw Material Symbolism in Iron-Working]. *Materialy do ukrayinskoyi etnologiyi: materialy konferentsiy, naukovykh ta poliovykh etnologichnykh doslidzhen* [Materials for Ukrainian Ethnology: Various Materials of Conferences, Scientific and Field Ethnological Studies]. Kyiv, Iss. 3(6), pp. 115–126.
20. Tupchiyenko M. (2008) Silske kovalstvo ta narodni uyavlennia pro zalizo na Kirovohradshchyni [Rural Farriery and Folk Ideas about Iron]. *Narodna tvorchist ta etnografiya* [Folk Art and Ethnography]. Kyiv, no. 1, pp. 91–97.
21. Chernykh Ye. (1991) Drevniy metall i simvol [Ancient Metal and Symbols] *Sovetskaya arkheologiya* [Soviet Archeology], no. 1, pp. 162–166.
22. Shramko B. (1961) K voprosu o tekhnike zemledeliya u plemen skifskogo vremeni v Vostochnoy Yevrope [On the Issue of an Agricultural Technique of Scythian-Age Tribes in Eastern Europe]. *Sovetskaya arkheologiya* [Soviet Archeology], no. 1, pp. 73–86.
23. Shramko B. (1969) Orudiya skifskoy epokhi dlia obrabotki zheleza [Tools of the Scythian Age for Iron Processing]. *Sovetskaya arkheologiya* [Soviet Archeology], no. 3, pp. 53–76.
24. Eliade M. (1994) *Sviashchennoe i mirskoe* [The Sacred and the Profane] (transl. from French, prefaced and annotated by N. Garbovskiy). Moscow: Izd-vo MGU, 144 pp.
25. Jung C. G. (1991) *Arkhetip i simvol* [Archetype and Symbol]. Moscow: RENAISSANCE, 304 pp.

УДК 069.51-045.24(477)

ДАНИЛЕНКО ОЛЕКСАНДР

доктор історичних наук, професор кафедри історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DANYLENKO OLEKSANDR

a Doctor of History, a professor at Department of History of All-the-World Ukrainians of Faculty of History of the Taras Shevchenko Kyiv National University

Бібліографічний опис:

Даниленко, О. (2019). Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи. *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 44–51.

Danylenko, O. (2019) Reversion of Historical and Cultural Values to Ukraine: Achievements and Prospects. *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, (379), 44–51.

ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНУ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Резюме / Summary

The main aspects of the problem of historical and cultural values reversion to Ukraine are revealed in the article. It contains a list of the most prominent actions concerning to the reversion of historical and cultural heritage to Ukraine. In general, it is possible to estimate realized work positively. According to the official data over 100 000 units of historical and cultural values have been returned to Ukraine since 1992. Current situation is also discussed in the article. New ways of international cooperation aimed at returning of historical and cultural values to Ukraine are proposed. Attention is paid to the fact that the state agencies of Ukraine have followed a number of international legal documents as to the reversion of those artifacts. Imperfection of Ukrainian laws about import / export of cultural values has slowed greatly the process of international communication in this field. Possible difficulties are also shown. It is mentioned in the article, that after the occupation of a part of Ukrainian territory on the East and the Crimea annexation any successful negotiations about historical and cultural values reversion from the Russian Federation are impossible. We must not diminish everything done in previous years. The importance of such active work in this field is emphasized. Popularization of restored artifacts among Ukrainians is a considerable part of this complex of questions as well. It is concluded that the reversion of historical and cultural values is a very serious task, as those artifacts refill Ukrainian treasury with unique masterpieces of art, rare archival materials and collections of books.

Keywords: historical monuments, cultural heritage, historical and cultural values, Ukrainian Diaspora.

Проблема повернення історико-культурних цінностей в Україну нині стала об'єктом значного інтересу вітчизняних науковців. Це питання цікавить мистецтвознавців, юристів, а також тих, чії дослідницькі пошуки пов'язані з історією та культурою закордонних українців. Актуальність підтверджується

і численними конференціями та круглими столами [1–5], і публікаціями останніх років [6–9; 15; 17; 18; 19; 22; 23].

Через історичні обставини велика частина національних скарбів, значна кількість історико-культурних цінностей опинилися за межами України. І хоча ще 27 грудня

1992 року при Кабінеті Міністрів України було створено Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, – чимало аспектів цього важливого завдання до сьогодні залишаються невирішеними. Важливо зазначити, що Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (Голова – О. Федорук), незважаючи на складнощі та перепони, проводила масштабну роботу щодо забезпечення ефективності пошуку і законності повернення культурних цінностей. Упровадження державних програм «Повернуті імена» (1996), «Культурні цінності України. Втрати. Шляхи повернення» (1990–2005), які реалізовувалися під егідою Міністерства культури України та Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (до 1999 р., у 2000–2011 рр. – Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України) стало важливим кроком у формуванні державної політики стосовно повернення та реституції національних культурних цінностей. До пошукової праці були залучені вчені НАНУ, члени педагогічних колективів, діячі культури і мистецтва. Запрацював моніторинг із вивчення втрат національних надбань. Ця активність принесла позитивні результати: в Україну почали повертатись культурні цінності з різних куточків світу.

Здобутки у сфері повернення історико-культурних цінностей в Україну були значними: за офіційними даними, з 1992 року в Україну повернулось понад 100 тис. одиниць історико-культурного характеру, включно з книжковими та документальними колекціями. У 1995 році з французького осередку української діаспори – м. Мужена, до України повернулася так звана Муженівська колекція. Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей було повернено культурну спадщину І. Нижник-Винників та українського живописця, графіка, кераміста Ю. Кульчицького. У 1996 році завдяки активній подвижницькій праці

Маріяна Коця, в Україну повернулася частина архіву відомого хореографа В. Авраменка. У 1997 році із Канади була отримана колекція музейних предметів, архівних документів, бібліотека, зібрана громадським діячем Олександром Ромасом. У 1998 році професор Юрій Луцьків передав в Україну особисті речі Івана Мазепи, Пилипа і Григорія Орликів, які колись перебували в колекції Романа Смаль-Стоцького. У травні 2003 року родина Кричевських подарувала Україні 300 робіт видатного українського митця Василя Кричевського. У липні 2005 року зі США була передана колекція художніх творів, зібрана Українським конгресовим комітетом Америки (УККА) з нагоди 125-річчя імміграції українців до Америки. У 2017 році Київ отримав близько 1700 книг, зошитів та історичних артефактів з особистого архіву Сержа Лифаря: стародруки XVII–XVIII ст., прижиттєві видання класиків світової літератури, рукописи творів його сучасників тощо. У 2018 році український колекціонер Ярослав Голдун придбав на аукціоні ікону «Богородиця Володимирська» (XVII ст.), яка належала сім'ї Скоропадських, і в січні 2019 року ця реліквія була передана до Національного музею історії України. У квітні 2019 року з Німеччини до України повернули унікальну культурну цінність – грамоту Петра I, яка вважалася втраченою в роки Другої світової війни, що тривалий час зберігалась у бібліотеці Інституту східноєвропейської історії та краєзнавства Університету Тюбінгена (Федеральна земля Баден-Вюртемберг). Перераховане – лише невелика частина масиву історико-культурних цінностей, повернутих в Україну після проголошення незалежності.

Загалом, їх можна умовно поділити на кілька груп: рукописи й архівні документи, твори мистецтва і друкована література, археологічні й нумізматичні колекції, арт-об'єкти музейного характеру. Географія надходжень за 1992–2019 роки була вкрай різноманітною: Австрія, Болгарія, Бразилія, Великобританія, Канада, Ліхтенштейн,

Німеччина, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, США, Угорщина, Франція, Чехія, Швейцарія.

Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, Міністерство культури України, Міністерство закордонних справ України, Міжурядовий комітет з охорони всесвітньої культурної спадщини в своїй діяльності щодо повернення в Україну історико-культурних цінностей керувалися низкою міжнародно-правових документів, зокрема: Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954), Декларацією принципів міжнародного культурного співробітництва (1966), Паризькими конвенціями «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (1970), «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (1972) та ін.

14 лютого 1992 року з ініціативи України у Мінську главами держав-членів СНД була підписана Угода «Про повернення культурних цінностей державам їх походження», створена Міждержавна комісія з проблем власності на культурні цінності, які зібрані в музеях, бібліотеках, архівах та інших сховищах колишнього СРСР, а також перерозподілені по аналогічних установах. Ця Угода не була ратифікована Державною Думою Російської Федерації, тож не дивно, що жодних позитивних зрушень у цій сфері між двома країнами не відбулось. У 1995 році між Урядом України і Урядом Російської Федерації була підписана Угода про співробітництво в галузі культури, науки і освіти, де в статті 5 зазначалося: «Сторони вирішуватимуть питання, пов'язані з втраченими або незаконно вивезеними культурними цінностями, які опинилися на території іншої Сторони, шляхом переговорів на основі національного законодавства і норм міжнародного права». Але здебільшого, ці слова зали-

шилися демагогією. Договір 1998 року про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією містив статтю 24, де йшлося про те, що «Сторони взаємодіють в галузі збереження, реставрації і використання їхньої історико-культурної спадщини». Наголосимо, що питання співпраці у сфері переміщення історико-культурних цінностей російська сторона прийняти категорично відмовилась і діяла виключно з точки зору власних інтересів.

Війна Росії проти України, загарбання частини української території на Сході та окупація Криму значно ускладнили навіть формальні контакти між країнами в цьому напрямі. Між Україною та Російською Федерацією досі тривають судові суперечки щодо колекції «скіфського золота» (565 музейних предметів, наданих для експонування в музей Алларда Пірсона в лютому 2014 р. у межах виставки «Крим – золотий острів у Чорному морі» Центральним музеєм Тавриди, Керченським історико-культурним заповідником, Національним заповідником «Херсонес Таврійський» і Бахчисарайським історико-культурним заповідником), яка, безумовно, має бути повернута Україні.

Законодавча база (у вересні 1999 р. було прийнято Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», у червні 2000 р. – Закон «Про охорону культурної спадщини») мала б посприяти активізації процесів повернення цінних матеріалів в Україну. На жаль, у зв'язку з неузгодженістю нормативної бази про ввезення в Україну культурних цінностей або їх тимчасове вивезення, виникла ситуація, коли ввезти в Україну історико-культурні цінності в законний спосіб виявилось неможливим. Збагачення української культури шляхом повернення культурно-мистецьких творів та об'єктів історико-культурної спадщини не цікавило ані вищих функціонерів, ані митників. Навіть, щоб ввезти переданий з-за кордону для українських музеїв якийсь культурний об'єкт чи архів, доводилось оплачувати митні

збори і решту платежів. Часто для ввезення доводилось залучати комісію з питань гуманітарної допомоги. Це стало головною причиною небажання представників української діаспори передавати на історичну батьківщину часом неоціненні історико-культурні матеріали. Отже, склалася надзвичайно прикра ситуація. Особливо зважаючи на те, що російське законодавство доволі ліберальне щодо ввезення в Російську Федерацію культурних цінностей. Відтак, ті значні кошти, які виділяються в Росії на повернення історико-культурних цінностей і які активно витрачаються на світових аукціонах, – приносять для цієї країни свій позитивний результат. На думку відомого історика та одного з найкращих в Україні експертів з охорони культурної спадщини Сергія Кота [8], – антикварні ринки, офіційні антикварні салони в Європі наповнені українськими раритетами, які часто стають об'єктом інтересу російських «мисливців за скарбами». Існує значна кількість напівлегальних аукціонів, куди з'їжджаються приватні колекціонери і де презентують свої колекції. В українському бюджеті коштів на відрядження представників України на аукціони для відслідковування історико-культурних цінностей, а тим паче для їх викупу – не передбачалось.

У цілому проблема повернення в Україну історико-культурних цінностей може мати чотири основні складові: 1) повернення історико-культурних цінностей, вивезених з України внаслідок Другої світової війни; 2) опіка над культурними цінностями української діаспори; 3) викрадені й незаконно вивезені в нинішній час цінності; 4) популяризація серед українського загалу пам'яток українського походження, які перебувають за кордоном на законних підставах. Зважаючи на це, українським дослідникам, науковцям і просто небайдужим громадянам варто не розпорошувати енергію та оптимізм і сконцентрувати всі зусилля. Водночас потрібно розуміти, що ефективність такої діяльності не може визначатися лише активністю однієї особи чи навіть дер-

жавного органу. Без широкого закордонного співробітництва за принципами дотримання міжнародно-правових норм і на засадах доброї волі – розраховувати на успіх нецільно. Така взаємодія можлива на різних рівнях – двосторонніх, регіональних, багатосторонніх. Але визначальною має бути чітка й активна позиція України в міжнародних переговорах з цього питання, відкритий і зрозумілий для всіх діалог з іншими державами. Робота з повернення історико-культурних цінностей значно спростилася б зі створенням державного органу для розшуку та обліку історико-культурних цінностей з метою виявлення важливих експонатів і створення реєстрів українських історико-культурних цінностей у країнах перебування, які були б включені до загальнодержавної електронної бази даних.

Нині ті історико-культурні цінності, які вдалося повернути в Україну з-за кордону, розосереджені по різних установах, організаціях, музеях. Спроба систематизувати інформацію, пов'язану з передачею / отриманням музейних експонатів, бібліотечних та архівних матеріалів, особистих фондів, що були втрачені й незаконно переміщені з території України, – була здійснена співробітниками Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). Переважно ці дані згруповані у фонді № 68 «Колекція документів щодо повернення в Україну творчої спадщини громадсько-політичних, культурних та наукових діячів української діаспори».

Питання місця зберігання отриманих Україною культурних цінностей чи історичних раритетів на сьогодні залишається дискусійним (найчастіше пропонуються варіанти: Національний музей історії України, Музей української діаспори, Центральний державний архів зарубіжної україніки, регіональні музеї, установи чи організації тощо) і потребує додаткового ґрунтовного обговорення.

Надзвичайно важливою складовою комплексу питань, які стосувались повернення історико-культурних цінностей, була попу-

ляризація серед широкого загалу того культурного надбання, що поверталось в Україну. Задля цього розроблялися та проводилися різні культурно-мистецькі заходи. Серед них: міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю з дня народження архітектора, графіка, мистецтвознавця Володимира Січинського (1993); міжнародна наукова конференція «Михайло Андрієвський і європейське мистецтво ХХ ст.» (1994); музичний фестиваль «Стравінський та Україна» (1994); виставка-презентація до 90-річчя з дня народження письменника Уласа Самчука (1994); наукова конференція «Василь Авраменко та українська культура» і фестиваль «В. Авраменко та світова українська хореографічна культура» (1995); науково-практична конференція до 100-річчя з дня народження історика Симона Наріжного (1996); науково-практична конференція «Богдан Лепкий: повернення в

Україну» до 125-річчя з дня народження письменника (1996); міжнародна конференція «Василь Хмелюк: художник і поет. Повернення на Батьківщину» до 100-річчя з дня народження (2003); виставка-презентація мистецької спадщини відомого громадсько-політичного та культурного діяча Володимира Винниченка до 130-річчя з дня народження (2010) тощо. Таку роботу необхідно активно продовжувати і надалі.

Усебічне та глибоке вивчення різних аспектів повернення в Україну історико-культурної спадщини українського народу та її широке залучення до суспільного і наукового обігу наразі вкрай актуальне, оскільки є важливим з точки зору інформування щодо життєвого шляху, діяльності та долі сотень тисяч українців у різних країнах світу. Воно є неоціненним для самоідентифікації української нації та духовного возз'єднання минулого й майбутнього України.

Джерела та література

1. Всеукраїнські вісімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 100-річчю Української революції, м. Київ. 15 листопада 2017 р.

2. Круглий стіл «Втрати церковних історико-культурних скарбів у період тоталітарних режимів», м. Київ. 10 травня 2018 р. / Національна академія мистецтв України, Київська православна богословська академія, Інститут проблем сучасного мистецтва НАМУ.

3. Круглий стіл «Складні аспекти повернення і реституції культурних цінностей та законодавчі механізми цього процесу», м. Київ. 13 грудня 2017 р. / Міністерство культури України, Національний музей імені Тараса Шевченка.

4. Круглий стіл «Українські культурні цінності за кордоном і практики їх повернення в Україну», м. Київ. 6 грудня 2017 р. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

5. Науково-практична конференція «Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа», м. Київ. 1 липня 2016 р. / Національна академія мистецтв України, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Національний музей Богдана та Варвари Ханенків, Національний музей історії України.

6. Скарби національної культури – нетлінне надбання українського народу. Інформаційно-аналітична довідка про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів, культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури українського народу, що перебувають за її межами. *Культура і життя*. 2003. № 35. 5 листопада.

7. Гула О. Заручники великої політики: проблема повернення культурних цінностей в Україну. *Українознавство*. 2017. № 4. С. 249–254.

8. Зверховська В. Розмежування понять «культурна спадщина», «культурні цінності», «культурне надбання», та «об'єкт культурної спадщини». *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 137–142.

9. Кот С. І. Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2010. Вип. 19. С. 243–264.

10. Кот С. І. Архівні документи як фактор ідентифікації і повернення втрачених культурних цінностей (на прикладі мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в м. Києві). *Архіви України*. 2018. № 4. С. 23–27.

11. Кот С. І. До питання про передачу культурних цінностей із України до Польщі у другій половині 40-х років ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2011. Вип. 20. С. 239–259.

12. Кот С. І. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991–2015 років). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 160–177.

13. Кот С. І. Термін «незаконно вивезені культурні цінності» в контексті проблеми повернення та реституції предметів культури. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2013. Вип. 24. С. 16–29.

14. Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії. Проблеми повернення в контексті історії та права. *Повернення культурного надбання Україні: проблеми, завдання, перспективи*. Київ, 1996. Вип. 8. 91 с.

15. Котис О. Застосування понять «культурні цінності» та «культурна спадщина» у міжнародному праві та праві Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 31. С. 189–197.

16. Кулініч М. Ю. Діяльність державної архівної служби України та наукових інституцій у сфері реституції і повернення архівної української. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 326–330.

17. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної

Ради, Гетьманщини, Директорії). Київ; Полтава, 1994. 239 с.

18. Осташкіна В. М. Проблема повернення культурних цінностей у взаємовідносинах України з країнами СНД. *Сторінки історії: зб. наук. праць*. 2009. Вип. 28. С. 236–246.

19. Татіївська І. «Україна-США»: питання повернення та реституції культурних цінностей. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 4. С. 42–46.

20. Татіївська І. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 20 с.

21. Татіївська І. Роль Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у збереженні творів декоративного мистецтва та трансформації традицій у царині етнодизайну. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 2. С. 110–113.

22. Тихенко В. О. Повернення культурної спадщини української діаспори (за документами ЦДАЗУ). *Архіви України*. 2018. № 5–6. С. 109–116.

23. Фурман Я. В. Актуальні питання використання спеціальних знань при розслідуванні злочинних посягань на культурні цінності, твори мистецтва та предмети антикваріату. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 151–156.

References

Vseukrayinski visimnadtsiati dzhereloznavchi chytannia, prysviacheni 100-richchii Ukrayinskoyi revoliutsiyi, m. Kyiv. 15 lystopada 2017 r. [All-Ukrainian Eighteenth Source-Study Readings Devoted to the Centenary of the Ukrainian Revolution, Kyiv, November 15, 2017].

Kruhlyi stil «Vtraty tserkovnykh istoriko-kulturnykh skarbiv u period totalitarnykh rezhymiv», m. Kyiv. 10 travnia 2018 r. (Natsionalna akademiya mystetstv Ukrayiny, Kyivska pravoslavna bohoslavska akademiya, Instytut problem suchasnoho mystetstva NAMU) [The Round Table «Losses of Church Historical and Cultural Treasures during Totalitarian Regimes», Kyiv, May 10, 2018 (National Academy of Arts of Ukraine, Kyiv Orthodox Theological Academy, Institute for Problems of Modern Art of the NAA of Ukraine)].

Kruhlyi stil «Skladni aspekty povnennia i restytutsiyi kulturnykh tsinnostey ta zakonodavchi mekhanizmy tsiho protsesu», m. Kyiv. 13 hrudnia 2017 r. (Ministerstvo kultury Ukrayiny, Natsionalnyy muzey imeni Tarasa Shevchenka [The Round Table «Complicated Aspects of Return and

Restitution of Cultural Treasures and Legislative Mechanisms of the Process», Kyiv, December 13, 2017 (Ministry of Culture of Ukraine, Taras Shevchenko National Museum)].

4. Kruhlyi stil «Ukrayinski kulturni tsinnosti za kordonom i praktyky yikh povnennia v Ukrayinu», m. Kyiv. 6 hrudnia 2017 r. (Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka) [The Round Table «Ukrainian Cultural Treasures Abroad and Practices of Their Return to Ukraine», Kyiv, December 6, 2017 (Taras Shevchenko Kyiv National University)].

5. Naukovo-praktychna konferentsiya «Povnennia kulturnykh tsinnostey v Ukrayinu – derzhavna sprava», m. Kyiv. 1 lyupnia 2016 r. (Natsionalna akademiya mystetstv Ukrayiny, Natsionalna akademiya obrazotvorchoho mystetstva i arkhitektury, Nationalnyi muzey Bohdana ta Varvary Khanenkiv, Natsionalnyi muzey istoriyi Ukrayiny) [The Theoretical and Practical Conference «Return of Cultural Treasures to Ukraine is a State Affair», Kyiv, July 1, 2016 (National Academy of Arts of Ukraine, National Academy

of Fine Art and Architecture, Bohdan and Varvara Hanenkos National Museum, National Museum of History of Ukraine)].

6. (2003) Skarby natsionalnoyi kultury – netlinne nadbannia ukrayinskoho narodu. Informatsiyno-analitychna dovidka pro suchasnyi stan ta perspektyvy okhorony obyektiv, kulturnoyi spadshchyny Ukrayiny, a takozh pamyatok istoriyi ta kultury ukrayinskoho narodu, shcho перебувають за її межами [Treasures of National Culture Are an Imperishable Heritage of the Ukrainian People. An Information and Analytical Reference on the Current State and Prospects of Protecting Objects of Cultural Heritage of Ukraine, as well as Historical and Cultural Monuments of the Ukrainian People Being beyond Ukraine's Borders]. *Kultura i zhyttia* [Culture and Life], No. 35, November 5.

7. Hula O. (2017) Zaruchnyky velykoyi polityky: problema povnennia kulturnykh tsinnostey v Ukrayinu [Hostages of Great Politics: the Problem of Returning Cultural Treasures to Ukraine]. *Ukrayinoznavstvo* [Ukrainian Studies], No. 4, pp. 249–254.

8. Zverkhovska V. (2013) Rozmezhuvannia poniat «kulturna spadshchyna», «kulturni tsinnosti», «kulturne nadbannia», ta «obyekt kulturnoyi spadshchyny» [Delimitation of the Concepts of «Cultural Heritage», «Cultural Treasures», «Cultural Property», and «Object of Cultural Heritage»]. *Yurydychnyi visnyk* [Legal Bulletin], No. 4, pp. 137–142.

9. Kot S. (2010) Amerykanska polityka restyutsiyi kulturnykh tsinnostey pislia Druhoi svitovoyi viyny ta Ukrayina [American Policy of Restitution of Cultural Treasures after the Second World War and Ukraine]. *Mizhnarodni zvyazky Ukrayiny: naukovy poshuky i znakhidky* [International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Finds], Iss. 19, pp. 243–264.

10. Kot S. (2018) Arkhivni dokumenty yak faktor identyfikatsiyi i povnennia vtrachenykh kulturnykh tsinnostey (na prykladi mozaik i fresok Mykhaylivskoho Zolotoverkhoho soboru v m. Kyievi) [Archival Documents as a Factor in Identifying and Returning Lost Cultural Treasures (By the Way of Examples of Mosaics and Frescoes of St. Michael's Golden-Domed Cathedral in Kyiv)]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], No. 4, pp. 23–27.

11. (2011) Do pytannia pro peredachu kulturnykh tsinnostey iz Ukrayiny do Polshchi u druhiy polovyni 40-kh rokiv XX st. [On the Issue of the Transfer of Cultural Property from Ukraine to Poland in the Second Half of the 1940s]. *Mizhnarodni zvyazky Ukrayiny: naukovy poshuky i znakhidky* [International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Finds], Iss. 20, pp. 239–259.

12. Kot S. (2016) Problemy povnennia kulturnykh tsinnostey v ukrayinsko-rosiyskykh mizderzhavnykh vidnosynakh (1991–2015 rokiv) [Problems of Returning Cultural Treasures in Ukrainian-Russian Intergovernmental Relations]. *Ukrayina XX stolittia: kultura, ideolohiya, polityka* [XXth-Century Ukraine: Culture, Ideology, and Policy], Iss. 21, pp. 160–177.

13. Kot S. (2013) Termin «nezakonno vyvezeni kulturni tsinnosti» v konteksti problem povnennia ta restyutsiyi predmetiv kultury [The Term «Illegally Exported Cultural Values» in Context of the Problem of Return and Restitution of Cultural Objects]. *Pratsi Tsentru pamyatkoznavstva* [Papers of the Centre for Monument Studies], Iss. 24, pp. 16–29.

14. Kot S. (1996) Ukrayinski kulturni tsinnosti v Rosiyi. Problema povnennia v konteksti istoriyi ta prava [Ukrainian Cultural Treasures in Russia. The Problems of Return in Context of History and Law]. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrayini: problemy, zavdannia, perspektyvy* [The Return of Cultural Property to Ukraine: Problems, Targets, and Prospects]. Kyiv, Iss. 8, 91 pp.

15. Kotys O. (2012) Zastosuvannia poniat «kulturni tsinnosti» ta «kulturna spadshchyna» u mizhnarodnomu pravi ta pravi Yevropeyskoho Soyuzu [Applying the Notions of «Cultural Treasures» and «Cultural Heritage» in International Law and the Law of the European Union]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni vidnosyny* [Bulletin of the Lviv University. International Relations Series], Iss. 31, pp. 189–197.

16. Kulinich M. (2014) Diyalnist derzhavnoyi arkhivnoyi sluzhby Ukrayiny ta naukovykh instytutiy u sferi restyutsiyi i povnennia arkhivnoyi ukraïnyky [Activities of the State Archival Service of Ukraine and Research Institutions in the Field of Restitution and Return of Archival Ukrainian Studies]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* [Scientific Papers of History Department of the Zaporizhzhia National University], Iss. 39, pp. 326–330.

17. Nestulia O. (1994) Bilia vytokiv derzhavnoyi systemy okhorony pamyatok kultury v Ukrayini (doba Tsentralnoyi Rady, Hetmanshchyny, Dyrektoriyi) [At the Origins of the State System of Protecting Cultural Monuments in Ukraine (Periods of the Central Council, Hetmanate, and Directorate)]. Kyiv; Poltava, 239 pp.

18. Ostashkina V. (2009) Problema povnennia kulturnykh tsinnostey u vzayemovidnosynakh Ukrayiny z krayinamy SND [Problem of Cultural Treasures Return in Relations between Ukraine and the CIS Countries]. *Storinky istoriyi: zbirnyk naukovykh prats* [History Pages: Collected Scientific Papers], Iss. 28, pp. 236–246.

19. Tatiyivska I. (2016) «Ukrayina–SshA»: pytannia povnennia ta restyutsiyi kulturnykh tsinnostey [«Ukraine–USA»: Problems of Return and Restitution of Cultural Treasures]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi kerivnykh kadrov kultury i mystetstv* [Bulletin of the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts], No. 4, pp. 42–46.

20. Tatiyivska I. (2018) Instytutsiyna diyalnist Ukrayiny v haluzi povnennia ta restyutsiyi kulturnykh tsinnostey (1992–2011 rr.) [Institutional Activities of Ukraine in the Field of Return and Restitution of Cultural Treasures] (author's abstract of thesis for ... a Ph.D. in History). Kyiv, 20 pp.

21. Tatiyivska I. (2016) Rol Derzhavnoyi sluzhby kontroliu za peremishchenniam cherez derzhavnyi kordon Ukrainy u zberezheni tvoriv dekoratyvnoho mystetstva ta transformatsiya tradytsiy u tsaryni etnozaynu [Role of the State Service for Monitoring the Displacement of Cultural Treasures across the State Border of Ukraine in Preserving Works of Decorative Art and the Transformation of Traditions in the Field of Ethnic Design]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi kerivnykh kadrov kultury i mystetstv* [Bulletin of the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts], No. 2, pp. 110–113.

22. Tykhenko V. (2018) Povnennia kulturnoyi spadshchyny ukrayinskoyi diaspory (za dokumentatsiyeyu TsDAZU) [Return of Cultural Heritage of the Ukrainian Diaspora (According to Documents of the CSAFAUS)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 5–6, pp. 109–116.

23. Furman Ya. (2014) Aktualni pytannia vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni zlochynnykh posihan na kulturni tsinnosti, tvory mystetstva ta predmety antykvaryatu [Topical Issues of Using Special Knowledge in Investigating Criminal Infringements on Cultural Treasures, Works of Art, and Antiques]. *Yevropeyski perspektyvy* [European Perspectives], No. 6, pp. 151–156.

IMPROVE

УДК 392.5(477.52)“195/198”

ГАВРИЛЕНКО ВІКТОРІЯ

аспірантка кафедри філософії Сумського державного університету, начальник відділу нематеріальної культурної спадщини Сумського обласного науково-методичного центру культури і мистецтв

HAVRYLENKO VIKTORIYA

a postgraduate at Philosophy Subdepartment of the Sumy State University, a head of Intangible Cultural Heritage Department of the Sumy Regional Methodological Centre for Culture and Arts

Бібліографічний опис:

Гавриленко, В. (2019) Окремі звичаї післянедільного святкування весілля на Сумщині (середина – третя чверть ХХ століття). *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 52–60.

Havrylenko, V. (2019) Some Customs of After-Sunday Wedding Celebrations in Sumy Region (the Mid – Third Quarter of the XX century). *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, 3 (379), 52–60.

ОКРЕМІ ЗВИЧАЇ ПІСЛЯНЕДІЛЬНОГО СВЯТКУВАННЯ ВЕСІЛЛЯ НА СУМЩИНІ (середина – третя чверть ХХ століття)

Резюме / Summary

The article is dedicated to the peculiarities of wedding celebrations since Monday in Sumy region villages in the second half of the XX century. Some ancient wedding customs are vigorous at that time. Sunday is considered to be the main wedding day, that's why it is the day of the basic rituals. At the same time, the customs of the period since Monday, i. e. final phase of the traditional wedding are of a great interest.

So the purpose of this article is to describe the customs of after-Sunday wedding celebration used in Sumy region in the middle – third quarter of the XX century. The research is based on the field materials got during ethnographical expeditions to the villages of Sumy region, in particular Okhtyrka, Krasnopillia, Sumy, Nedryhailiv, Buryyn and Konotop districts.

The works of ethnographers P. Lytvynova-Bartosh and P. Hnidych are reviewed in the first part of the article. They have described fully wedding celebrations in some villages of Poltava and Chernihiv provinces (now these localities belong to Sumy region). The peculiarities of the wedding celebrations since Monday at the middle of XIXth – early XXth centuries are considered briefly. It is noticed that some local variants of customs fixed by the ethnographers in the villages of Zemlianka (Hlukhiv district) and Batsmany (Romny district) have existed at the adjacent and distant territories of the region in the middle – the third quarter of the XX century.

The main part of the article is dedicated to the description of the customs of the after-Sunday stage according to the respondents reminiscences. Among the customs used in Sumy region, the most general and widespread are revealed. Some local differences of the breakfast custom are fixed. They concern to the person who should bring breakfast to the bride. This task is entrusted to the bridesmaids, young maidens and lads (Khmelivka, Dukhanivka); to the brothers, sisters and bridesmaids (Klepaly, Khukhra); to the bridesmaids and people who transport bride's trunk in Sunday (Vilshana); to the older persons and wedding guests (Komyshe); to the parents and relatives of a bride (Lantrativka).

The parents *rolling* is one of the widespread customs of the wedding stage since Monday. This custom is similar in different villages: guests roll parents on the handcart or sleigh and turn them over to the river or pool. The home sweeping

is recollected quite frequently. It has been carried out on Monday or Tuesday. This custom means symbolical *sweeping* the bride out her parent's home (Pisky) or teaching her to housekeeping (Klepaly, Khmelivka). The ritual bread (chiefly korovai, in Khukhra – kalach) division and wine drinking on Monday can be referred to significant customs. On Sunday wine is situated on the tables in small bottles decorated with ears. The rye threshing is also mentioned as another custom of the after-Sunday rituals.

The so-called *perezva* (alternate visiting of new relatives by the guests) and *tsyhanshchyna* (mumming and walking around the village) are two widespread customs of the wedding celebration since Monday. The disguised guests come from one yard to another and gather provision, catch poultry. Then they cook dinner.

The after-Sunday wedding celebration of the middle – third quarter of the XX century in Sumy region villages includes a number of customs. These are breakfast, sweeping the rooms out, rolling of the parents, threshing the rye, korovai division and wine drinking, *tsyhanshchyna* and parents visiting by the newly married couple among the most important of them. The further local ethnographical expeditions are necessary for the creation of more detailed description of the after-Sunday wedding celebration.

Keywords: wedding guests, breakfast, wedding wine, celebration since Monday, *tsyhanshchyna*.

Традиційне весільне дійство мало розвину драматургію і складалося з кількох етапів. Імовірно, саме тому в ужитку закріпилися словосполучення «грати свайбу» чи «грати весілля». Умовно святкування весілля можна розділити на три етапи: підготовчий (сватання, розглядини, кликання родичів, випікання обрядового хліба, суботня вечірка чи дружбини тощо), весілля (у традиції головним весільним днем була неділя, коли здійснювали ключові обряди переходу молодих в інший статус) та завершальний (звичаї кількадечного післянедільного святкування). Метою цієї статті є опис післянедільних звичаїв та обрядів святкування весілля, що побутували на Сумщині в середині – третій чверті XX ст. Дослідження базується на матеріалі точкових польових досліджень сіл Сумщини, зокрема Охтирського, Краснопільського, Сумського, Недригайлівського, Буринського та Конотопського районів. Одразу варто зауважити, що авторка не має на меті висвітлити весільні звичаї котрогось одного етнографічного регіону. Натомість обстежені населені пункти, що адміністративно належать до Сумської області, умовно можна віднести до територій Сумського Посейм'я, Посулля, Попсілля та Повороскля.

Будь-яка традиція передбачає протяжність у часі й міжпоколінну спадкоємність. Тому в контексті цієї статті важливими є ґрунтовні описи весільного дійства, що були здійснені на початку XX ст. знаними етногра-

фами П. Литвиною-Бартош і П. Гнідичем. Розглянемо власне післянедільний етап традиційного весілля перетину XIX і XX ст.

Праця П. Литвиною-Бартош [2] ґрунтована на матеріалі дослідження с. Землянка (на час опису – Чернігівська губ., нині – Глухівський р-н на Сумщині). З опису дізнаємося, що в другій половині XIX ст. і навіть на межі XIX–XX ст. весільне дійство постає значно багатшим, аніж те, яке відбувалося через понад пів століття потому. На ранок понеділка призначалися звичаї освоєння молодої в новій домівці. Для цього вона вносила в хату свої ікони, божники, рушники, приносила з криниці воду й подавала свекру й свекрусі вмитися тощо. Цього ж ранку бояри вивішували прапор – «малину». Молода частувала гостей, що починали сходитися, дружок і світилок, які приносили «сніданє» [2, с. 158]. До архаїчних звичаїв, описаних П. Литвиною-Бартош, належить «жертва яловиці» – заколювання й приготування курки, привезеної від молодої [2, с. 159]. Окрім того, у понеділок «баби-пирожниці» випікали дев'ять парних пиріжків, які змащували медом, молодих вели до криниці й обливали, потім молодий обходив бояр, щоб «прощатися зі своїм парубоцтвом» [2, с. 160].

Батьки молодої в понеділок запрошували гостей – «перезов» – та чекали зятя, який мав принести їм «яловицю» [2, с. 163]. Цього ж дня свати й гості йшли в дім молодого, при-

чому «перезва» намагалася забрати весільний прапор, який боронили бояри. Під час застілля «перезви» в домі молодого ділили коровай, лишаючи частину на наступний день [2, с. 167]. У вівторок, окрім гуляння гостей, «видумують різні ігрища, чемні й нечемні», серед яких – молотіння жита й «смотр молодих» [2, с. 169]. Символічна підготовка молодої до виконання господарських справ – навчання прясти, носити воду, годувати худобу тощо – відбувалася в середу [2, с. 169]. Етнографом описаний і звичай «циганщини», тобто перевдягання гостей та обходи подвір'їв з метою роздобути харчі для гуляння. Закінченням весілля в суботу вважали «одводини»: молоде подружжя й батьки чоловіка їхали в гості до батьків дружини. Переночувавши вдома, молода дружина наступного дня, у неділю, йшла в церкву та відвідувала «перезвян». Зранку по неї приїжджав чоловік, молоде подружжя прощалося з батьками, і весілля вважали завершеним [2, с. 170].

Вагомий опис традиційного весілля здійснив і П. Гнідич [1]. Цей опис базується на дослідженні с. Бацмани (на той час – Роменський пов. Полтавської губ., нині – Роменський р-н на Сумщині). Етнограф описав такі понеділкові звичаї, як вивішування боярами «червоної запаски» на знак чесності молодої, застілля сусідів, родичів, учасників весільного поїзда та їх обдаровування молоддю тощо. Цього дня, рано-вранці, «дружки» (весільний чин, для якого обирали молодих одружених чоловіків) приходили й будили молоде подружжя, за що молода подавала їм умитися і давала рушники для перев'язування. Подруги молодої, у супроводі хлопців, приносили снідання: цукерки, пряники, груші, пироги чи холодець [1, с. 51]. Окрім того, молоді, разом зі свашками й «дружком» (чоловічий весільний чин), молотили сніп жита, засвідчуючи своє вміння виконувати цю роботу. Молотінню жита передувало частування присутніх, а після символічного обмолочування снопу свашка двома хустками покривала молодій голову [1, с. 53]. За свідчен-

ням П. Гнідича, молодий із «дружком» ходив запрошувати «перезву» – родичів і сусідів молодої, які збиралися й чекали в домі її батьків. Після застілля до гостей з'являлися молоді, причому молоду, покриту рядниною, приховували й двічі замість неї виводили яких-небудь молодих. Після цього відбувалося розділення короваю і дарування молодих.

Як зауважив П. Гнідич, на час його дослідження (1912–1913) весілля тривало 2–3 дні, а семиденне гуляння вже вважали «колишнім». Увесь післянедільний тиждень справляли «зазови», коли гості збиралися по чергово то в батька молодого, то в батька молодої, то в «дружка» тощо [1, с. 66]. У вівторок і середу варили кашу та «продавали батька й матір». На четвер запрошували сусідів і родичів для молотіння жита: у хаті на рядні обмолочували колосся, яким під час весілля були прикрашені кутки хати [1, с. 67]. У п'ятницю «циганили», тобто ряджені гості обходили село й збирали в мішок харчі. У суботу, – так званий «собітник», – молоде подружжя з родичами їхали на гостини до батьків молодої. І, урешті, у понеділок гості збиралися вчити молоду прясти [1, с. 67]. Водночас етнограф зазначив, що довший період святкування залишився в минулому, хоча тижневе «гуляння» весілля могли дозволити собі заможні селяни й на початку ХХ ст. [1, с. 67].

Весільне дійство 50–70-х років ХХ ст. в різних населених пунктах Сумщини вирізнялося збереженням таких вагомих звичаїв та обрядів, як збирання дружок молоддю, кликання родичів, випікання обрядового хліба та виготовлення весільної атрибутики, збирання та обсівання весільного поїзда, пришивання квітки, розділення короваю тощо. Проте безперечним фактом є і значне спрощення весілля та зниження концентрації виконуваних обрядодій. Певні звичаї післянедільного етапу святкування весілля, зафіксовані етнографами кінця ХІХ – початку ХХ ст., збереглися й у пізнішому варіанті. Це – снідання, ділення короваю, молотіння жита, «перезва», «циганщина» тощо, опи-

сані П. Литвиновою-Бартош і П. Гнідичем та загадувані й нинішніми жителями старшого віку із сіл Сумщини.

Протяжність традиційного весілля засвідчена в широковідомому прислів'ї, яке до сьогодні побутує серед інформантів: «Од середи до середи – хоть на призьбі сиди» (або, очевидно, пізніший варіант – «Од п'ятниці до середи...»). У драматургії весільного дійства післянедільний етап був своєрідним «догулюванням», логічним завершенням вагомого для громади та роду свята. Саме тому важливими є спогади безпосередніх учасників традиційного весілля щодо звичаїв його завершального етапу.

Загальнопоширеним на Сумщині понеділковим звичаєм було «снідання» – відвідини молодої дружини. Цей давній звичай має деякі локальні відмінності, які, утім, незначні. Так, у с. Хмелівка Краснопільського району снідання несли «дружки», дівчата й хлопці. На Буринщині (с. Клепали) нести снідання повинні були брати, сестри, найрідніші та «дружки». «Снідальники» приносили цукерки чи печиво. Дещо раніше в дім молодого сходилися родичі та сусіди, які були запрошені на весілля: «А поки снідальники прийшли, приходять усі зуби полоскати і молоду вмивати». «Дружок» молода жінка саджала за стіл та частувала, адже вона виступала вже в ролі господині дому – «шанувала» гостей. У Клепалах у понеділок, під вечір, вивішували «корогву»: червону тканину або ряднину прив'язували до палиці і намагалися встановити на найвищому дереві, «щоб видно було, де свайба». Поряд з «корогвою» прив'язували пляшку. Весільний прапор ніхто не боронив, його знімали в четвер по обіді. Про вивішування «корогви» згадують і на Конопотщині (с. Духанівка). Як і в Клепалах, у Духанівці «флаг» (шматок червоної матерії) «сильно високо вешали на дереві» біля двору молодого. Прапор боронили бояри (очевидно, зі сторони молодого), адже в понеділок весільна свита зі сторони молодої могла викрасти його: «Як несуть „дружки“ сніданок молодуй, так там є бояри. Щоб оти бояри не

сперлися на те дерево, не вкрали флаг». Якщо ж прапор вдавалося викрасти, його викупували горілкою.

У с. Вільшана Недригайлівського району снідати несли дружки і «скриняни» – молоді жінки й чоловіки, які в неділю перевозили придане нареченої в її новий дім. Під час частування старша дружка виходила з кімнати, випивала налиту чарку та розбивала її: «Випива чарку і б'є оцю чарку, і танцює. Грають [музики. – В. Г.], і танцює по отій чарці. Це щоб щастя було молодим». В іншому випадку – розбивали тарілку.

На Охтирщині «снідання» могли нести не лише молодь, а й старші люди. Так, у с. Комиші згадують, що «снідання» несли «старі», весільні гості. Водночас у молодого також збиралися гості, які «не пускали цих, стріляли попелом, всяке таке робили, щоб не пустить сватів. А свати пробиралися». За свідченнями жительок с. Лантратівка, снідати несли батьки і родичі молодої: «Багато, душ восім там», за попередньою домовленістю. Приносили страви (наприклад, смажену яечню) і разом снідали.

У с. Хухра Охтирського району снідати приносили брат або сестра. Несли приготовлену матір'ю молодої смажену картоплю, яечню або інші страви. Якщо в нареченої не було брата чи сестри, «снідання» несли сусіди або хрещені. Принісши молодим сніданок, вони запрошували їх відвідати «снідання» в батьків молодої. Для цього сніданку заздалегідь випікали спеціальний весільний калач – високу хлібину, оздоблену «птичечками» з тіста. Калач прикрашали калиною, барвінком і обов'язково житніми колосками. Жительки поважного віку с. Хухра згадують: «У нас, ото ж, калач наряжався, а тоді його, вже як молода переночує у молодого, приходять з молодим снідати, вони приносять». На «снідання» до батьків молодої, окрім молодят, ідуть свашка, боярин та дружок. Під час цього сніданку «краяли» весільний калач та розпивали «парочки» – дві пляшечки з вином, перев'язані червоною стрічкою, що стояли в неділю на весільному столі.

Звичай розділення короваю та частування вином на понеділкових весільних застіллях згадували і в інших селах Сумщини. Так, у с. Хмелівка також заздалегідь наливали вино або наливку у дві «бутилочки-четворочки», перев'язували їх червоною стрічкою та ставили парне число колосків – «тричі по чотири». За словами жительок с. Хмелівка, у понеділок «розділяють коровай послідній і розливають оце ж вино». У с. Вільшана розділений вдома в молодого коровай дають лише «своїм» – весільним гостям. Натомість «снідальниці» повертаються до господи нареченої та в неї ж частуються короваєм. Зазвичай коровай ділили на завершення застілля – «на окончанії всього».

За спогадами жительок с. Лантратівка, кожна сторона – і родина молодого, і родина молодого – готувала по два короваї: «І в молодого, і в молодого по два. Їх же зв'язували, два короваї». Відповідно, один розділяли в неділю, а другий – у понеділок. Коли в неділю наречена від'їжджала з батьківського дому, то забирала із собою паляницю й дві перев'язані червоною стрічкою ложки, що лежали на тарілках упродовж застілля. Окрім того, молоді забирали «парки», які потрібні були для завершення післянедільного етапу весілля. У Лантратівці «парки» – це також дві «бутилочки-четворочки», у які наливали вино, вишневу чи тернову наливку. Пляшечки зв'язували червоними стрічками, за які затикали жито й калину. Ці «парки» розпивали під час «зазівин», які відбувалися через тиждень по весіллю в батьків молодих: «В одних, а через тиждень – іще в других».

Загалом, гуляння весілля з понеділка мало назву «перезва» (у с. Ямне – «беседа»). Зазвичай свати почергово відвідували домівки й «гостили» одні одних: «Перезва: ті ішли свати до молодого, а ті ж – сюди; хто кого пригласа» (с. Хухра). За звичаєм у с. Хмелівка «перезва» молодого йшла до молодого. Водночас зять приїжджав конем по тещу: «Забірає тещу з чайником, а бать-

ко веде родичів своїх, тут, ці ж, їхні, дають місто, вони сідають, свати». Потім – навпаки: усі весільні гості йшли на гостини в батьківський дім нареченої.

У порівнянні зі серйозністю здійснення необхідних недільних обрядів, які вважали за порукою щасливого життя молодого родини, післянедільне святкування відзначалося розважальністю та веселощами. Про цей етап гуляння інформанти зазначають так: «комедія була», а сенс виконання окремих дій вбачають у тому, «щоб смішніше було». Загалом післянедільний етап весільного гуляння постає як своєрідний народний фарс, сповнений веселощів із приводу появи у громаді нової родини. Відтак опис П. Гнідича – «В первый день свадьбы все сдержаны. “Перезва” же (молодежи уже нет в понедельник) гуляет во-всю» [1, с. 60] – цілком віддзеркалює весілля середини – третьої чверті ХХ ст.

Дотакимнесерйознихдійствможнавіднести «катання», «продавання» або «купання» батьків. У с. Деркачівка на Недригайлівщині батьків «продавали»: вбирали й везли до молодих, які їх викупували та пригощали «свайбан» горілкою. Окрім того, батьків «до хрещених [тобто кумів. – В. Г.] возили продавати, а хрещений [повинен. – В. Г.] – купувати». Для цього випадку хрещений батько готував у себе частування, «як на свайбу, вся свайба ж іде». У с. Клепали на Буринщині згадують про «купання» і «катання» батьків. Для цього їх саджали на «возок», везли до криниці (або до колонки для накачування води) та перевертали возика: «В грязь пообкачуют, повикачуют їх». Подібні спогади про катання батьків зафіксовані й у с. Хухра. Тут батьки сідали на возика, у якій спочатку накладали дрова і цеглу. Потім їх везли до річки й перевертали там возика, а могли й укинути батьків у воду. За спогадами із с. Хмелівка, батьків також катали в понеділок на візку (якщо тепла пора року) або на санях з нарядженою дугою (взимку). Катати могли як рідних, так і хрещених батьків, а везучи, обов'язково перевертали віз чи сани. Про

катання батьків на возику або санях (залежно від пори року) та навмисне перевертання в калюжу згадували і в с. Кияниця Сумського району. У с. Піски на Буринщині зазначали, що в понеділок батьків молодого «вивозили на смітник». Однак збереглося й свідчення про звичай, що відображає глибоку повагу молодої до батьків свого чоловіка – це звичай вмивання свекра і свекрухи, про який згадали в с. Ямне Великописарівського району. Молода вмивала батьків чоловіка в понеділок вранці: «Тепер я встаю, наливаю миску води. І свекор умивається, й свекруха... Тоді умилася – я своїм рушником беру витираю їм лице». Імовірно, це був момент остаточного духовного прийняття молодої невістки в родину.

Окремі післянедільні звичаї були присвячені символічному ознайомленню молодої дружини з новим господарством та обов'язками. У с. Зеленківка молодій у понеділок «обніжки вказують». Весільні гості символічно «обмірювали» подвір'я й показували молодій господині обійстя: «Оце, тут, будуть буряки, оце тобі сапувать, оце, ось, – обніжок, оце – сусіди». За звичаєм у с. Деркачівка у середу «свайбани» приходили замітати. Сміття, виметене після гуляння весілля, виносили на те подвір'я, де була дівка на виданні, «шоб вона скорій заміж пішла». У с. Піски вимітання хати відбувалося в понеділок, у хаті батьків молодой. Вважалося, що «в молодой вимітають, шоб додому не вернулася», тому виметене сміття потім відносили в хату до молодого. Як і інші звичаї післянедільного гуляння, вимітання хати було позначене гумором. Так, у с. Клепали весільні гості приходили в понеділок у дім молодой родини, шоб «молоду вмивать» і замітати хату. «Показують, як же молодій хату треба замітати: не до порога, а д порога, все – під кровать. Все сміття – під кровать, яке в хаті натоптали... Учати замітати». У с. Хмелівка вимітали хату у вівторок. Цю дію доручали родичам, які потім давали молодій винести сміття. Такий ритуал передбачав своєрідну перевірку молодой хазяйки:

«Ну, а другий раз шось положуть туди, шоб молода винесла (ну, вона ж не баче, шо там). Вони кажуть: “Сліпу молоду взяли, шо винесла зі сміттям” (шось там)».

У с. Кияниця Сумського району вимітали хату також у вівторок: «Мітли роблять, наряжаються й йдуть». У цьому селі, у понеділок, молоду водили до криниці, – «шоб знала, де воду брать». Ряджені весільні гості – «цигани» – ішли з молодой до криниці й несли із собою «вряжене» коромисло та відра. Коромисло обмотували рушниками та прикрашали живими квітами і стрічками. Якщо весілля святкували взимку, в оздобленні коромисла живі квіти заміняли калиною, натомість використання штучних квітів було неприйнятним. Молода повинна була хоча б трохи пронести повні або майже повні відра на цьому коромислі, а потім їй вже допомагав «другок» або хтось із гостей чи родичів.

Ще одним звичаєм післянедільного гуляння весілля було молотіння. Причому в с. Деркачівка у вівторок молотили житні колоски, які чоловіки розвішували на портретах у суботу, коли «убірали» хату. Це колосся знімали й обмолочували, а потім показували кількість зерна. У Зеленківці молотили снопи механічною молотаркою, а потім збирали зерно, віяли й показували, скільки намолотили. У с. Хмелівка в понеділок, обмолотивши жито, записували, скільки «центнерів» збрали. При цьому обдирали стіну чи комин, на яких записували, «шоб же тоді, в вівторок, приходили мазать». Наступного дня ці ж самі весільні гості приходили мазати стіни й комин.

У с. Зеленківка згадують про звичай понеділкового гуляння – биття горщика. Наразі невідомо, чи мало таке розбивання обрядовий сенс, адже у весіллі другої половини ХХ ст. його сприймали як розвагу. Череп'яний горщик або глечик насаджували на довгий дрючок, який втикали в землю, або посудину вішали на високій гілці яблуні чи груші. Чоловіки, які змагалися у влучності, кидали в горщик палицею чи дрючком, нама-

гаючись поцілити та розбити його, а той, кому це вдавалося, отримував могорич.

Відомі в українській обрядовій традиції звичаї перевдягання (наприклад, ряджені ватаги під час свят різдвяно-новорічного циклу) мали свій вияв і у весільному дійстві. Поширеним повсюди звичаєм післянедільного святкування було рядження гостей – «циганщина». Причому «цигани» дозволяли собі подекуди чинити збитки, не зазначаючи осуду. Зазвичай «цигани» – наряджені весільні гості – обходили подвір'я односельчан, аби роздобути продукти для бенкету. У с. Зеленківка, у середу, «цигани» «ходили скрізь по хатах, курей ловили: хто сам дасть, у кого поймають». Потім цих курей різали і варили кашу з м'ясом. Аналогічні свідчення маємо й із с. Вільшана (однак перевдягалися в понеділок): весільні гості обходили подвір'я, а потім варили кашу з того, що «нациганили». У с. Кияниця обходили подвір'я тих, хто брав участь у «циганах»: «Наприклад, я гуляю там – ідуть до мене, я курку ловлю, те – ще там якогось, чи пітушка. Усі збираємо, м'яса назбирали, значить, ми і в понеділок, і в вівторок гуляємо».

У с. Духанівка весільні гості, у середу, вдягалися «у циганське» й обходили подвір'я тих, кого молода «звала» на весілля в суботу. Збирали «хто що дасть» або ж крали. Жительки Духанівки пригадали яскравий випадок, що яскраво ілюструє вседозволеність «циган»: «Ми до одної пошли циганить баби, нічого не дає – нема нічого. Ми впуталися там у кладовку, відкрили дежку, а там – стегно лежить. Дак ми стегно в сумку – й пошли. Она на другий день прибігає, туди ж, на свадебний двур, да каже: “Що ж нарobili? Стегно ж у мене вкрали!” А ми його вже ззіли вечером». І такі дії «циган» вважали виправданими, адже вони обходили двори лише тих односельчан, які «гуляли» й частувалися на весіллі в неділю, тобто гості мусили ніби відплатити за гостину і не скупитися на харчі для «циган». Жительки с. Піски пригадали, що циганщина відбувалася в понеділок: «цига-

ни» обходили подвір'я тих, хто «гуляв на свайбі» й ловили курей чи іншу домашню птицю. Увечері готували юшку й влаштовували застілля, яке називали «вовча вечера».

У с. Клепали, у вівторок, «цигани» ходили до родичів. У кожній стороні сватів були свої «цигани». І, у такий спосіб, «цигани» від родини молодої йшли на гостину до молодого і навпаки. Водночас, цього дня, «цигани» роздобували собі харчі: «Де що в кого поцупили: в кого курку, в кого півня, в кого гуску – всьо. А тоді вже, оце, во ввечері, скубуть, жарять. І наново гуляють».

У с. Гвинтове на Буринщині про весільну циганщину згадували так: «А тоді, в вівторок, циганять ходять, то вже сами вони. До середи. Ну, а як: ходять по дворах, хто на свайбі був, – по дворах ходять, з гармошкою, понамазувани, понакрашувани. І курицю вкрадуть, і що дадуть – вузьмуть, і курицю вкрадуть. А тоді, ввечері, готують, сходяться і вечерають».

Отже, у різних селах «циганщина» припадала на різні дні. І очевидно, сам момент перевдягання не мав принципово закріпленого часу. Так, у с. Хмелівка батьків катали весільні гості, які вже були вбрані «циганами», а в с. Вільшана в «циган» перевдягалися після катання батьків; у с. Кияниця, коли молоду вели до криниці, «цигани» також уже були наряджені. Окрім рядження «циганами», у деяких селах збереглися згадки про перевдягання в «молодого» й «молоду». Таке свідчення зафіксоване в с. Комиші, причому жінка наряджалася «молодим», а чоловік – «молодою» (можна провести паралель з новорічним рядженням, коли хлопцю доручали роль Меланки, а дівчині – Василя). У с. Кияниця, у понеділок, «батька й матір наряджають, садовлять за стіл – це молоді».

У с. Ямне рядження супроводжувало понеділкове гуляння, яке мало назву «беседа». Упродовж застілля в домі молодого між гостями ділили коровай. Для «беседи» «наряджалися всяк, хто в яке: хто в молодяче, хто в молодого... і йшли по вулиці». Для завершення весільного гуляння, аби «вирядити свай-

бу», хтось із родичів молодят мусив запросити весільних гостей до себе, «вивести їх з-за стола і погукати до себе».

Урешті, у середині – третій чверті ХХ ст. в селах Сумщини весілля мало різну тривалість. В обстежених населених пунктах збереглися певні спогади щодо завершального весільного дня: понеділок, коли збиралася «беседа», – «беседою кончається свайба, у понеділок» (с. Ямне); среда, коли молода із чоловіком несли матері вареники (с. Піски); четвер, коли молоде подружжя йшло до батьків молодої, – «а в четвер уже молода іде з молодим угості. Оце тобі всьо» (с. Деркачівка); четвер, коли знімали «корогву», – «в середу вареники поїли, а в четвер “корогву” зняли» (с. Клепали); «розпльовини» (с. Хмелівка) або «зазовини» (с. Лантратівка) – у наступну після весілля неділю подружжя йшло до батьків молодої, а ще через тиждень – до молодого: «А тоді ще розпльовини були, мода була. Через тиждень. [Ходили] до молодої, до батьків. А на другу неділю до молодого йдуть, через неділю. Тоді свайба була місяць» (с. Хмелівка).

Узагальнення згадок про післянедільне весільне гуляння в різних селах Сумщини виявило, що в середині – третій чверті ХХ ст. побутували деякі загальні звичаї, що мали локальні відмінності. Їх відбування призначали на різні дні. До найбільш життєздатних звичаїв належать: носіння «снідання», ділення короваю й розпивання вина, «катання» чи «продавання» батьків, вимітання хати й водіння молодої до криниці, молотіння жита і «циганщина». Водночас тривалість післянедільного етапу весілля коливалася від одного дня до тижня. Тенденційно, що сучасні інформанти, здебільшого, не вкладають обрядового значення у звичаї післянедільного гуляння. Проте сенс окремих звичаїв пояснюють досить чітко: вимітання в хаті молодої, – щоб не верталася до батьків; віднесення сміття в дім незаміжньої дівчини, – щоб швидше заміж ішла; водіння молодої до криниці, – щоб знала, де воду брати. Утім, за загальним характером післянедільний етап весілля – це веселощі на честь створення нової сім'ї і поєднання родин.

Джерела та література

1. Гнедич П. Матеріали по народній словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Полтава, 1915. Вып. 1. Песни обрядовья. 150 с.

2. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині. Ма-

теріали до українсько-руської етнології. Видання етнографічної комісії за редакцією Хв. Вовка. 1900. Т. III. С. 70–173.

References

1. Hnedich P. (1915) *Materialy po narodnoy slovesnosti Poltavskoy gubernii. Romenskiy uyezd. Vypusk 1. Pesni obriadovoye* [Materials on Folk Literature of the Poltava Governorate. Romny District. Issue 1. Ritual Songs]. Poltava, 150 pp.

2. Lytvynova-Bartosh P. (1900) *Vesilni obriady ta zvychayi v seli Zemliantsi Hlukhivskoho povitu u Cherny-*

hivschni [Wedding Rituals and Customs in the Village of Zemlianka (Hlukhiv District, Chernyihvshchyna)]. *Materialy do Ukrayinsko-Ruskoyi ethnoloiihiyi. Vydannye etnografichnoyi komisiyi za redaktsiyeyu Khv. Vovka* [Materials for Ukrainian-Ruthenian Ethnology. An Edition of the Ethnographic Commission under the Editorship of Khv. Vovk]. Lviv, Vol. III, pp. 70–173.

Експедиційні матеріали

1. с. Хмелівка Краснопілляського р-ну. Заярна Марія Андріївна, 1941 р. н., Зеленська Ніна Іванівна, 1941 р. н., Яковенко Ганна Афанасіївна, 1938 р. н. Зап. 17 листоп. 2015 р.
2. с. Ямне Великописарівського р-ну. Гавриленко Марія Кирилівна, 1945 р. н. Зап. 13 січ. 2015 р. і 6 бер. 2016 р.; Кальченко Євгенія Антонівна, 1935 р. н. Зап. 7 берез. 2016 р.
3. с. Духанівка Конотопського р-ну. Галь Зінаїда Василівна, 1936 р. н., Кийкова Олександра Петрівна, 1937 р. н., Сіренко Антоніна Васиївна, 1939 р. н., Суховеева Марія Петрівна, 1941 р. н., Кусова Ганна, 1953 р. н., Сакора Марія Іванівна, 1957 р. н. Зап. 26 квіт. 2017 р.
4. с. Клепали Буринського р-ну. Микиша Олександр Васильович, 1939 р. н., Микиша Євдокія Олексіївна, 1943 р. н. Зап. 18 лип. 2017 р.
5. с. Гвинтове Буринського р-ну. Єрьоміна Анна Федорівна, 1938 р. н., Черненко Марія Микитівна, 1938 р. н., Толкачова Парасковія Микитівна, 1940 р. н. Зап. 18 лип. 2017 р.
6. с. Піски Буринського р-ну. Зап. 29 листоп. 2017 р. від учасниць аматорського фольклорного колективу.
7. с. Хухра Охтирського р-ну. Покотис Любов Юхимівна, 1939 р. н., Зуза Наталя Семенівна, 1940 р. н., Колонтаєвська Ніна Олексіївна, 1941 р. н., Цахло Тетяна Іванівна, 1941 р. н., Демиденко Надія Григорівна, 1944 р. н., Лазоренко Катерина Григорівна, 1947 р. н., Раннік Надія Олександрівна, 1947 р. н., Шкиря Раїса Іванівна, 1950 р. н., Біленко Валентина Анатоліївна, 1953 р. н. Зап. 8 черв. 2017 р.; Зуза Наталя Семенівна, 1940 р. н., Колонтаєвська Ніна Олексіївна, 1941 р. н., Демиденко Надія Григорівна, 1944 р. н., Лазоренко Катерина Григорівна, 1947 р. н., Раннік Надія Олександрівна, 1947 р. н., Шкиря Раїса Іванівна, 1950 р. н., Біленко Валентина Анатоліївна, 1953 р. н. Зап. 29 верес. 2018 р.
8. с. Комиші Охтирського р-ну. Нерозя Тетяна Марківна, 1939 р. н., Савченко Катерина Яківна, 1941 р. н., Кутейко Ольга Харитонівна, 1943 р. н., Колісник Антоніна Іванівна, 1944 р. н., Смілик Катерина Семенівна, 1944 р. н., Вербичка Надія Іванівна, 1949 р. н., Івахненко Віра Павлівна, 1949 р. н., Курило Тетяна Степанівна, 1949 р. н. Зап. 28 листоп. 2017 р.
9. с. Вільшана Недригайлівського р-ну. Канівець Ольга Кузьмівна, 1941 р. н., Кузьменко Паша Петрівна, 1942 р. н., Шевченко Яків Миколайович, 1942 р. н., Репа Валентина Іванівна, 1945 р. н., Вергун Катерина Михайлівна, 1950 р. н., Щічка Катерина Дмитрівна, 1950 р. н., Дворник (дів) Ганна Миколаївна, 1958 р. н. Зап. 2 жовт. 2018 р.
10. с. Лантратівка Охтирського р-ну. Бублик Катерина Миколаївна, 1940 р. н., Луцик Олена Петрівна, 1944 р. н., Сидоренко Тетяна Дмитрівна, 1949 р. н., Хоменко Олександра Олександрівна, 1955 р. н. Зап. 4 груд. 2018 р.
11. с. Деркачівка Недригайлівського р-ну. Дігтяренко Марія Андріївна, 1935 р. н., Кобзиста Марія Андріївна, 1942 р. н. Зап. 8 лют. 2019 р.
12. с. Зеленківка Недригайлівського р-ну. Сороколіт Віра Яківна, 1935 р. н. Зап. 8 лют. 2019 р.
13. с. Кияниця Сумського р-ну. Мороз Ніна Петрівна, 1935 р. н. Зап. 7 трав. 2019 р.
- Записи проведено в рамках фольклорно-етнографічних досліджень Сумського обласного науково-методичного центру культури і мистецтв та в особистих експедиціях авторки.

УДК 316.42-059.2(930.25)(06)

ЮРЧЕНКО ВІТАЛІНА

кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

YURCHENKO VITALINA

a Ph.D. in History, an associate professor, a senior research fellow at the Ethnological Centre Department of the M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine

ВОЛКОВІЧЕР ТЕТЯНА

кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

VOLKOVICHER TETIANA

a Ph.D. in Philology, a junior research fellow at Ukrainian and Foreign Folklore Studies Department of the M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine

Бібліографічний опис:

Юрченко, В., Волковічер, Т. (2019) Науково-практичний семінар «Соціокультурний розвиток децентралізації: старий / новий досвід українських громад». Народна творчість та етнологія, 3 (379), 61–64.

Yurchenko, V., Volkovicher, T. (2019) Theoretical and Practical Workshop *Socio-Cultural Development of Decentralization: Old / New Experience of Ukrainian Communities*. *Narodna tvorchist ta etnolohiya* [Folk Art and Ethnology], 3 (379), 61–64.

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР «СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: СТАРИЙ / НОВИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД»

16 травня 2019 року на базі Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ ім. М. Т. Рильського) у межах «Днів науки» відбувся науково-практичний семінар «Соціокультурний розвиток децентралізації: старий / новий досвід українських громад». Науковий захід організовано з метою обговорення колективного дослідницького проекту, який розроблявся і втілювався представниками Ради молодих вчених ІМФЕ ім. М. Т. Рильського впро-

довж 2018–2019 років. У фокусі дослідження науковців – культурницький розвиток новостворених громад; особливу увагу приділено етнокультурному складнику. Вивчення окреслених питань відбувалося на теренах об'єднаних територіальних громад у Вінницькій, Київській, Чернігівській та Херсонській областях.

Децентралізація є одним зі «стовпів» сучасного процесу реформування в Україні, адже вона має важливе значення для відновлення ролі громад у суспільному розвитку,

відтворення на основі історичної тягlosti та спадкоємності ініціативності представників громадян, пробудження соціальної відповідальності кожного українця.

Утверджена нормативними актами 2014 року реформа децентралізації поступово набирає обертів на всій території України, при цьому її втілення виявляє низку нових проблемних аспектів. На часі – розробка ефективних механізмів популяризації власної культури в різних царинах життєдіяльності громади. Серед них – формування сприятливого освітнього, наукового та культурного простору, вдосконалення системи адміністративних послуг у сфері культури, розвиток туристичної галузі на основі етнокультурної традиції як кожної окремої громади зокрема, так і України загалом. Нині вивчення соціокультурного поступу українських громад показує множинність поглядів та ідей щодо цього явища.

Науково-практичний семінар розпочався зі вступного слова директора ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, академіка НАН України Ганни Скрипник, яка привітала учасників заходу і наголосила на потребі фіксації сучасного стану суспільної свідомості і досліджень соціокультурних параметрів, які мають місце в умовах сьогодення. З привітальним словом і повідомленням порядку денного семінару виступив модератор заходу Віталій Іванчишен. Він відзначив яскраво виражений культурницький вектор об'єднаних територіальних громад, розробка якого, на думку молодого дослідника, як ніколи є затребуваною для кожної місцевої громади. Обговорення проблеми розпочалося з доповіді Наталії Олійник – провідного методиста відділу з методичної роботи Харківського обласного організаційно-методичного центру культури і мистецтва, яка у своїй презентації «Традиційна народна культура: розвиток чи занепад у час децентралізації (на матеріалах Харківщини)» показала практичний бік проблеми на місцях, пов'язаний зі збереженням фольклорного й етнографічного спадку українців у Харківській області.

У заході також взяли участь співробітники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Зокрема, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії, доктор історичних наук, професор Тетяна Бевз розкрила теоретичні питання втілення реформи децентралізації в Україні. Дослідниця виступила з темою «Специфіка здійснення реформи децентралізації в регіонах України: здобутки і прорахунки». Висловлюючись про те, що децентралізація покликана змінити спосіб мислення та поведінку людей, стати дієвим інструментом економічного, інфраструктурного й громадського розвитку, вона ґрунтовно проаналізувала здобутки та прорахунки реформи децентралізації в різних регіонах України. В обговоренні доповіді взяли участь співробітники відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Молодший науковий співробітник, кандидат історичних наук Аліна Ярова подала коротку довідку щодо формування об'єднаних територіальних громад та громадської думки на теренах Сосницького району Чернігівщини.

Наступним виступив старший науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат історичних наук Микола Горбатюк. Тема його доповіді стосувалася впливу регіональних політичних та економічних еліт на процес децентралізації в Україні в 2015–2019 роках. Доповідач обґрунтував визначальний вплив на процес децентралізації в регіонах України обласного керівництва (голів обласних державних адміністрацій та обласних рад, окремих депутатів обласних рад) та економічних інтересів. На його думку, політична поведінка районного керівництва (голів районних державних адміністрацій та районних рад) переважно зводиться до перешкоджання проведенню реформи, що пов'язано з бажанням збереження status quo у владній вертикалі. А політична поведінка

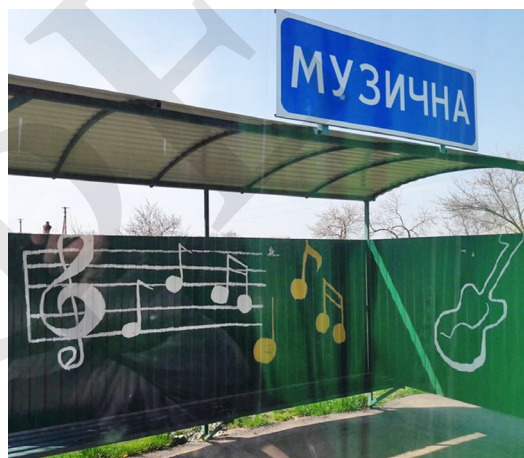
Жіночий ансамбль Музиківської ОТГ «Музичанка»

Завідувач сектору з питань кадрової роботи Музиківської ОТГ В. Ртіщева та директор Будинку культури І. Фесюк

Будинок культури.
с. Музиківка Білозерського р-ну Херсонської обл.

Відновлена автобусна зупинка
«Музична» на в'їзді в с. Музиківка

Річка Веревчина
(Вірвовчина)
в с. Музиківка

Усі світлини –
Т. Волковічер

сільських голів часто є ситуативною і визначається їхніми економічними інтересами.

Обговорення теоретичних питань соціокультурного розвитку малої території було продовжено в доповіді старшого наукового співробітника «Українського етнологічного центру» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, кандидата історичних наук Віталіни Юрченко «Проблеми соціокультурного розвитку об'єднаних громад в Україні». Дослідниця зазначила, що важливим важелем етнокультурного й туристичного потенціалу громади є ефективна самоорганізація населення. Тому, окрім вивчення проблеми розвитку територіальної громади, у соціокультурному розрізі важливим є вирішення питання щодо підвищення рівня громадської активності та самоорганізації мешканців населеного пункту. А інструментами для розбудови культурної сфери малої території, на її думку, можуть стати відновлення або реконструкція наявного ресурсного потенціалу, впровадження інновацій (через розвиток креативної індустрії, використання сквотів), застосування нових джерел фінансування (так званий краудфандинг), формування бренду (іміджу) території.

Завершальним був виступ молодшого наукового співробітника відділу української та зарубіжної фольклористики ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, кандидата філологічних наук Тетяни Волковічер, яка представила досвід утворення об'єднаних громад на території Херсонщини в доповіді: «Ми всі – одна громада! Досвід Музиківської

об'єднаної територіальної громади (Херсонська область)». Учасниця семінару поділилася власними спостереженнями, як протягом звітної конференції Музиківської ОТГ (5 квітня 2019 р.) та участі в культурно-мистецькій акції «Писанковий сад» (25 квітня 2019 р.) її члени продемонстрували свою згуртованість задля досягнення спільної мети. Було помітно, що об'єднана територіальна громада дійсно об'єднана – не лише офіційно, але і в реальному житті. «Ми всі одна громада!», «Прагнемо, щоб села не відчували себе окремо», «Сел. Східне, с. Загорянівка, с. Музиківка, с. Висунці і с. Мірошниківка – це все одне!», «Тут [на писанковій ялинці] представлені роботи всіх населених пунктів [Музиківської ОТГ] – не лише Музиківки!!!» – такі слова повсякчас виринали з їхніх уст. І це, мабуть, найважливіше: під час відновлення вертикального зв'язку між поколіннями (підтримання народних традицій у культурно-мистецьких заходах) паралельно налагоджується і зв'язок горизонтальний – між сучасниками (реальне об'єднання однодумців).

Таким чином, проблема вивчення процесів утворення об'єднаних територіальних громад в Україні набула великої ваги серед дослідників етносоціальних і етнополітичних студій. Так само і етнологи ставлять за мету зробити своєрідний зріз традиційного пласту культури як сіл, так і невеликих міст, аби в процесі культурних трансформацій зафіксувати сучасні соціокультурні параметри суспільної свідомості.

УДК 323.172+338.244.47](477)

БЕВЗ ТЕТЯНА

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

BEVZ TETIANA

a Doctor of History, a professor, a leading research fellow at Department of Social and Political History of the I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

Бібліографічний опис:

Бевз, Т. (2019) Специфіка здійснення реформи децентралізації в регіонах України: здобутки і прорахунки. *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 65–75.

Bevz, T. (2019) Specificity of the Decentralization Reform in the Regions of Ukraine: Achievements and Miscalculations. *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, 3 (379), 65–75.

СПЕЦИФІКА ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ

Резюме / Summary

Decentralization in Ukraine is defined as a national priority. Due to decentralization, citizens will have an opportunity to solve their problems independently. Decentralization is also important because it is intended to change the way of people thinking, behaviour and become an effective instrument of economic, infrastructural and social development. An influence of the central government on the processes of decentralization in the regions, on the one hand, and silent observation or even sabotage, distrust, unbelief and sometimes direct opposition from the part of heads of regional and district bodies of representative and executive power on the other one are considered. Problems of community configuration are analyzed; model: *one district – one community*, radical changes in many spheres of life of the United Territorial Communities: positive and negative experience. There are some trends in the activities of the United Territorial Communities: those communes which have been created earlier focus on the increasing of the revenue side of their budgets, decide how to augment budget in the future, develop business and newly created communities invest in solving urgent problems. The greatest opposition to decentralization by regional state administrations is observed in Kyiv, Sumy, Transcarpathian, Odesa oblasts. Particular attention is paid to the situation in the United Territorial Communities of Donetsk and Luhansk regions.

Keywords: decentralization, reform, regions of Ukraine, United Territorial Communities.

Децентралізація в Україні була визначена національним пріоритетом. Особливістю децентралізації влади в Україні було те, що одночасно здійснювалася реформа місцевого самоврядування, адміністративно-

територіального устрою та державної регіональної політики, проводилися галузеві реформи, які передбачали передачу повноважень або на нижчі рівні управління, або органам місцевого самоврядування базово-

го рівня. Очікувалося зламати структуру, за якою нововведення завжди ініціюються згори донизу. Завдяки децентралізації громадяни матимуть можливість самостійно вирішувати свої проблеми на місцях. Важливість децентралізації полягає ще й у тому, що вона покликана була змінити спосіб мислення та поведінку людей і стати дієвим інструментом економічного, інфраструктурного й громадського розвитку. За основу реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади було взято модель реорганізації місцевих і регіональних урядів Польщі в період до вступу в Європейський Союз. Принагідно зауважимо важливу особливість, а саме те, що в Польщі був загальний план для всього: від воєводств, повітів, міст до гмін, у якому було все враховано. На жаль, цього не можна сказати про Україну.

Стартом децентралізації влади стала «Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», затверджена Кабінетом Міністрів України 1 квітня 2014 року. Зазначимо, що правове забезпечення реформи децентралізації суттєво відстає. Реформа передбачала передачу повноважень і відповідних фінансових ресурсів до найнижчих рівнів місцевого самоврядування. За державою закріплювалася функція контролю за діяльністю цих органів.

Відсутність ґрунтовної правової бази та чіткості в законодавстві виявилися чи не найбільшою проблемою децентралізації в Україні. Про це детально йшлося вже в студії «Механізми реалізації процесів децентралізації в Україні» [2]. Зазначимо лише, що до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від часу його прийняття 5 лютого 2015 року до початку 2019 року дев'ять разів вносилися зміни (двічі у 2015 р. – 05.09.2015, 13.12.2015; один раз у 2016 р. – 13.01.2016; тричі у 2017 р. – 01.01.2017, 19.03.2017, 16.04.2017; двічі у 2018 р. – 01.01.2018, 05.05.2018, один раз у 2019 р., станом на 01.05.2019 –

01.01.2019) [10]. Не виключено, що згодом знову будуть внесені зміни.

14 травня 2019 року Верховна Рада України мала розглянути три законопроекти, від яких залежить продовження реформи децентралізації. Ключовим серед них є проект закону «Про засади адміністративно-територіального устрою України». Потреба в цьому законі є просто нагальною, оскільки нині діють об'єднані територіальні громади (далі – ОТГ) та громади, які не об'єдналися, тобто вони не мають реального місцевого самоврядування, перебувають під управлінням районних державних адміністрацій [20]. Якщо не завершити реформу до наступних місцевих виборів, це може бути рівнозначним її згортанню в перспективі.

Згідно зі «Стратегією сталого розвитку “Україна-2020”» – документа, який визначив напрями та пріоритети розвитку України на період до 2020 року, метою політики у сфері децентралізації було визначено відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудову ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізацію повною мірою положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності й фінансової самодостатності місцевого самоврядування [25]. Передбачалася ліквідація усіх 24 обласних і майже 500 районних державних адміністрацій, зменшення кількості районів до 120–150 (з переходом на самоврядування) та сільських адміністрацій від 15 тис. до 1500–1800 громад [18]. Зазначимо, що процес об'єднання громад більше орієнтований на сільські населені пункти, ніж на обласні центри та міста обласного значення.

Прогалини в законодавстві, недостатня поінформованість населення та погана комунікація породили міфи, пов'язані з децентралізацією: 1) селяни бояться об'єднуватися, бо такі перетворення, на їхній погляд, передбачають оптимізацію (фактично скорочення) соціальної сфери (об'єднання шкіл, дитячих садочків, амбулаторій та сільських рад);

2) децентралізація вигідна містам і містечкам, але знищить села, якщо не буде сільради – не буде села, а місцеві «князьки» чинитимуть беззаконня, закриються школи і медичні заклади тощо [5]; 3) децентралізація представляється як своєрідний акт геноциду, спрямований на винищення українського села [14]. Щоб спростувати чи підтвердити окреслені міфи, проаналізуємо процес реалізації децентралізації в регіонах України.

Аналізуючи процес децентралізації, можемо стверджувати, що найбільше проблем у громад виникає на етапі об'єднання, оскільки десь була задіяна політика, політична гра, політичні спекуляції (кожна партія намагалася використати ці процеси у власних цілях), десь – особисті амбіції та бізнес-інтереси. Населення на місцях не до кінця розуміло суть реформи, відповідно, не поспішало робити практичні кроки. Очільники місцевих громад не мали достатньої інформації про суть змін, унаслідок чого виникає стихійний спротив, адже багато хто з теперішніх голів сільських рад вважає, що укрупнення громад позбавить їх влади.

Протидія децентралізації з боку обласних державних адміністрацій спостерігалася в Київській, Сумській, Закарпатській, Одеській областях, де фактично зупинився процес створення ОТГ. У Київській області – це 16 ОТГ, у Сумській – 2 ОТГ, у Одеській – 3 ОТГ, у Закарпатській – 6 ОТГ. Усі ці ОТГ заблоковані або на етапі надання обласними державними адміністраціями висновку щодо відповідності проектів рішень про об'єднання Конституції та законам України, або на етапі направлення остаточних рішень громад про об'єднання до ЦВК щодо призначення перших виборів в об'єднаних територіальних громадах. Головними аргументами для мотивування негативних рішень обласних державних адміністрацій були фінансова неспроможність об'єднаних громад або взагалі надумані причини, нічим не підтвержені. Щодо фінансових показників, то обласні державні адміністрації посилаються на власні розрахунки, за якими

громада потенційно може бути фінансово неспроможна. Однак, відповідно до закону, обласні державні адміністрації мають здійснювати лише координацію створення ОТГ: перевіряти, чи всі рішення, які приймалися органами місцевого самоврядування, відповідають законам та Конституції України [26]. Спроможність визначається у перспективному плані, який затверджує Кабінет Міністрів України. Тобто фактично спроможність визначав уряд, а не обласні державні адміністрації. Вони мали лише розробити відповідно до методики перспективний план та подати його на схвалення до обласної ради. Щодо «надуманих причин», то обласні державні адміністрації, відмовляючи, «посилаються на різні фактичні помилки у документах, коми, крапки, що не той суб'єкт звернувся з документами, не так зареєстрували, не так було оформлено протокол» [26]. Усе це спричиняє затягування створення громад.

Перші результати децентралізації були вже у 2015 році. Тоді 794 старі сільські, селищні та міські ради, до складу яких входили 2015 населених пунктів, добровільно об'єдналися в 159 територіальних громад. Найактивніше цей процес відбувався на Тернопільщині та Хмельниччині, де в 2015 році було створено відповідно 26 та 22 ОТГ. Вони об'єднали 673 населених пункти з 2015, об'єднаних по всій країні. Унаслідок, на Хмельниччині ОТГ охопили 35,9 % території та 22,8 % населення області, на Тернопільщині – відповідно 27,7 % та 21,3 % [15]. У Дніпропетровській та Львівській області було створено по 15 громад. Полтавська, Житомирська, Чернівецька та Одеська створили від 8 до 12 ОТГ. Ситуація в інших областях України у 2015 році складалася значно гірше: одну-дві громади було створено в Київській, Сумській, Миколаївській, Херсонській, Вінницькій, Кіровоградській, Луганській, Закарпатській областях й жодної – на Харківщині. На початок 2016 року тільки в чотирьох регіонах об'єднані громади включали понад 5 % мешканців і в десяти – понад 5 % території [15].

Темп створення об'єднаних громад пришвидшився упродовж 2016 року. Їхня кількість зросла зі 159 до 366, а чисельність населення перевищила 3,1 млн осіб. Станом на травень 2017 року об'єднали 1740 (близько 15 %) колишніх міських, селищних та сільських рад. Змінилася й географія найактивніших у створенні ОТГ регіонів: уперед вийшли Житомирщина, Дніпропетровщина, Вінниччина, Запоріжжя. Натомість темпи об'єднання громад на Тернопільщині та Хмельниччині суттєво загальмувалися. Хоча саме на Хмельниччині ОТГ мають найбільшу питому вагу – займають понад 43 % площі області й концентрують близько третини жителів (434 тис.) [15].

Зростання кількості об'єднаних територіальних громад тривало упродовж 2017–2019 років. На початок січня 2019 року Кабінет Міністрів України затвердив 1206 перспективних планів ОТГ, які обіймають 76 % території країни (без урахування окупованої). У регіонах-лідерах створення ОТГ уже понад половину площі покрито об'єднаними територіальними громадами: Запоріжжя й Житомирщина – понад 60 % території; Дніпропетровщина, Хмельниччина, Чернігівщина й Волинь – понад 50 %. Натомість у регіонах-аутсайдерах охоплення ледь сягає однієї десятої: Закарпаття – 4 %, Київщина – 11 %, Харківщина – 14 %, Вінниччина – 16 % [4]. Усе це статистика, сухі цифри. А важливо знати, що відбувається в реальності, з якими проблемами стикаються об'єднані територіальні громади в конкретних регіонах.

Швидкість процесу децентралізації залежить передусім від роботи обласних та районних державних адміністрацій як головних органів державної влади, що відповідальні за організацію й впровадження реформ на місцях. Серед противників децентралізації досить часто були голови районних державних адміністрацій та голови районних рад, які з політичних мотивів не підтримували або ж блокували створення об'єднаних територіальних громад [4].

Чимало прикладів, коли районні керівники намагалися гальмувати процес об'єднання громад через неможливість у майбутньому отримати контроль над органами місцевого самоврядування в усіх чи принаймні більшості об'єднаних територіальних громад [15]. Понад те, часто районні керівники та представники регіональної еліти прагнули створити громади на базі старих адміністративних районів. Децентралізація стикалася з як відкритим, так і прихованим спротивом. Підтвердження цьому знаходимо в Єдиному реєстрі судових рішень (ЄРСР). Регіональні еліти та олігархічні клани лобювали розширення повноважень для регіональних органів влади, щоб дати областям більше незалежності від Києва [13], з одного боку. А з другого, – залишався конфлікт повноважень на районному та обласному рівнях, між об'єднаними територіальними громадами та районними державними адміністраціями, який з кожним роком буде лише поглиблюватися. Оскільки не можна здійснювати реформи, не змінивши до кінця радянської системи управління, тобто необхідно ліквідувати обласні й районні державні адміністрації.

Процеси децентралізації стикалися зі значними викликами та загрозами. З цього приводу слушно зазначив Д. Літч: «Децентралізація, хоч би яка корисна вона була в довгостроковій перспективі, зараз, швидше за все, стане фактором, що відволікатиме від невідкладного завдання – побудови сильної об'єднаної влади, яка покаже, що здатна відремонтувати фізичний та інституційний фундамент країни, котрий довго перебував на межі колапсу, а відтак здобути довіру українського народу. У гіршому разі наслідки цього процесу взагалі виявляться протилежними» [18]. Думка зарубіжного експерта виявилася досить слушною, адже влада на усіх рівнях зіткнулася з низкою проблем у процесі реалізації децентралізації.

Соціологічне дослідження ¹, проведене в серпні 2018 року, показало, що за рік рівень обізнаності українців у питаннях

децентралізації дещо знизився. Якщо в червні 2017 року 20 % опитаних добре знали, у чому вона полягає, то в серпні 2018 року таких було трохи більш ніж 16 % [9]. Ще 60 % «щось чули» про реформу, не знають нічого про неї близько 23 % (проти 18 % у 2017 р. та 31 % у 2016 р.) [9]. Показово, що обізнаність вища на Заході та Півдні, найменше знають про децентралізацію на Сході – 14 % [9].

Ставлення населення України до процесів доволі неоднозначне, зокрема, 23 % вважають, що децентралізація відкриє нові можливості для громадян впливати на владу, 12 % – що якість послуг покращиться. Однак 22 % вважають, що пришвидшиться спустошення сіл та деяких міст (цей показник зростає), 23 % побоюються появи місцевих «князьків» [9]. І це зовсім не випадково. Образ «всесильного мера-феодала» або олігарха, якому в місті або навіть у кількох населених пунктах належить усе чи майже все, досить поширений в областях України в останні роки. Користуючись термінами медієвістики, можна говорити про «міста-держави», де воля сеньйора стоїть вище за закони. Яскравими прикладами слугують «події в Бучі та Ірпені, де місцеві мери підім'яли під себе весь будівельний бізнес, а противників забудови б'ють на вулицях без зайвих розмов» [13]. З добою феодальної роздробленості можна порівнювати карти областей, на яких території громад мають дивовижні форми (україн видовжені чи об'єднують території, які знаходяться на великій відстані), займаючи іноді до половини площі колишніх районів, тоді як інші – тільки одну-дві старі сільські чи селищні ради [15]. Понад те, відстань до найвіддаленіших населених пунктів в одній громаді може досягати 25–30 км і більше, при цьому населені пункти, що розташовані лише за 5–10 км по інший бік від центру, можуть входити до складу іншої ОТГ [15]. Такі відмінності території об'єднань за формою можна пояснити насамперед амбіціями місцевих еліт, економічними інтересами або антипатіями мешканців одних населених пунктів до інших. Це може

привести до загрози створення фінансово неспроможних громад.

Кількість жителів об'єднаних громад також суттєво різниться. Найменша за чисельністю населення Макіївська ОТГ Чернігівської області (1,6 тис. жителів), найбільша – Лиманська ОТГ Донецької (44,2 тис.). При цьому зазначимо, що оптимальною для успішного функціонування громади кількістю жителів експерти називають 10–12 тис. осіб. Постає питання про забезпечення діяльності шкіл, медичних та інших установ у межах громад. Уже сьогодні є зрозумілим, що утримувати повні середні школи чи медичні заклади в громадах із населенням менш ніж 5–6 тис. осіб із часом буде надзвичайно складно. Наприклад, у Смирновській ОТГ Запорізької області, яка має 3,8 тис. жителів, налічується лише 320 дітей шкільного віку, що замало для функціонування навіть однієї нормальної школи. Натомість їх у громаді чотири, зокрема дві початкові та одна дев'ятирічка [15]. Можемо стверджувати, що один із ключових аргументів створення об'єднаних територіальних громад – зменшення до розумних масштабів витрат на персонал органів управління – не спрацював.

Важливим питанням для об'єднаних територіальних громад є їхня фінансова спроможність. Зазначимо, що 125 громад зі 159, які об'єдналися до початку 2016 бюджетного року, виявилися дотаційними. У різних регіонах країни суттєво різниться середній рівень дотаційності ОТГ. Так, на Івано-Франківщині він становить 42 %, у Львівській області – 31 %, у Чернівецькій – 28 %, на Тернопільщині – 21 % [15]. Водночас на Хмельниччині та Житомирщині – 13 %, на Дніпропетровщині, Черкащині та Одещині – 8–9 %, на Запоріжчині та Вінниччині – 5–6 %, а на Полтавщині та Чернігівщині – лише 2–4 % [15]. Однак рівень дотаційності не демонструє всього спектра станів окремих об'єднаних громад. Оскільки навіть у межах одного регіону часто співіснували громади, у яких дотації держави покривали до поло-

вини власних (без делегованих державою) повноважень ОТГ, і громади, які є донорами державного бюджету [15].

Для прикладу візьмемо Тернопільщину, яка у 2015 році була серед лідерів об'єднаних територіальних громад. Із 26 об'єднаних громад лише Байковецька, Заводська, Гусятинська та Васильковецька не потребували дотацій із державного бюджету. Кожна з них мала свою особливість та специфіку. Так, найзаможніша Байковецька, яка територіально прилягає до обласного центру, об'єднала 7 сільських рад (дві з яких приєдналися в грудні 2018 р.). У межах цієї ОТГ працюють великі компанії з міжнародними інвестиціями, що виготовляють кабельно-провідникову продукцію для автоконцерну *Volkswagen* «СЕ Борднетце-Україна» (*SEBN UA*), інструменти для деревообробки, медичне обладнання тощо. Станом на березень 2019 року на території Байковецької ОТГ проживають майже 9 тис. людей. У 2018 році названа громада посіла 20 місце за рівнем фінансової спроможності серед 227 українських громад із чисельністю населення від 5 до 10 тис. осіб. Власні доходи на одного мешканця складають 14 230 грн., і це сьомий за величиною показник у згаданій групі ОТГ [1].

Заводська громада Чортківського району Тернопільської області сформована лише з двох населених пунктів – смт Заводське та с. Угринь. На кінець 2015 року в об'єднаній громаді проживало 4463 особи, з яких 77 % (3461 особа) – мешканці смт Заводське, решта (1002 особи) – с. Угринь [24]. На своїй території названа ОТГ мала великий цукровий завод та велике сільськогосподарське підприємство (загалом згадані господарюючі суб'єкти є роботодавцями для 550 осіб та головним джерелом наповнення місцевого бюджету), які перебувають у доброму фінансовому становищі. Незважаючи на те що Заводська громада вважається однією з кращих на Тернопільщині, у «Стратегії розвитку Заводської об'єднаної громади на 2017–2025 роки» зазначалося: «Мешканці громади стримано позитивно ставляться

до самого факту проживання в Заводській об'єднаній громаді, однак при цьому високий відсоток з них (більше половини опитаних – 52,8 %) посередньо / нейтрально оцінюють громаду як місце проживання та задоволені тим, що проживають у новоутвореній громаді» [24]. Понад те, детальне ознайомлення зі «Стратегією розвитку Заводської об'єднаної громади на 2017–2025 роки» дає підстави говорити про серйозні проблеми, які накопичилися у громаді.

Особливістю Гусятинської громади є те, що вона створена на основі колишнього райцентру, на її території були розташовані промислові підприємства, знаходилася центральна районна лікарня, також ця ОТГ мала досить великий туристичний потенціал. Відповідно й значні надходження від податку на доходи фізичних осіб [8]. Громада також має свої відділи освіти й культури, створює нові проекти, щоб самій заробляти для себе. Найбільшим багатством Гусятини є мінеральна вода. Однак прибутків від джерел немає, оскільки ліцензії на їх використання закінчилися, а відомі в минулому санаторії занепали [8].

Недотаційність громади на початку її діяльності не забезпечувала її в майбутньому від фінансових труднощів. Показовим прикладом такої ситуації може бути Васильковецька громада Гусятинського району. Зазначимо, що Васильківці – рідне село українського підприємця, колись власника потужного аграрного холдингу, у який вкладали гроші зарубіжні компанії, Героя України, а нині жителя Швейцарії І. Гути [11]. При бюджеті громади у 18 млн грн. її очільник А. Гайдаш взяв у кредит 360 тис. грн. на погашення заборгованості із заробітної плати [19]. У Васильковецькій громаді не було реалізовано жодного проекту. Натомість в Іванковецькій громаді Тербовлянського району на депозит поклали 4 млн грн., щоб «гроші робили гроші» [19]. Робити певні висновки про успішність або не успішність тієї чи іншої громади необхідно тільки після глибокого та детального вивчення її діяльності.

Успішними називали і Слобожанську, Зеленодольську, Вербківську та Богданівську громади на Дніпропетровщині, у яких власні доходи істотно перевищували видатки. Їхню успішність пояснювали так: Слобожанська ОТГ була околицею Дніпропетровська, Зеленодольська мала на своїй території одну з найбільших в Україні Криворізьку ТЕС, Вербківська та Богданівська прилягають до Павлограда, а їхня економіка пов'язана з видобутком кам'яного вугілля і значними нарахуваннями податку на доходи фізичних осіб на заробітну плату [15]. Усе це робить громади спроможними.

Унаслідок перерозподілу власних і закріплених податкових надходжень на користь громад, заохочення до об'єднання в ОТГ, запуску механізмів співфінансування місцевих проектів із державного бюджету, таких як Фонд регіонального розвитку, обсяг місцевих бюджетів зріс більш ніж на 100 млрд грн. – з 69 млрд грн. у 2014 році до 170 млрд грн. у 2017 році. Бюджети громад зросли удвічі-втричі, а після об'єднання в ОТГ можуть збільшитися вчетверо-всімєро. З «кас із виплати зарплати» місцеві бюджети перетворилися на ресурс місцевого розвитку, здатний підтримати ремонт і будівництво доріг, відновлення інфраструктури, транспорту, шкіл, лікарень [3]. Усе це складає історію успіху спроможних громад.

Однією з перших не лише на Донбасі, а й загалом в Україні стала Лиманська міська громада, яка об'єднала 40 населених пунктів: 1 місто, 5 селищ міського типу, 30 сіл, 4 селища, які входять до 12 старостинських округів. Зазначимо, що Лиман (тоді ще Червоний Лиман) звільнили від сепаратистів одним із перших. Специфіка Лиманської громади полягає в тому, що територіально вона була об'єднана ще з 1989 року, коли місто та район взяли участь в експерименті, під час якого всі функції керування зосереджувалися в місті. Тому громаді фактично потрібно було тільки надати документи для створення ОТГ і вибрати голову. Ним став П. Цимидан. На відновлення інфраструктури (зокрема, капі-

тальний ремонт міської лікарні, куди евакуювали частину Донецького медичного університету) місто отримало значні кошти. Лиманська міська об'єднана територіальна громада в межах субвенції на формування та розвиток соціальної інфраструктури у 2016 році отримала 23 215,1 тис. грн. Зокрема, на капітальний ремонт будівлі для Центру надання адміністративних послуг, ремонт водопровідних мереж на території сіл та селищ Лиманської міської ради, капітальний ремонт будівлі дитячого садка в смт Ярова, а також дев'яти доріг комунальної власності, придбання спеціалізованої техніки для комунального підприємства «Лиманський Зеленбуд» [7]. Упродовж 2016 року збільшилися надходження до бюджету та була повністю реалізована державна субвенція, виділена на формування інфраструктури ОТГ. Порівняно з відповідним періодом 2015 року, бюджетні надходження зросли на 118 млн грн., тобто у 2,6 рази [16]. У Лимані наприкінці 2016 року було відкрито перший в Україні Центр безпеки громади, у якому компактно розмістилася не тільки ДСНС, а й пункт швидкої допомоги та поліції. На проект було витрачено 5,2 млн грн. з обласного бюджету [7]. За підсумками 2018 року Лиманська громада отримала найбільше серед ОТГ Донеччини власних надходжень – 230 млн грн. Загалом бюджет склав близько 600 млн грн. [17]. При цьому на її території жахливі дороги, відсутні сучасні школи, лікарні, спортивні зали, тротуари і місця відпочинку. Приміщення центральної міської лікарні здали за 1 грн. в оренду Інституту травматології та обласній травматологічній лікарні. Однак ремонт тут проводиться за гроші громади. Відзначається, що кошти витрачають неефективно, іде їх розкрадання. У 2018 році активісти виявили, що на 2,5 млн грн. завищені суми за дев'ятьма договорами.

Таким чином, є підстави стверджувати, що найбільша в Україні громада має цілу низку проблем, серед яких корупція, високі зарплати чиновників та забезпечення їх різ-

ними соціальними благами за рахунок громади, фінансування непрозорих комунальних підприємств, використання коштів не на розбудову сучасних об'єктів інфраструктури та покращення життя людей у громаді.

До тридцяти найбагатших ОТГ України входить Іллінівська громада Костянтинівського району Донецької області, створена в грудні 2016 року, вона складається із 25 населених пунктів, які раніше мали дев'ять адміністративних одиниць – сільських рад. На території ОТГ зареєстровані й працюють тепличне господарство «Перспектива», м'ясокомбінат «Башинський», сільгосп підприємства «Злагода», «Бета-Агро», «Імпульс». В ОТГ заходять надзвичайно потужні фінансові потоки: для реалізації проектів залучаються гроші з державного, обласного та місцевого бюджетів [6]. У бюджет 2017 року були закладені гроші на проект фінансування ремонту Центру культури та дозвілля в с. Олександро-Калинове, яке мало стати культурним центром громади, оскільки в цьому населеному пункті створено унікальний Музей української культури та побуту, розташований офіс ландшафтного парку «Клебан Бик» і сам парк. У планах було й облаштування в с. Олександро-Калинове Центру безпеки з усіма підрозділами [7]. У 2018 році Іллінівська ОТГ отримала від держави 5,6 млн грн. інфраструктурної субвенції. За ці гроші реалізували три проекти: реконструкцію насосної та водопровідної мереж у с. Полтавка, капітальний ремонт вулиць у с. Стара Миколаївка, капітальний ремонт переходу між вулицями в с. Плещіївка [7]. Наповненню місцевого бюджету сприяють місцеві підприємства, серед яких «Арсенал Пак», де виготовляють солодощі. Втрата традиційних ринків збуту змусила мобілізувати сили, вийти на нові рівні та співпрацювати з європейськими партнерами. З 2016 року солодощі із с. Іллінівка почали експортувати до Польщі, Латвії, Румунії [12]. Досвід Іллінівської ОТГ є свідченням реалізації реформи децентралізації.

Позитивним прикладом проведення децентралізації з урахуванням поліетнічного складу населення громад та їх багатомовності є досвід Чернівецької області. Зокрема, Мамалигівської громади Новоселицького району, на території якої сходяться три кордони: України, Румунії та Молдови. Загальний бюджет громади – 63 млн грн., з яких власних доходів – 17 млн грн. Із 12 тис. жителів Мамалигівської громади лише 2400 є українцями, а решта – румуномовні молдавани. З шести сільських рад, які увійшли до її складу, лише одна – українська, усі інші – молдавські, і люди в них розмовляють переважно румунською мовою [23]. Однак сесії громади відбуваються виключно українською. На першій сесії по об'єднанню громади у 2016 році прийняли рішення, що можна виступати і на рідній мові національної меншини, але доповідач мусить забезпечити переклад на українську, аби всім було зрозуміло. Проте поки що ніхто до цього не вдавався. Молдавани, які мешкають у громаді, добре розуміють українську. Загалом українська, румунська та російська перетинаються у мовленні так часто, що мешканці й самі не помічають, як переходять з однієї мови на іншу. Більше того, заступник голови громади В. Антончук наголошував, що «громада утворилася не за етнічним, а за економічним принципом: із Мамалигою, згідно з перспективним планом, просто об'єдналися більшість довколишніх населених пунктів. І ми налаштовані саме на економічний розвиток. Коли ті чи інші іноземні політичні сили захочуть влаштувати провокації у місцях компактного проживання національних меншин, їм буде байдуже, якою є адміністративно-територіальна структура країни» [22]. Отже, об'єднанню національний фактор не перешкоджає.

У Волоківську сільську ОТГ Глибоцького району об'єдналися одне українське і два румунських села, у Красноільську ОТГ – польське та румунське село [27]. Очільник Волоківської ОТГ наголошував, що «осно-

вний ресурс громади – це її мешканці, які беруть активну участь у розбудові інфраструктури громади, у громадському житті. Навіть еміграція однієї-двох родин – велика втрата для громади, тому керівництво громади створює всі можливі умови для комфортного життя мешканців, для розбудови місцевого бізнесу» [21]. Питання національності, етнічності чи мови не є конфліктогенними в цих громадах. Поліетнічність громад допомогла їм успішно налагодити транскордонну співпрацю та реалізовувати міжнародні проекти.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що за час здійснення реформи децентралізації в Україні створено значну кількість об'єднаних територіальних громад на добровільній основі. Низка громад має значні успіхи у своїй діяльності, що забезпечено можливістю отримання фінансової самодостатнос-

ті; участі в проектах міжнародної технічної допомоги, що працюють саме з ОТГ; шансом використовувати кошти на розвиток своєї території, а також інвентаризацією земель, об'єктів соціальної сфери, податкових надходжень, оптимізацією існуючих послуг та отримання нових. Водночас реформа зіткнулася з низкою проблем. Серед яких: відсутність чіткості у законодавстві; низька обізнаність громад з новими можливостями та суттєвими перевагами від нововведень; відсутність системного підходу до змін в місцевому самоврядуванні та до адміністративно-територіальної реформи; спротив з боку обласних та районних державних адміністрацій; відсутність місцевого лідерства і нерозуміння на рівні районів необхідності цієї реформи; проблема пошуку кваліфікованих кадрів для роботи в об'єднаних територіальних громадах.

Примітка

¹ Загальнонаціональне опитування населення проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із Київським міжнародним інститутом соціології 16–28 серпня 2018 року в усіх регіонах Укра-

їни, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2041 респондент віком старше за 18 років.

Джерела та література

1. Байковецька громада: великі підприємства та обсерваторія. 01.04.2019. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/10825>.
2. Бевз Т. А. Механізми реалізації процесів децентралізації в Україні. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Зб. наук. праць* / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД НАН України, 2018. С. 143–177.
3. Галайченко І. Децентралізація: навчитися використовувати можливості. 03.01.2018. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/207073>.
4. Голуб А. Подолати владу у владі. 09.01.2019. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/225224>.
5. Голубева О. Зради і перемоги децентралізації: Що здобули ОТГ Львівщини від об'єднання. 02.03.2019. URL : <https://ua.112.ua/statji/zrady-i-peremohy-detsentralizatsii-shcho-zdobuly-oth-lvivshchyny-vid-obiednannia-482136.html>.

6. Гончарова Є. Децентралізація. Досвід Іллінської громади на Донеччині. 28.12.2017. URL : <https://tyzhden.ua/Society/206802>.
7. Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. 27.04.2017. URL : <https://tyzhden.ua/Society/191025>.
8. Громада над Збручем: за два роки зроблено більше, ніж за цілих шість. 17.03.2017. URL : <https://doba.te.ua/post/33177>.
9. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL : <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>.
10. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
11. Іван Гута: экс-глава агрохолдингу «Мрія» з боргом перед кредиторами в мільярд доларів. 04.03.2019. URL : <https://politeka.net/ua/person/851889-ivan>.

guta-jeks-glava-agroholdinga-mrija-s-dolgom-pered-kreditorami-v-milliard-dollarov/.

12. Іллінівська сільська громада повірила в реформу. 15.04.2019. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/10886>.

13. Казанський Д. Децентралізація як феодалізм. 23.10.2015. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/149318>.

14. Колотвин П., Шевчук М. Плюси та мінуси децентралізації на Одещині. URL : <http://news.informer.od.ua/page2317844.html>.

15. Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. 01.05.2017. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/191040>.

16. Лиманська ОТГ демонструє успіхи бюджетної децентралізації та уміло їх використовує на благо громади. URL : <https://www.auc.org.ua/uspiky/lymanska-otg-demonstruye-uspiky-byudzhetnoyi-decentralizaciyi-ta-umilo-yih-vykorystovuye-na>.

17. Лиманська ОТГ має найбільше доходів, але найнижчий розвиток серед громад Донеччини. 04.02.2019. URL : <https://vchasnoua.com/special/democrasy/actual/59441-lymanska-oth-maie-naibilshe-dokhodiv-ale-nainyzhchy-rozvytok-sered-hromad-donechchynu>.

18. Літч Д. Децентралізація: не те вирішення не тієї проблеми. 10.06.2015. URL : <https://tyzhden.ua/Society/137873>.

19. На Гусятинщині догосподарювалися так, що вже не мають грошей на зарплату. URL : <https://provse.te.ua/2017/06/na-husyatynschyni-dohospodaryuvaly-tak-scho-vzhe-ne-mayut-hroshej-na-zarplatu/>.

20. Неухвалення закону про адмінтерустрій фактично «консервує» децентралізацію – експерт. 14.05.2019. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2699758-neuhvalenna-zakonu-pro-adminterustrij-faktichno-konservue-decentralizaciu-ekspert.html>.

21. Реформа місцевого самоврядування – один з найбільших успіхів України, – Пітер Вагнер. 07.06.2018. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/8973>.

22. Синяк Д. Етнічний фактор. Мистецтво жити разом. Репортаж з Буковини. 11.04.2019. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/10876>.

23. Синяк Д. На стику трьох кордонів. Інтерв'ю з керівником громади. 23.04.2019. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/10926>.

24. Стратегія розвитку Заводської об'єднаної громади на 2017–2025 роки. URL : <https://zavodska-gromada.gov.ua/strategiya-rozvitku-12-13-38-13-06-2017/>.

25. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020». 12.01.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

26. ЦВК і частина ОДА заблокували децентралізацію – експерт. 10.08.2018. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/9411?page=6>.

27. Чернівецька ОДА в особі Фищука зайняла неконструктивну позицію, проголосивши для всіх громад: «Один район – одна громада», що призводить до гальмування реформи децентралізації – Ярослав Курко. 29.05.2017. URL : <http://www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=92858>.

References

1. Bajkoveccka ghromada: velyki pidprijemstva ta observatorija. 01.04.2019. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/10825>.

2. Bezv T. A. (2019) Mekhanizmy realizacii procesiv decentralizacii v Ukraini. *Polityka suspilnykh reform: strateghija, mekhanizmy, resursy. Zbirnyk naukovykh pracj / za red. O. O. Rafaljsjkogho, O. M. Majborody*. Kyjiv : IPiEND NAN Ukrainy, 2018. S.143–177.

3. Ghalajchenko I. (2018) Decentralizacija: navchytysja vykorystovuvaty mozhlyvosti. 03.01.2018. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/207073>.

4. Gholub A. (2019) Podolatyvladu u vladi. 09.01.2019. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/225224>.

5. Gholubjeva O. (2019) Zrady i peremohy decentralizacii: Shho zdobuly OTGh Ljvivshhyny vid ob'jednannja. 02.03.2019. URL : <https://ua.112.ua/statji/zrady-i-peremohy-detsentralizatsii-shcho-zdobuly-oth-lvivshchyny-vid-obiednannia-482136.html>.

6. Ghoncharova Je. (2017) Decentralizacija. Dosvid Illinivskoj ghromady na Donechchyni. 28.12.2017. URL : <https://tyzhden.ua/Society/206802>.

7. Ghoncharova Je. Samovrjaduvannja bilja liniji frontu. 27.04.2017. URL : <https://tyzhden.ua/Society/191025>.

8. Ghromada nad Zbruchem: za dva roky зроблено biljshe, nizh za cilykh shistj. 17.03.2017. URL : <https://doba.te.ua/post/33177>.

9. Ghromadsjka dumka naseleennja shhodo reformy decentralizacii. URL : <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>.

10. Zakon Ukrainy «Pro dobroviljne ob'jednannja terytorijnykh ghromad». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.

11. Ivan Ghuta: eks-ghlava aghrokhodynghu «Mrija» z borghom pered kredytoramy v miljard dolariv. 04.03.2019. URL : <https://politeka.net/ua/person/851889-ivan-guta-jeks-glava-agroholdinga-mrija-s-dolgom-pered-kreditorami-v-milliard-dollarov/>.

12. Illinivsjka siljsjka ghromada poviryła v reformy. 15.04.2019. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/10886>.

13. Kazanskyj D. (2015) Decentralizacija jak feodalizm. 23.10.2015. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/149318>.
14. Kolotvyn P., Shevchuk M. Pljusy ta minusy decentralizaciji na Odeshhyni. URL : <http://news.informer.od.ua/page2317844.html>.
15. Kramar O. (2017) Decentralizacija: peretjaghuvannja kovdry. 01.05.2017. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/191040>.
16. Lymansjka OTGh demonstruje uspikhy bjudzhetnoji decentralizaciji ta umilo jikh vykorystovuje na blagho ghromady. URL : <https://www.auc.org.ua/uspiky/lymanska-otg-demonstruye-uspiky-byudzhetnoyi-decentralizaciji-ta-umilo-yih-vykorystovuye-na>.
17. Lymansjka OTGh maje najbiljshe dokhodiv, ale najnyzhchij rozvytok sered ghromad Donechchyn. 04.02.2019. URL : <https://vchasnoua.com/special/democracy/actual/59441-lymanska-oth-maie-naibilshe-dokhodiv-ale-nainyzhchyi-rozvytok-sered-hromad-donechchyn>.
18. Litch D. (2015) Decentralizacija: ne te vyrishennja ne tijeji problemy. 10.06.2015. URL : <https://tyzhden.ua/Society/137873>.
19. Na Ghusjatynshhyni doghospodarjuvalysja tak, shho vzhe ne majutj ghroshej na zarplatu. URL : <https://provse.te.ua/2017/06/na-husyatynschyni-dohospodaryvalys-tak-scho-vzhe-ne-mayut-hroshej-na-zarplatu/>.
20. Neukhvalennja zakonu pro adminterustrij faktychno «konservuje» decentralizaciju – ekspert. 14.05.2019. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2699758-neuhvalenna-zakonu-pro-adminterustrij-faktychno-konservue-decentralizaciju-ekspert.html>.
21. Reforma miscevogho samovrjaduvannja – ody z najbiljshykh uspikhiv Ukrainy, – Piter Vaghner. 07.06.2018. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/8973>.
22. Synjak D. (2019) Etnichnyj faktor. Mystectvo zhyty razom. Reportazh z Bukovyny. 11.04.2019. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/10876>.
23. Synjak D. (2019) Na styku trjokh kordoniv. Interv'ju z kerivnykom ghromady. 23.04.2019. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/10926>.
24. Strateghiji rozvytku Zavodsjskoji ob'jednanoi ghromady na 2017–2025 rr. URL : <https://zavodska-gromada.gov.ua/strategiya-rozvitku-12-13-38-13-06-2017/>.
25. Strateghiji stalogho rozvytku «Ukrajina-2020». 12.01.2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
26. CVK i chastyna ODA zablokuvaly decentralizaciju – ekspert. 10.08.2018. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/9411?page=6>.
27. Chernivecjka ODA v osobi Fyshhuka zajnjala nekonstruktyvnu pozyciju, progholosyvshy dlja vsikh ghromad: «Odyn rajon – odna ghromada», shho pryzvodytj do ghaljmuvannja reformy decentralizaciji – Jaroslav Kurko. 29.05.2017. URL : <http://www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=92858>.

УДК 330.341.46+323.39]

ГОРБАТЮК МИКОЛА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

HORBATIUK MYKOLA

a Ph.D. in History, a senior research fellow at Department of Social and Political History of the I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

Бібліографічний опис:

Горбатюк, М. (2019) Децентралізація і регіональні політичні еліти (на прикладі Вінницької області). *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 76–88.

Horbatiuk, M. (2019) Decentralization and Regional Political Elites (By Way of Example of Vinnytsia Oblast). *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, 3 (379), 76–88.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ І РЕГІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ (на прикладі Вінницької області)

Резюме / Summary

The decentralization reform, which predetermines the devolution of a considerable part of the powers, resources and responsibility from the executive authorities to local self-government bodies is one of the most effective reforms in Ukraine. However, the analysis of the geographical structure of the United Territorial Communities creation demonstrates the disproportionality of the decentralization processes, which is most likely, caused by the peculiarities of social, political and economic development of each particular region, on the other hand – by the interests of regional political elites determining their position concerning to this reform.

It is revealed that Oblast State Administrations and Regional Councils are of a great significance in the creation of the United Territorial Communities. They can both promote and hinder the decentralization reform taking present authorities into consideration. According to the analysis of the regional political elites significance in the decentralization realization, there are three types of the regional leadership attitude to the reform: 1) constructive position (Dnipropetrovsk, Zhytomyr, Zaporizhzhia, Khmelnytskyi, Chernihiv oblasts); 2) passive resistance (Kyiv, Odesa, Vinnytsia and Cherkasy oblasts); 3) active resistance (Transcarpathian oblast).

Due to the position of the regional elite, the decentralization reform has started quite actively in Vinnytsia oblast. The Regional Council has approved the Long-term Plan for the formation of Communities Territories in Vinnytsia Oblast on June 24, 2015. It is planned to split the oblast into 106 UTC according to it. However, because of a number of faults, the Cabinet of Ministers of Ukraine has ratified only 27 out of 106 UTC approved by the Oblast Council. The Perspective Plan is sent for refinement. Vinnytsia Regional Council and Oblast State Administration have delayed the approval of the final version of the Perspective Plan for the United Communities Formation for a long time. Finally, in January, 2019 work on the document, envisaging the creation of 68 UTC, covering 100 % of the region territory, has been completed. However, because of the deputies' different views on the UTC demarcation, the Oblast Council has approved the document only partially – 10 districts of the region out of 27 have not been included into the Plan. Therefore, on May, 2019, Vinnytsia Oblast is one of two regions of Ukraine without a Perspective Plan for the United Territorial Communities formation, covering the entire region territory.

The article author presents the facts the head of Vinnytsia Oblast State Administration V. Koroviy obstructs the UTC formation. In particular, it concerns to the Haisyn City UTC and the Vinnytsia district communities unification, etc. The possibility of forced communities integration announced by the head of the Oblast State Administration also evidences the position of the regional leadership.

Taking into account the fact that the reform results in the liquidation of District State Administrations and District Councils, and the local executive power comes to executive bodies formed by local councils, the resistance to community unification is observed not only at the level of oblast authorities, but also at the districts. Generally, the author has distinguished three approaches of district political elites to the decentralization reform: 1) promotion; 2) procrastination; 3) obstructing to the reform. There are several the most typical ways the heads of the DSA and heads / deputies of the District Councils counteract the UTC formation. These are: open agitation against the unification; collection of signs against communities unification; the pressure on the communities to be united in a format profitable for the district leadership; blocking the draft decisions of village councils; ignoring of the court injunctions; and the DSA financial pressure. Ukrainian analysts consider this resistance is not a political decision of the state level, however, in our opinion, the positions of the heads of OSA and DSA are influenced by the private support of the nationwide authoritative elites, interested in the preservation of the administrative influence on the territory. The author has presented a number of examples the district heads of the Vinnytsia oblast in Bar, Kalynivka, Mohyliv-Podilskyi, Tyvriv, Tomashpil, Illintsi, Trostianets, Lityn and other districts counteract the UTC formation.

During 2015–2016 Vinnytsia region has been one of the leaders in the decentralization reform. However, the reform decline has led to the oblast dropping from the 11th place in August, 2017 to the 23rd place in May, 2019 in the *Oblasts Rating concerning the Formation of Competent Communities* of the Ministry for Regional Development, Building and Housing of Ukraine. The regional elites, namely heads of OSA and DSA, heads and deputies of the district and oblast councils have played not the last role in this process. Their political behaviour, for the most, has been influenced by the fear of change – the reluctance to lose power and the ability to manage the budget flows and resources distribution. The main decision for Vinnytsia oblast, as well as for the other regions, is to enlarge the districts and introduce promptly the Prefect Institute, which allows to resist effectively the administrative pressure, which has hindered the initiatives of unification at the local level.

Keywords: decentralization reform, regional political elite, United Territorial Communities (UTC), the Perspective Plan of the competent communities formation, Vinnytsia oblast, resistance to reforms.

Однією з найрезультативніших реформ, що були започатковані після революційних подій 2014 року, є реформа децентралізації, яка передбачає передачу значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування. Ефективність реформи можна оцінити за допомогою кількісних характеристик: станом на травень 2019 року було створено 899 об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ) із 1311 запланованих. Утім, аналіз географічної структури створення ОТГ демонструє нерівномірність процесів децентралізації, яка викликана, з одного боку, особливостями суспільно-політичного та економічного розвитку кожного конкретного регіону, а з другого, – інтересами регіональних політичних еліт, що визначають їхню позицію щодо цієї реформи.

Ключову роль у процесі створення ОТГ відіграють обласні державні адміністрації та обласні ради. Зокрема, ОДА здійснюють

розробку та подають на розгляд обласної ради перспективний план формування спроможних громад; надають висновок щодо відповідності проектів рішень про об'єднання територіальних громад Конституції та законам України; направляють остаточні рішення громад про об'єднання до ЦВК для призначення перших виборів в ОТГ. Обласні ради беруть участь у розробці перспективних планів формування спроможних громад; розглядають на сесіях, вносять зміни і затверджують названі плани. Зважаючи на ці повноваження, обласні органи влади можуть як сприяти, так і перешкоджати проведенню реформи децентралізації.

Як засвідчив аналіз ролі регіональних політичних еліт у проведенні децентралізації, існує три типи ставлення обласного керівництва до реформи: 1) конструктивна позиція; 2) пасивний спротив; 3) активний спротив. У випадку, якщо обласна рада і державна адміністрація займають конструктивну позицію,

так як це відбулося в Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Хмельницькій, Чернігівській областях, створення ОТГ проходить швидко і без особливих труднощів. Пасивний спротив чиниться, наприклад, у Київській та Одеській областях, де перешкоди в об'єднанні територіальних громад створюються з метою забезпечення доступу певних бізнес-груп до дорогої землі навколо Києва та в прибережній зоні. Пробуксовує реформа і в низці аграрних регіонів, таких як Вінницька та Черкаська області, певною мірою через небажання агрохолдингів втратити дешеву оренду землі (зростає в разі проведення інвентаризації землі, що є неодмінною умовою створення ОТГ). Прикладом активного спротиву є Закарпатська область, де чинилися певні адміністративні перешкоди в проведенні реформи: на затвердження облради не було передано перспективного плану формування територій громад області, блокувалося створення ОТГ.

Початок реформи децентралізації пройшов у Вінницькій області доволі активно; регіон у 2015–2016 роках був серед лідерів зі створення ОТГ [23]. Тут обстоювалася ідея об'єднання громад на основі консенсусних рішень (на противагу «механічному об'єднанню»); наголошувалося на небезпеці «створення місцевих князівств, які контролюватимуть місцеві клани, лобіюючи при цьому свої власні інтереси та зневажаючи інтереси і думку громади. <...> Реформа місцевого самоврядування і децентралізація влади мала посилити громади, а не «місцеві еліти»» [33].

Перспективний план формування територій громад Вінницької області було затверджено 24 червня 2015 року рішенням 38 сесії обласної ради 6 скликання [31]. Відповідно до нього область планувалося розділити на 106 ОТГ [8]. Ураховуючи стримане ставлення до реформи на місцях, під час презентації перспективного плану особливо наголошувалося на добровільності об'єднання, можливості внесення змін у план у разі потреби, наявності економічних стимулів

для об'єднаних громад (зокрема, ішлося про податки, що залишатимуться на території громади), лунали заклики до широкого громадського обговорення реформи [8].

У тому ж рішенні, зважаючи на необхідність продовження доопрацювання проекту перспективного плану, було рекомендовано створити постійно діючу спільну робочу групу Вінницької ОДА та Вінницької обласної ради, яка б і взяла на себе функції оперативного врахування пропозицій. Рекомендувалося також провести зустрічі та громадське обговорення на рівні кожної потенційної ОТГ. Такі зустрічі на рівні районів відбулися впродовж липня – серпня 2015 року і показали необхідність внесення змін до існуючого проекту перспективного плану на основі пропозицій самих громад [29].

Прийнятий Вінницькою обласною радою проект перспективного плану було передано до Кабінету Міністрів України і затверджено 13 жовтня 2015 року [28] після тривалих додаткових консультацій та уточнень. Утім, у затвердженому КМУ перспективному плані йшлося лише про 27 із 106 схвалених обласною радою ОТГ. Кабінет Міністрів України визнав необхідність доопрацювання перспективного плану, внесення змін через робочу групу ОДА з подальшим схваленням обласною радою та передачею на остаточне затвердження до КМУ.

Прорахунки обласної влади спонукали групу місцевих експертів (В. Дорох, А. Кавунець, В. Шеремета, Т. Гайда, М. Бардин) провести громадську експертизу діяльності Вінницької ОДА щодо дотримання та виконання повноважень під час розробки перспективного плану формування територій громад Вінницької області. Групою експертів було з'ясовано, що під час розробки проекту перспективного плану формування територій громад Вінницької області Вінницькою ОДА було порушено методикі формування спроможних територіальних громад, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України № 214 від 08 квітня 2015 року, а саме: не було створено робочої

групи, яка б забезпечила відкритість та прозорість діяльності з розроблення проекту перспективного плану; не було визначено її повноважень, завдань, часових рамок, у яких ці завдання мали бути виконані; не було уповноважено посадових осіб Вінницької ОДА для проведення консультацій з уповноваженими представниками органів місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання та їхніми громадськими об'єднаннями; проігноровано вимоги, зазначені в згаданій методиці, щодо проведення консультацій під час розробки проекту перспективного плану; було допущено значні прорахунки щодо визначення потенційних адміністративних центрів спроможних територіальних громад та зон їхньої доступності; не було створено графічної частини перспективного плану, де були б відображені межі спроможних територіальних громад, їхні потенційні адміністративні центри та всі населені пункти, що ввійшли до їхнього складу [12].

Загалом можемо дійти висновку, що причиною погодження Кабінетом Міністрів України лише 27 громад зі 106 запропонованих були зазначені вище порушення методики, відсутність звернень представників Вінницької ОДА, які займалися розробкою проекту перспективного плану, до Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства (далі – Мінрегіон) із проханням надати роз'яснення щодо застосування методики.

Результати громадської експертизи були враховані ОДА, і 28 січня 2016 року було видано розпорядження № 45 «Деякі питання внесення змін до перспективного плану формування територій громад області», яким передбачено, зокрема, створення робочої групи, визначення уповноваженої посадової особи ОДА й проведення відповідних консультацій з уповноваженими особами органів місцевого самоврядування, перевірення даних методичних рекомендацій та розробку змін до існуючого перспективного плану. Вінницька обласна рада 28 вересня 2017 року прийняла рішення «Про внесення

змін до рішення 38 сесії обласної Ради 6 скликання від 24 червня 2015 року № 894 «Про проект Перспективного плану формування територій громад Вінницької області»» [27], що були затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 року № 491-р.

Вінницька обласна рада та ОДА тривалий час затягували прийняття остаточного варіанта перспективного плану формування об'єднаних територіальних громад. Нарешті, 18 січня 2019 року Центр розвитку місцевого самоврядування (ЦРМС) у Вінницькій області представив новий варіант адміністративного поділу [38], який 21 січня 2019 року був обговорений на засіданні робочої групи Вінницької ОДА із внесення змін до перспективного плану формування об'єднаних територіальних громад Вінниччини [34]. Цей документ передбачав створення 68 ОТГ, що покривали 100 % території області; його проект було вирішено винести на сесію облради [34]. Експерт Центрального офіса реформ при Мінрегіоні України І. Лукеря запропонований перспективний план оцінив, як «якісний, вдалиий, розроблений згідно із методикою, де всі ОТГ спроможні» [19].

Під час обговорення проекту на засіданні комісії з питань бюджету, фінансів та обласних програм Вінницької обласної ради була висловлена думка, що в новому перспективному плані простежується «лобіювання певних бізнес інтересів» – проект «йде врозріз інтересам громад», а також, що Вінницький центр розвитку місцевого самоврядування «тисне на сільських та селищних голів, щоб ті об'єднувались» [21].

Питання щодо нової редакції проекту перспективного плану формування територій громад Вінницької області було винесено на розгляд Вінницької обласної ради 05 березня 2019 року (37 сесія 7 скликання). У ході обговорення депутати не змогли дійти згоди щодо створення ОТГ у 10 районах області: Барському, Вінницькому, Гайсинському, Крижопільському, Липовецькому, Могилів-

Подільському, Мурованокуриловецькому, Тиврівському, Шаргородському та Немирівському, що були «вилучені для подальшого обговорення <...> через відсутність консенсусу на рівні місцевих громад стосовно меж ОТГ» [18]. Крім того, до варіанта перспективного плану, поданого на розгляд сесії розробниками документа, також внесено зміни стосовно запропонованих меж потенційних ОТГ по 9 з 17 «ухвалених» районів [18]. Утім, «прийняті “з голосу” зміни не відповідали вимогам методики КМУ щодо максимально допустимої відстані між населеними пунктами та центром ОТГ» [16], а це створювало потенційну загрозу відмови Кабінету Міністрів України затвердити запроповану об'єднання громад.

Отже, прийняття Вінницькою обласною радою рішення № 785 «Про схвалення у новій редакції проекту перспективного плану формування територій громад Вінницької області» [30] створило прецедент існування області, де на п'ятий рік реформи затверджений перспективний план охоплював лише частину регіону (іншим подібним виключенням була Закарпатська область, де перспективний план до цього часу не затверджений) [13].

Упродовж 2015–2016 років Вінниччина трималася серед лідерів у проведенні реформи децентралізації. Так, у 2015 році було створено 2 ОТГ, 2016 року – 19 ОТГ. Утім, з часом темпи децентралізації в регіоні катастрофічно знизилися: і якщо у 2017 році ще з'явилося 13 ОТГ, процес створення яких розпочався раніше, то у 2018 році – лише 3, а у 2019 році – жодної. У результаті цього в «Рейтингу областей щодо формування спроможних громад», який складає Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, регіон опустився з 11 місця у серпні 2017 року [14] на передостаннє 23 місце у травні 2019 року [15].

Незважаючи на провал реформи в області, регіональна влада регулярно звітувала про

успішне проведення децентралізації. У червні 2017 року було заявлено, що «створено 21 територіальну громаду, з яких дві отримали субвенцію з державного бюджету на розвиток інфраструктури – 5,7 мільйона гривень, а також були надходження до Калинівської ОТГ та Студенянської ОТГ у розмірі 25,5 мільйонів та 2,3 мільйони гривень відповідно. Втричі зросли доходи міст обласного значення, більше ніж вдвічі – сільських, селищних та міських рад районного підпорядкування. Загалом на 60 % зросли доходи районних бюджетів. Капітальні видатки місцевих бюджетів зросли у півтори рази і склали 1 мільярд 600 мільйонів гривень» [25]. Також 6 грудня 2018 року під час засідання Ради регіонального розвитку Вінниччини було відзначено такі оптимістичні результати: «Найбільш успішна реформа в Україні на сьогоднішній день – реформа децентралізації. За останні чотири роки бюджет Вінницької області з 2015 року виріс із 500 млн грн. до 3 млрд 300 млн грн. Тобто почали відбуватися глибинні зміни по бюджетній децентралізації. Нам вдалося реалізувати багато знакових проектів на кожній території області. Відбулися зміни в обласній дитячій лікарні, в онкологічному диспансері, в госпіталі для учасників бойових дій. Глибинні зміни відбулися в галузі освіти. Ми в цьому році здали 3 новобудови, тобто це школи, які будувалися понад 30 років. На сьогоднішній день створено 22 опорних шкіл, основна частина їх збудована за останній час. Зміни в галузі культури, розвиток молодіжної політики» [39]. Зростання ключових показників економіки міста – середньої заробітної плати, обсягів експорту товарів, зовнішньої торгівлі, основних капітальних інвестицій, та надходжень до міського бюджету міські урядовці також пов'язували із реформою децентралізації [39].

Водночас лунали звинувачення на адресу голови ОДА стосовно перешкоджання у створенні ОТГ. Зокрема, ОДА не надала позитивного висновку щодо створення Гайсинської міської ОТГ, незважаючи на згоду сторін і рішення сесій сільрад.

Народний депутат України, голова підкомітету з реформи держслужби А. Шкрум, коментуючи цей випадок, наголошувала на суб'єктивності позиції голови Вінницької облдержадміністрації та нелегітимності дій ОДА, яка повернула документи бажаним об'єднати громадам «без законних на те підстав» [43]. Свою позицію голова ОДА пояснював тим, що «це об'єднання йде всупереч перспективному плану», і якщо воно відбудеться, то до Гайсинської міської ОТГ «увійдуть найсильніші громади району, і тоді на фінансування району не залишиться грошей» [45]. На його думку, об'єднання громад у запропонованому «знизу» форматі призвело б до «дестабілізації роботи у Гайсинському районі» [10], і «це наша принципова позиція, від якої ми не будемо відходити, оскільки ми маємо гарантувати мешканцям населених пунктів якісне надання всіх соціальних послуг» [2].

Через перешкоди з боку ОДА не змогли об'єднатися, незважаючи на відповідні рішення сільрад, громади с. Великі Крушлинці та с. Малі Крушлинці, с. Стадниця та с. Гавришівка Вінницького району, які за проектом перспективного плану мають стати частинами Вінницької ОТГ та Вороновицької ОТГ. Станом на січень 2019 року у Вінницькому адміністративному суді тривав розгляд чотирьох судових справ з приводу невнесення цих громад до перспективного плану. Представники громад звинувачували голову Вінницької ОДА та його заступника в тому, що «вже півтора року відмовляють цим громадам в об'єднанні, спираючись лише на один умовний пункт бюджетного кодексу щодо фінансування». Ставлення обласного керівництва до цієї ситуації добре ілюструє думка, висловлена під час обговорення проекту перспективного плану формування територій громад Вінницької області в січні 2019 року: «Ці громади не є спроможними. Спроможність – це головний критерій для об'єднання територіальних громад <...> Ми відповідальні за те, чи доїде, куди треба, швидко, чи будуть навчатись там діти. Так,

можливо, є воля громад, але чи не будемо через рік ці громади на своєму горбу витягати. Об'єднання цих чотирьох громад не відбулось досі, бо вони не є спроможними. Головним для об'єднання є не кількість жителів, а кількість дітей в школах та дитячих садочках» [22].

Останнім часом обласне керівництво озвучує думку про можливість примусового об'єднання громад. Зокрема, у квітні 2019 року голова Вінницької ОДА заявляв: якщо до 2020 року територіальні громади добровільно не об'єднуються, «буде створено такий механізм, який змусить їх все ж таки це зробити» [36].

Зважаючи на те, що в результаті реформи районні державні адміністрації та районні ради мають бути ліквідовані, а виконавча влада на місцях перейде до виконавчих органів, сформованих місцевими радами, спротив об'єднанню громад спостерігається на рівні не лише обласної влади, а й районної. Експерт «Реанімаційного пакету реформ» з питань децентралізації Ю. Ганущак пояснив цей спротив конфліктом інтересів: «Район втрачає владу, а тому саботаж» [35].

У цілому позиція голів РДА і районних рад визначається можливістю у подальшому зберегти владу й доступ до ресурсів. Загалом виділяємо три підходи районних політичних еліт до реформи децентралізації.

1. Сприяння реформі:

- відбувається під тиском обласного керівництва;
- спостерігається в разі об'єднання всього (більшої частини) району в межах однієї ОТГ при наявності гарантій збереження влади / доступу до ресурсів.

2. Затягування реформі:

- прагнення зберегти на максимальний час існуючу владну вертикаль і податкові надходження в районний бюджет від місцевих громад.

3. Перешкоджання реформі:

- здійснюється для забезпечення комфортних умов для ведення власного бізнесу чи бізнесу впливових підприємців.

У ході аналізу нами виявлено такі найбільш типові форми протидії створенню ОТГ з боку голів РДА, голів / депутатів районних рад:

- відкрита агітація проти об'єднання [40];
- збір підписів проти об'єднання в громадах [6];
- тиск на громади, щоб ті об'єднувалися у вигідному для районного керівництва формі [6];
- блокування проектів рішень [20];
- ігнорування судових постанов [20];
- фінансовий тиск (РДА виділяють фінансування необ'єднаним громадам за умови, що вони якомога довше залишатимуться необ'єднаними, створюючи цим самим умови для функціонування районних державних адміністрацій) [40].

Автори аналітичного звіту «Децентралізація в Україні досягнення, надії і побоювання» вважають, що «цей опір не є політичним рішенням державного рівня і пов'язаний з казусом виконавців – представників вертикалі виконавчої влади, котрі побоюються втратити повноваження і вплив. Представники громад стверджують, що причиною такого перешкоджання є небажання місцевих адміністрацій втратити важелі контролю над місцевими радами, які після об'єднання стають фінансово незалежними від волі чиновників районного та обласного рівня» [9, с. 18]. Оскільки реформування районів призводить до руйнування вертикалі влади, яка весь час української незалежності забезпечувала так звану керованість території, тобто можливість адміністративного впливу на будь-які процеси, що відбуваються на території (особливо на вибори), то мали місце деякі зволікання в реалізації реформи з боку адміністративного чинника.

Існує низка прикладів протидії створенню ОТГ з боку районних керівників Вінницької області. Зокрема, голова Барської міської ОТГ А. Цицюрський зауважував, що спротив представників виконавчої влади районного рівня буває різним – «від тихого саботажу до відвертого протисто-

яння», наприклад, «під виглядом економії бюджетних коштів пропонується суттєво скоротити апарат міської ради» [32]. На тому, що районне керівництво у випадках успішного завершення реформи стає непотрібне, наголошував голова Калинівської ОТГ А. Шамалюк. Так, після створення в Калинівському районі трьох ОТГ за їхніми межами залишилося лише декілька населених пунктів із населенням близько 5 тис. осіб. Ними опікувалася районна рада і райдержадміністрація, у яких співробітників у кілька разів більше, ніж в органах влади ОТГ. Це, на думку А. Шамалюка, призвело до нераціонального використання бюджетних коштів, тому що «нинішні райони потрібні лише чиновникам, а люди хочуть мати якісні послуги та умови для самореалізації» [44].

Про «спротив з боку районного керівництва, крупнотоварних аграрних виробників, бізнесу, що мають значний вплив на депутатів і сільських голів та блокують прийняття рішень, не дивлячись на думку людей», у Могилів-Подільському і Тиврівському районах говорив і радник з питань децентралізації Вінницького ЦРМС Є. Шаповалов [7].

Станом на квітень 2019 року через протидію голови Томашпільської РДА до Вапнярської ОТГ не змогла ввійти Височанська сільська рада (зі слів голови згаданої ОТГ представники РДА збирали підписи проти приєднання). Про протистояння з головами РДА заявляли очільники Іллінецької, Дашівської, Тростянецької ОТГ [20]. Літинський селищний голова звинувачував голів Літинської райради і РДА у перешкоджанні створенню ОТГ у складі смт Літин і 13 навколишніх сіл: «В кудуарах сільським головам давались поради не поспішати об'єднуватись з Літином» [1].

Важливою для проведення реформи була підтримка організацій громадянського суспільства. Так, для «складних» районів (у яких не було створено жодної ОТГ) регулярно влаштовувалися дебати і тренінги, наприклад, для трьох районів – Ямпільського, Могилів-

Подільського та Крижопільського, у липні 2018 року в Ямполі пройшли дебати між прихильниками та противниками об'єднання громад, організовані швейцарсько-українським проектом «Підтримка децентралізації в Україні» *DESPRO* [3].

Відносно повільні темпи децентралізації змусили центральну владу до використання адміністративного тиску на регіональну і місцеву управлінську еліту. У березні 2018 року віце-прем'єр-міністр – міністр регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України Г. Зубко озвучив позицію уряду – досягти такого прогресу в реформі, щоб до кінця 2018 року не було «жодного району, де немає ОТГ» [11]. Утім, досягти поставленої мети не вдалося: до кінця 2018 року жодної ОТГ не створили 15 районів Харківської області, по 11 районів Київської, Кіровоградської та Одеської, 8 районів Закарпатської та 7 районів Херсонської областей [35].

На початку листопада 2018 року Прем'єр-міністр В. Гройсман закликав народних депутатів України подати йому списки голів райдержадміністрацій, які перешкождали процесу децентралізації, з метою підготувати подання Президенту України на їх звільнення [5]. Тоді ж Мінрегіон направив листа асоціаціям органів місцевого самоврядування, у якому просив надати інформацію щодо районів, де не створено жодної об'єднаної громади, з висвітленням конкретних фактів блокування цього процесу головами районних державних адміністрацій [41]. У грудні 2018 року народний депутат України від партії «Наш край» С. Шахов закликав звільнити 99 голів районних державних адміністрацій, де гальмувалася реформа децентралізації [37]. Подібну пропозицію висловив і голова фракції «Народного Фронту» у Верховній Раді України М. Бурбак, який під час виступу на третьому Форумі об'єднаних територіальних громад заявив: «Ті чиновники, які зараз окопалися в районах і роблять все для того, щоб ОТГ не створювались, повинні бути негайно звільнені» [42].

У Вінницькій області станом на листопад 2018 року нараховувалося 7 районів, у яких не було створено жодної ОТГ, це – Крижопільський, Літинський, Могилів-Подільський, Мурованокуріловецький, Погребищенський, Чечельницький, Ямпільський райони [35]. Ще в 10 районах – Барському, Жмеринському, Козятинському, Оратівському, Піщанському, Тиврівському, Тростянецькому, Хмільницькому, Чернівецькому та Шаргородському – було утворено по одній ОТГ [24]. Указом Президента 14 листопада 2018 року з посади голови Чернівецької районної державної адміністрації Вінницької області було звільнено О. Антонюка, таке рішення місцеві ЗМІ пов'язували із гальмуванням процесу децентралізації в області [26].

Критика центру, загроза звільнення та Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення реформ із децентралізації влади» № 412/2018 від 06 грудня 2018 року певною мірою вплинули на поведінку голів РДА. Зокрема, були проведені наради, на яких розглядалися питання об'єднання територіальних громад районів (основна думка: районна державна адміністрація зобов'язана здійснювати організаційну підтримку та інформаційно-просвітницьке сприяння добровільному об'єднанню територіальних громад та приєднанню до об'єднаних територіальних громад) [17]. Утім, позитивних наслідків для темпів децентралізації це не мало.

За п'ять років проведення реформи децентралізації Вінниччина залишила групу лідерів і на травень 2019 року займала передостаннє 23 місце. Значну роль у цьому відіграли регіональні еліти – голови ОДА та РДА, голови та депутати обласної і районних рад. На їхню політичну поведінку передусім впливав страх змін – небажання втратити владу і пов'язану із нею можливість керувати потоками бюджетних коштів та розподілом ресурсів. Саботаж реформи регіональною політичною елітою пояснювався переважно невідповідністю планованих до створення ОТГ вимогам методики Кабінету

Міністрів України чи небажанням самих громад об'єднуватись. Вихід із цієї ситуації для Вінниччини, як і для інших регіонів, полягає в укрупненні районів та оперативно-

му запровадженні інституту префектів, що дозволить реально боротися з адміністративним тиском, який гальмував ініціативи об'єднання на локальному рівні.

Джерела та література

1. Бичок А. Хто гальмує процес об'єднання територіальної громади в Літинському районі? URL : <https://33kanal.com/news/xto-galmuye-proces-ob-yednannya-teritorialnoyi-gromadi-v-litinskomu-rajoni.html>.

2. В питанні створення об'єднаних територіальних громадах чітко треба розмежувати поняття економічної доцільності та практичного прагматизму від політиканства. URL : <http://rda-hm.gov.ua/novini/v-pitanni-stvorennya-obyednanih-teritorialnih-gromadah-chitko-treba-rozmezhovuvati-ponyattya-ekonomichnoyi-docilnosti-ta-praktichnogo-pragmatizmu-vid-politikanstva/>.

3. Вінниччина міркує, чи варто громадам об'єднуватись. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/9231>.

4. Ганущак Ю. Тиха контрреволюція. Чи справді реформа децентралізації зупиняється? *Дзеркало тижня*. URL : https://dt.ua/internal/tiha-kontrrevolyuciya-285932_.html#.W3dEywAm_6g.

5. Голів РДА, які заважають децентралізації, чекає звільнення – Прем'єр. *Укрінформ*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2576305-goliv-rda-aki-zavazaut-decentralizacii-cekae-zvlnenna-premer.html>.

6. Граната як аргумент створення ОТГ. Відлуння минулого чи вибух у майбутнє? *Укрінформ*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2498176-granata-ak-argument-stvorennja-otg-vidlunna-minulogo-ci-vibuh-u-majbutne.html>.

7. Громади з південних районів Вінниччини готуються до об'єднання. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/9340>.

8. Депутати Вінниччини затвердили Перспективний план формування територій громад Вінницької області. URL : <http://tulchin-rda.gov.ua/novini/deputativinnichchini-zatverdili-perspektivnij-plan-formuvannya-teritorij-gromad-vinnickoi-oblasti/>.

9. Децентралізація в Україні досягнення, надії і побоювання. Серпень 2017 / International Alert ; Український незалежний центр політичних досліджень. URL : https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf.

10. Жук І. Створенню ОТГ заважає надмірна політизація процесу. *Місто*. URL : <http://misto.vn.ua/news/item/id/10623>.

11. Завдання 2018 року: не повинно бути жодного району, де немає ОТГ, – Геннадій Зубко. *Урядовий портал*. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/zavdannya-2018-roku-ne-povинno-but-i-zhodno-go-rayonu-de-nemaє-otg--genadij-zubko>.

zavdannya-2018-roku-ne-povинno-but-i-zhodno-go-rayonu-de-nemaє-otg-gennadij-zubko.

12. Кавунець А. В., Дорох В. В. Особливості об'єднання територіальних громад в Україні (регіональний аспект). [Вінниця], 2016. URL : <http://sg.vn.ua/wp-content/uploads/2017/06/Knyga-new.pdf>.

13. Місцеві вибори-2020 мають відбутись на новій територіальній основі – експерт. *Укрінформ*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2689279-miscevi-vibori2020-maut-vidbutis-na-novij-teritorialnij-osnovi-ekspert.html>.

14. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. Серпень 2017. URL : https://decentralization.gov.ua/mainmonitoring#main_info.

15. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 травня 2019. URL : <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/402/10.05.2019.pdf>.

16. На Вінниччині говорили про ризики «часткового» перспективного плану. *Укрінформ*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2665004-na-vinnicchini-govorili-pro-riziki-castkovogo-perspektivnogo-planu.html>.

17. Нарада по питанню об'єднання територіальних громад району. URL : <http://rda-m-p.gov.ua/novini/narada-po-pitannju-obednannya-teritorialnih-gromad-rayonu/>.

18. Нову редакцію проекту Перспективного плану формування територій Вінниччини затвердили зі змінами. URL : <https://vinrada.gov.ua/novu-redakciju-proektu-perspektivnogo-planu-formuvannya-teritorij-vinnichchini-zatverdili-zi-zminami.htm>.

19. Оленін А. «Децентралізація не закінчиться в 2020-му році» – експерт Реанімаційного пакету реформ у Вінниці. *VLASNO.info*. URL : <http://vlasno.info/politika/vlada/uryad/item/29842-detsentralizatsiia-ne-zakinchytisia-v-2>.

20. Оленін А. Голови РДА «гальмують» децентралізацію на Вінниччині. *VLASNO.info*. URL : <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/29884-golovi-rda-galmuyut-detsentraliz>.

21. Оленін А. Перспективний план з 68-ми ОТГ обговорюється на комісіях Вінницької облради. *VLASNO.info*. URL : <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/28682-dyskusii-zaувazhennia-ta-manipuliatsi>.

22. Оленін А. Суперечки та непорозуміння викликали новий розподіл Вінниччини на ОТГ. *VLASNO*.

info. URL : <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/28320-superechky-ta-neporozuminnia-vyklyka>.

23. Павлюк А. Формування об'єднаних територіальних громад у контексті адміністративно-територіальної реформи / Національний інститут стратегічних досліджень. URL : http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/1_Pavliuk-c009a.pdf.

24. Перший пішов. На Вінниччині почали звільняти голів РДА, які провалили децентралізацію? *Козятинський експрес*. URL : <http://kozyatyn.com.ua/2018/11/15/перший-пішов-на-вінниччині-почали-зві/>

25. Плахтій Ю. Посилення оборони, успішна децентралізація та мільярди інвестиції: Коровій перед депутатами похвалився роботою ОДА. *Вежа*. URL : <https://vezha.vn.ua/posylennya-oborony-uspishna-detsentralizatsiya-ta-milyardni-investytsiyi-korovij-pered-deputatamy-pohvalyvsvya-robotoyu-oda/>.

26. Порошенко звільнив голову РДА на Вінниччині, який керував майже чотири роки. *Vinnitsa.INFO*. URL : <http://ns2.kyiv.kiev.ua/news/poroshenko-zvilniv-golovu-rdana-vinnichchini-yakiy-keruvav-mayzhe-chotiri-roki.html>.

27. Про внесення змін до рішення 38 сесії обласної Ради 6 скликання від 24 червня 2015 року № 894 «Про проект Перспективного плану формування територій громад Вінницької області». Рішення Вінницької обласної ради від 28 вересня 2017 року № 479. URL : <https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/24Ses/479.pdf>.

28. Про затвердження перспективного плану формування територій громад Вінницької області. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 2015 року № 1076-р. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1076-2015-%D1%80>.

29. Про проект Перспективного плану формування територій громад Вінницької області. Рішення Вінницької обласної ради від 24 червня 2015 року № 894. URL : <https://vinrada.gov.ua/rishennya-38-sesii-oblasnoi-radi-6-sklikannya-vid-24-cherვნya-2015-roku-894-%E2%80%9Epro-proekt-perspektivnogo-planu-formuvannya-teritorij-gromad-vinnickoi-oblasti.htm>.

30. Про схвалення у новій редакції проекту перспективного плану формування територій громад Вінницької області. Рішення Вінницької обласної ради від 05 березня 2019 року № 785. URL : <https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/37Ses/785.pdf>.

31. Проект Перспективного плану формування територій громад Вінницької області. URL : <https://vinrada.gov.ua/perspektivnij-plan.htm>.

32. Реформа в дії, або Як пережити вибори і продовжити об'єднання громад. *Українформ*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2604179-reforma-v-dii-abo-ak-pereziti-vibori-i-prodovziti-obednanna-gromad.html>.

33. Сергій Свитко: «Реформа місцевого самоврядування і децентралізація влади має посилити грома-

ди, а не «місцеві еліти»». URL : <https://vinrada.gov.ua/sergij-svitko-reforma-miscevogo-samovryaduvannya-i-decentralizaciya-vladi-mae-posiliti-gromadi-a-ne-misceveliiti.htm>.

34. «Спроможні громади – об'єктивна вимога часу». На Вінниччині презентували новий перспективний план формування територій громад. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/10517>.

35. Тараненко В. Хто блокує децентралізацію. Райони, які не підкоряються Гройсману. *Главком*. URL : <https://glavcom.ua/publications/sotnya-rayoniv-yaki-ne-pidkoryayutsya-groismanu-i-zablokuvaili-decentralizaciyu-spisok-554015.html>.

36. Територіальні громади можуть змусити об'єднуватися – голова Вінницької ОДА. *Вежа*. URL : <https://vezha.vn.ua/terytorialni-gromady-mozhut-zmusyty-ob-yednuvatysya-golova-vinnitskoyi-oda/>.

37. У «Нашому краї» закликають звільнити майже 100 голів РДА за перешкоджання децентралізації. *Інтерфакс-Україна*. URL : <https://ua.interfax.com.ua/news/political/551650.html>.

38. У Вінниці представили проект нового адміністративного поділу області. *VLASNO.info*. URL : <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/28345-u-vinnitsi-predstavly-proekt-novoh>.

39. У Вінниці презентували результати децентралізації в області: рекордні зростання бюджетів і лідерство в залученні інвесторів. *Vinnitsa.INFO*. URL : <https://www.vinnitsa.info/news/u-vinnitsi-prezentuvaili-rezultati-detsentralizatsiyi-v-oblasti-rekordni-zrostannya-byudzheta-i-liderstvo-v-zaluchenni-investoriv-foto.html>.

40. У Херсоні говорили про спротив реформі представників місцевої влади. *Українформ*. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2517775-u-hersoni-govorili-pro-sprotiv-reformi-predstavnikiv-miscevoi-vladi.html>.

41. Чи залишаться при посаді три голови РДА Хмельниччини, де не створено жодної ОТГ? URL : <http://lgdc.org.ua/branch/21/chy-zalyshatsya-pry-posadi-try-golovy-rda-hmelnichchyny-de-ne-stvoreno-zhodnoyi-otg>.

42. Чиновники, які перешкоджають створенню ОТГ, мають бути звільнені – Максим Бурбак. URL : <https://tva.ua/2018/12/05/chynovnyky-iaki-pereshkodzhaiut-stvorenniu-oth-maiut-buty-zvilneni-maksym-burbak>.

43. Шкрум А. «Забарато свободи» або згорання децентралізації. *Українська правда*. URL : <https://blogs.pravda.com.ua/authors/shkrum/59f2d5067128f/>.

44. Шуткевич О. Чи виживе децентралізація в період політичної турбулентності. *День*. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/chy-vyzyhye-decentralizaciya-v-period-politychnoyi-turbulentnosti>.

45. Щербатюк Т. Чий племінник працює у «Віноблагролісі», з'ясуватимуть Коровій та Зозуля. *VLASNO.info*. URL : <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/18678-chyi-pleminnyk-pratsiuie-u-vinoblarholisi-ziasovuvatymut-korovii-ta-zozulia>.

References

1. Bychok A. Khto halmuye proces obyednannia terytorialnoyi hromady v Litynskomu rayoni? [Who Hinders the Process of Uniting the Territorial Community in Lityn District?]. *33iy kanal* [33rd Channel]. URL: <https://33kanal.com/news/xto-galmuye-proces-ob-yednannya-teritorialnoyi-gromadi-v-litinskomu-rajoni.html>.
2. V pytanni stvorennia obyednanykh terytorialnykh hromad chitko treba rozmezhovuvaty poniattia ekonomichnoyi dotsilnosti ta praktychnoho prahmatyzmu vid politykanstva [While Considering the Issue of Creating the Amalgamated Territorial Communities, One Should Clearly Distinguish the Concept of Economic Feasibility and Practical Pragmatism from Politicking]. *Khmilnytska rayonna derzhavna administratsiya* [Khmelnik District State Administration]. URL: <http://rda-hm.gov.ua/novini/v-pitanni-stvorennia-obyednanih-teritorialnih-gromadah-chitko-treba-rozmezhovuvati-ponyattya-ekonomichnoyi-dotsilnosti-ta-praktychnogo-pragmatyzmu-vid-politikanstva/>.
3. Vinnychchyna mirkuye, chy varto hromadam obyednuvatys [Vinnychchyna is Pondering upon Whether Communities Should Unite]. *Detsentralizatsiya* [Decentralization]. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9231>.
4. Hanushchak Yu. Tykha kontrevoliutsiya. Chy spravdi reforma detsentralizatsiyi zupyniyetsia [The Creeping Counterrevolution. Is Decentralization Reform Really Stopping?]. *Dzerkalo tyzhnia* [The Mirror Weekly]. URL: https://dt.ua/internal/tiha-kontrevolyuciya-285932_.html#.W3dEywAm_6g.
5. Holiv RDA, yaki zavazhayut detsentralizatsiyi, chekaye zvilnennia – Premyer [Discharge is in Store for Heads of District State Administrations, Who Hinder Decentralization – Prime Minister]. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2576305-goliv-rda-aki-zavazaut-decentralizacii-cekaye-zvilnenna-premer.html>.
6. Hranata yak arhument stvorennia OTH. Vidlunna mynuloho chy vybukh u maybutnie? [Grenade as an Argument for Creating an Amalgamated Territorial Community. An Echo of the Past or an Explosion into the Future?]. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2498176-granata-ak-argument-stvorennia-otg-vidlunna-minulogo-ci-vibuh-u-majbutne.html>.
7. Hromady z pivdennykh rayoniv Vinnychchyny hotuyutsia do obyednannia [Communities of Southern Districts of Vinnytsia Region Are Preparing to Unite]. *Detsentralizatsiya* [Decentralization]. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9340>.
8. Deputaty Vinnychchyny zatverdily Perspektyvnyy plan formuvannia terytoriyi hromad Vinnytskoyi oblasti [The Vinnychchyna Deputies Have Approved the Long-Term Plan for Forming the Territories of Vinnytsia Region Communities]. *Tulchynska rayonna derzhavna administratsiya* [Tulchyn District State Administration]. URL: <http://tulchin-rda.gov.ua/novini/deputati-vinnichchini-zatverdili-perspektivnij-plan-formuvannya-teritorij-gromad-vinnickoi-oblasti/>.
9. Detsentralizatsiya v Ukrayini: dosiahnennia, nadiyi i poboyuvannia. Serpen 2017 r. [Decentralization in Ukraine: Achievements, Hopes, and Fears. August 2017]. *International Alert / Ukrayinsky nezalezhnyy tsentr politychnykh doslidzhen* [International Alert / Ukrainian Independent Centre for Political Studies]. URL: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf.
10. Zhuk I. Stvorenniu OTH zavazhaye nadmirna polityzatsiya protsesu [Creating an ATC is Impeded by Excessive Politicization of the Process]. *Misto* [The City]. URL: <http://misto.vn.ua/news/item/id/10623>.
11. Zavadnannia 2018 roku: ne povynno buty zhodnogo rayonu, de nemaye OTH, – Hennadiy Zubko [The 2018 Target: No Area without an ATC Should Remain, Said Hennadiy Zubko]. *Uriadovyy portal* [The Governmental Portal]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/zavadnannya-2018-roku-ne-povynno-buti-zhodnogo-rajonu-de-nemaye-otg-gennadij-zubko>.
12. Kavunets A., Dorokh V. (2016) *Osoblyvosti obyednannia terytorialnykh hromad v Ukrayini (rehionalnyy aspekt)* [Features of Territorial Communities' Amalgamation in Ukraine (A Regional Aspect)]. [Vinnytsia]. URL: <http://sg.vn.ua/wp-content/uploads/2017/06/Knyga-new.pdf>.
13. Mistsevi vybory 2020 mayut vidbutys na noviy terytorialniy osnovi – ekspert [Local Elections 2020 will Take Place on a New Territorial Basis, an Expert]. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2689279-miscevi-vibori2020-maut-vidbutis-na-novij-teritorialnij-osnovi-ekspert.html>.
14. Monitorynh protsesu detsentralizatsiyi vlady ta reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia. Serpen 2017 [Monitoring the Process of Power Decentralization and Local Self-Government Reformation. August 2017]. *Detsentralizatsiya* [Decentralization]. URL: https://decentralization.gov.ua/mainmonitoring#main_info.
15. Monitorynh protsesu detsentralizatsiyi vlady ta reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia stanom na 10 travnia 2019 [Monitoring the Process of Power Decentralization and Local Self-Government Reformation as of May 10, 2019]. *Detsentralizatsiya* [Decentralization]. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/402/10.05.2019.pdf>.
16. Na Vinnychchyni hovoryly pro ryzyky «chastkovoho» perspektyvnoho planu [There Were Considerations of Risks of a Partial Long-Term Plan in Vinnychchyna]. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2665004-na-vinnicini-govorili-pro-riziki-castkovogo-perspektivnogo-planu.html>.
17. Narada po pytanniu obyednannia terytorialnykh hromad rayonu [A Meeting on the Issue of Uniting the

Territorial Communities of the District]. *Mohyliv-Podilska rayonna derzhavna administratsiya* [Mohyliv-Podilskyi District State Administration]. URL: <http://rda-m-p.gov.ua/novini/narada-po-pitannju-obednannya-teritorialnih-gromad-rajonu/>.

18. Novu redaktsiyu proektu Perspektyvnoho planu formuvannia terytoriyi Vinnychchyny zatverdylu zi zminamy [A New Amended Draft Editing of the Long-Term Plan for Vinnytsia Region's Territory Development Has Been Approved]. *Vinnytska oblasna rada* [Vinnytsia Regional Council]. URL: <https://vinrada.gov.ua/novu-redakciju-proektu-perspektivnogo-planu-formuvannya-teritorij-vinni-chchini-zatverdili-zi-zminami.htm>.

19. Olenin A. «Detsentralizatsiya ne zakinchytisia v 2020mu rotsi» – ekspert Reanimatsiynoho paketu reform u Vinnytsi [Decentralization will not be over in 2020, Said an Expert of the Reanimation Package of Reforms in Vinnytsia]. *VLASNO.info*. URL: <http://vlasno.info/politika/vlada/uryad/item/29842-detsentralizatsiia-ne-zakinchytisia-v-2>.

20. Olenin A. Holovy RDA «halmuyut» detsentralizatsiyu na Vinnychchyni [Heads of the DSA Slow Down Decentralization in Vinnychchyna]. *VLASNO.info*. URL: <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/29884-golovi-rda-galmuyut-detsentraliz>.

21. Olenin A. Perspektyvnyy plan z 68my OTH obhovoriuyetsia na komisiiakh Vinnytskoyi obrady [A Long-Term Plan regarding 68 ATCs is Being Discussed at Commissions of the Vinnytsia Regional Council]. *VLASNO.info*. URL: <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/28682-dyskusii-zauvazhennia-ta-manipuliatsi>.

22. Olenin A. Superechky ta neporozuminnia vyklykav novyy rozpodil Vinnychchyny na OTH [A New ATC Breakdown of Vinnytsia Region Has Caused Controversy and Misunderstanding]. *VLASNO.info*. URL: <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/28320-superechky-ta-neporozuminnia-vyklyka>.

23. Pavliuk A. Formuvannia obyednanykh terytorialnykh hromad u konteksti administratyvno-terytorialnoyi reformy [Formation of Amalgamated Territorial Communities in the Context of Administrative-Territorial Reform]. *Natsionalnyy instytut stratehichnykh doslidzhen* [National Institute for Strategic Studies]. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/1_Pavliuk-c009a.pdf.

24. Pershyy pishov. Na Vinnychchyni pochaly zvilniaty holiv RDA, yaki provalyly detsentralizatsiyu? [The First Swallow. Are Heads of the DSAs Who Botched up Decentralization about to Be Dismissed in Vinnytsia Region?]. *Koziatynskyy ekspres* [The Koziatyn Express]. URL: <http://koziatyn.com.ua/2018/11/15/%D0%BFD0%B5%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D1%96%D1%88%D0%BE%D0%B2-%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D0%BE-%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%B8-%D0%B7%D0%B2%D1%96/>.

25. Plakhtiy Yu. Posylennia oborony, uspishna detsentralizatsiya ta milyardni investytsiyi: Koroviy pered deputatamy pokhvalyvsia robotoyu ODA [Defence Strengthening, Successful Decentralization, and Billions of Investments: Koroviy Has Boasted of the RSA Activities to Deputies]. *Vezha* [The Tower]. URL: <https://vezha.vn.ua/posylennia-oborony-uspishna-detsentralizatsiya-ta-milyardni-investytsiyi-koroviy-pered-deputatamy-pohvalyvsia-robotoyu-oda/>.

26. Poroshenko zvilnyv holovu RDA na Vinnychchyni, yakyy keruvav mayzhe chotyry roky [Poroshenko Dismissed a Head of the District State Administration in Vinnytsia Region, Which Had Ruled For Almost Four Years]. *Vinnitsa.INFO*. URL: <http://ns2.kyi.kiev.ua/news/poroshenko-zvilnyv-golovu-rda-na-vinnichchini-yakyy-keruvav-mayzhe-chotiri-roki.html>.

27. *Pro vnesennia zmin do rishennia 38 sesiyi oblasnoyi Rady 6 sklykannia vid 24 chervnia 2015 roku № 894 «Pro proekt Perspektyvnoho planu formuvannia terytoriy hromad Vinnytskoyi oblasti : Rishennia Vinnytskoyi oblasnoyi rady vid 28 veresnia 2017 r. № 479* [On Amendments to the Decision of the 38th Session of the Regional Council of the 6th Convocation Dated June 24, 2015, No. 894 «On the Draft Long-Term Plan for the Formation of Territories of the Vinnytsia Region Communities». The Decision of the Vinnytsia Regional Council Dated September 28, 2017, No. 479.] URL: <https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/24Ses/479.pdf>.

28. *Pro zatverdzhennia perspektyvnoho planu formuvannia terytoriyi hromad Vinnytskoyi oblasti. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13 zhovtnia 2015 r.* [On Approval of the Long-Term Plan for Formation of Territories of the Vinnytsia Region Communities. The Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine Dated October 13, 2015, No. 1076p.] URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1076-2015-%D1%80>.

29. *Pro proekt Perspektyvnoho planu formuvannia terytoriy hromad Vinnytskoyi oblasti. Rishennia Vinnytskoyi oblasnoyi rady vid 24 chervnia 2015 r. № 894* [About the Project of the Long-Term Plan for Formation of Territories of the Vinnytsia Region Communities. The Decision of the Vinnytsia Regional Council Dated June 24, 2015, No. 894]. URL: <https://vinrada.gov.ua/rishennia-38-sesii-oblasnoi-radi-6-sklikannya-vid-24-chervnya-2015-roku--894-%E2%80%9Epro-proekt-perspektivnogo-planu-formuvannya-teritorij-gromad-vinnickoi-oblasti.htm>.

30. *Pro skhvalennia u noviy redaktsiyi proektu perspektyvnoho planu formuvannia terytoriy hromad Vinnytskoyi oblasti. Rishennia Vinnytskoyi oblasnoyi rady vid 05 berезnia 2019 r. № 785* [On Approval of a New Edition of the Draft Long-Term Plan for the Formation of Territories of the Vinnytsia Region Communities. The Decision of the Vinnytsia Regional Council Dated March 5, 2019, No. 785]. URL: <https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/37Ses/785.pdf>.

31. Proekt Perspektyvnoho planu formuvannya terytoriy hromad Vinnytskoyi oblasti [A Project of the Long-Term Plan for the Formation of Territories of the Vinnytsia Region Communities]. *Vinnytska oblasna rada* [Vinnytsia Regional Council]. URL: <https://vinrada.gov.ua/perspektivnij-plan.htm>.

32. Reforma v diyi, abo Yak perezhity vybory i prodovzhyty obyednannya hromad [Reform in Action, or How to Survive Elections and Go on with the Amalgamation of Communities]. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2604179-reforma-v-dii-abo-ak-pereziti-vibori-i-prodovziti-obednanna-gromad.html>.

33. Serhiy Svytko: «Reforma mistsevoho samovriaduvannya i detsentralizatsiya vlady maye posylyty hromady, a ne "mistsevi elity"» [Serhiy Svytko: «Local Self-Government Reformation and Power Decentralization Should Strengthen Communities, Not "Local Elites"»]. *Vinnytska oblasna rada* [Vinnytsia Regional Council]. URL: <https://vinrada.gov.ua/sergij-svitko-reforma-miscevogosamovryaduvannya-i-decentralizaciya-vladi-mae-posiliti-gromadi-a-ne-miscevi-eliti.htm>.

34. «Spromozhni hromady – obyektivna vymoha chasu». Na Vinnychchyni prezentuvaly novyy perspektyvnyy plan formuvannya terytoriy hromad [«Competent Communities Are an Objective Call of the Times». A New Long-Term Plan for the Formation of Communities' Territories Was Presented in Vinnytsia Region]. *Detsentralizatsiya* [Decentralization]. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10517>.

35. Taranenko V. Khto blokuye detsentralizatsiyu. Rayony, yaki ne pidkoryayutsia Hroysmanu [Who Blocks Decentralization. About Districts that are not Subordinate to Groysman]. *Glavkom*. URL: <https://glavkom.ua/publications/sotnya-rayoniv-yaki-ne-pidkoryayutsya-groysmanu-i-zablokuvali-decentralizaciya-spisok-554015.html>.

36. Terytorialni hromady mozhut zmusyty obyednuvatsya – holova Vinnytskoyi ODA [Territorial Communities May Be Forced to Amalgamate, Said the Head of the Vinnytsia Regional State Administration]. *Vezha* [The Tower]. URL: <https://vezha.vn.ua/terytorialni-gromady-mozhut-zmusyty-ob-yednuvatsya-golova-vinnytskoyi-oda/>.

37. U «Nashomu krayi» zaklykayut zvilnyty mayzhe 100 holiv RDA za pereshkodzhannia detsentralizatsiyi [«Our Land» Calls for the Discharge of Almost 100 Heads of District State Administrations for Obstructing Decentralization]. *Interfaks-Ukraina* [Interfax-Ukraine]. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/551650.html>.

38. U Vinnytsi predstavly proekt novoho administrativnoho podilu oblasti [A Draft of New Administrative Division of the Region Was Presented in Vinnytsia]. *VLAS-*

NO.info. URL: <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/28345-u-vinnytsi-predstavly-proekt-novoh>.

39. U Vinnytsi prezentuvaly rezultaty detsentralizatsiyi v oblasti: rekordni zrostannia biudzhety i liderstvo v zaluchenni investoriv [Results of Decentralization in the Region (Record Growth Budgets and Leadership in Attracting Investors) Were Presented in Vinnytsia]. *Vinnitsa.INFO*. URL: <https://www.vinnitsa.info/news/u-vinnitsi-prezentovali-rezultati-detsentralizatsiyi-v-oblasti-rekordni-zrostannya-byudzhety-i-liderstvo-v-zaluchenni-investoriv-foto.html>.

40. U Khersoni hovoryly pro sprotiv reformi predstavnykiv mistsevoyi vlady [Resistance of Local Authorities to the Reform Was Discussed in Kherson]. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2517775-uhersoni-govorili-pro-sprotiv-reformi-predstavnykiv-mistsevoyi-vlady.html>.

41. Chy zalyshatsia pry posadi try holovy RDA Khmelnychchyn, de ne stvoreno zhodnoyi OTH? [Will There Remain Three Heads of District State Administrations of Khmelnytskyi Region to Hold Office, Where No ATC Has Been Created?]. *Centr rozvytku mistsevoho samovriaduvannya* [Centre for the Development of Local Self-Government]. URL: <http://lgdc.org.ua/branch/21/chy-zalyshatsya-pry-posadi-try-golovy-rda-hmelnychchyny-dene-stvoreno-zhodnoyi-otg>.

42. Chynovnyky, yaki pereshkodzhayut stvorenniu OTH, mayut buty zvilneni – Maksym Burbak [Officials Impeding the Creation of ATCs Should Be Dismissed, Said Maksym Burbak]. *TRK «TVA»* [Broadcasting Company «TVA»]. URL: <https://tva.ua/2018/12/05/chynovnyky-iaki-pereshkodzhaiut-stvorenniu-oth-maiut-butyzvilneni-maksym-burbak>.

43. Shkrum A. «Zabahato svobody» abo zhortannia detsentralizatsiyi [«Too Much Freedom», Or Curtailment of Decentralization]. *Ukrayinska pravda* [The Ukrainian Truth]. URL: <https://blogs.ppravda.com.ua/authors/shkrum/59f2d5067128f/>.

44. Shutkevych O. Chy vyzhyve detsentralizatsiya v period politychnoyi turbulentsnosti [Will Decentralization Survive in the Period of Political Turbulence?]. *Den* [The Day]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/chy-vyzhyve-decentralizaciya-v-period-politychnoyi-turbulentsnosti>.

45. Shcherbatiuk T. Chyy plemynnyk pratsiuye u «Vinoblahrolisi», zyasovuvaty mut Koroviy ta Zozulia [Koroviy and Zozulia Will Inquire into Whose Nephew Works at «Vinoblahrolisi»]. *VLASNO.info*. URL: <http://vlasno.info/politika/vlada/mistseva/item/18678-chyi-pleminnyk-pratsiuye-u-vinoblahrolisi-z-iasovuvaty-mut-korovii-ta-zozulia>.

УДК 930.25:39:001.32ІМФЕ](477.61)“1920/1930”

Бібліографічний опис:

[Архівний матеріал] (2019) Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 1–7, од. зб. 707, 143 арк. *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 89–113.

[Archival Material] (2019) Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of the M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology, Fund 1–7, Unit of Issue 707, 143 Sheets. *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, 3 (379), 89–113.

[АРХІВНИЙ МАТЕРІАЛ]**Анотація / Summary**

Публікація містить архівні матеріали, які репрезентують польові записи членів Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук, здійснені в 1920–1930-х роках на теренах нинішньої Луганщини (колишня Ворошиловградська область). Представлено інформацію про сімейну та календарну обрядовість, громадський побут та звичаї, світоглядні уявлення мешканців зазначеного регіону. Результати цих експедиційних студій зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ м. М. Т. Рильського).

Archival materials, representing field records of the members of Ethnographic Commission of All-Ukrainian Academy of Sciences are suggested to the reader's attention. They are executed in the 1920s–1930s on the territory of the present time Luhansk region (former Voroshylovhrad oblast). The materials concern to family and calendar rites, social life and customs, world-view concepts of the inhabitants of the indicated region. The results of these expeditionary studies are kept in the Archival Scientific Foundations of Manuscripts and Phonographies of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology, Ukrainian National Academy of Sciences (ASFMP M. Rylskyi IASFE).

Календарна обрядовість

Записав Марк Миколайович Калюжний
10.08.1928 р.
на хуторі Босівка Старобільської округи
Донецької губернії
Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 31–31 зв.)

Легенда. 1928 року серпня 10 дня (28 липня ст. ст.) [в] звязку з празнуванням цього дня під назвою «смоленьська божа мати», а 27 липня – Пантелिमона, а по місце-

вому вони звется «палії» та «Смалії», і вот цього 28 липня була така [пригода]: йшла гр-а х. Труд-Родітельська Вівчарівської с-р Олександрівського району, дочка Кізійова Стипана Федоровича. Йшла вона нібі то на поле в'язати пшеницю, і вдруг загуло вроді грому, та ясно с[т]ав мгновенно перед нею старик дуже дряхлий, худошявий, високого росту, в босовиках, в кепській одежі, її запитує: «Де ти йдеш, молодице?» – «Йду, мов, в'язати. Ну, шож ви, мов, молились богу та молились». – «Та я знаю, – каже старик, – як тепер моляться». І це було розказування

филин 15, а може, й більш. Потім каже: «Ну, йдиж ти до дому та скажи, що я тобі сказав, людім. Нихай вони на ці празники ніколи і ні чього ни роблють, ато буду наказувати, нихай ни думают того, що, мов, бога нимає, бог ест і його треба почитати». І його заповіти цим закінчив, і вдруг упят загуло в віде грома, і в одно мгновеньє старика перед нею ни стало. Й вона дуже спугала, вернулась до дому (зараз боляє, 13 сер.), й така причина дуже сколихнула віруючих – це одно.

А други, нібі то ни далеко від нашої місцевості було так: оди[н] г-н виїхав косит на цей ден, Палиї та Смалії, і вдруг настигла гроза, і спалило йому всі будівлі і скотину, яка була в будівлях.

Ці перекази й досі носяться по нашій місцевості. Це було років 30–40 тому назад, й такі причини заставляють вірити й боятися цих празників.

Сімейна обрядовість (весільна обрядовість)

*Записав П. Я. Тихонов 03.07.1930 р.
у с. Бутове Старобільського району
Старобільської округи
Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 115–116 зв.)*

Весілля. Перед вінчанням молоді ідуть причащатись. Піп за вінчання бере гроші та хустку ту, що завязують руки. Молода і молодий ходять кланяються батькові хрещеному, матері, до свекрів. Перед весіллям молодий не стріжеться. Молодий заїжа по молоду. Молодої заплітають коси свашки, що вряжають молоду. Вряжають молоду кістниками, квітками. Коли ідуть молодий і молода, то їх обсыпають конфетами. Поїзд так побудований: наперед їде молода й молодий, батьки, буярин, дружка, гармонист та останні, на другій – свашки, і на третій – останні.

Коли стоїть молодий й молода в церкві, то вони держуть свічки (чия свічка згорить скорій, той умре скоріш). Не так важливо, щоб повинчатись в церкві (ми і в церкву не ходимо),

а хочеться погуляти, гуляння саме важливе. До весілля молоді, хоть і повинчаються, але живуть окремо. Після вінчання молоді йдуть до молодого. Виряжають з хлібом. Коли з молодої знімуть [вінок], то одівають платок, і батьки благословляють. Батьки одіти в чистенький одяг. Коли підносять чарки, то молоді кланяються. Також ставлять діжку біля порога на дворі, і дружка молодих водить кругом діжки, це роблять для сміха, щоб чудніш було. Глечики б'ють та по черепках танцюють, щоб веселіш та чудніш було. На обід – піріжки, сметана, капуста, борщ, лопша (м'ясо, щоб було обов'язково, хоть своє, хоть купують) та узвар. Молода їсть мало, питається, щоб не сказали, що їсть багато.

Пісні:

Зелений дубочок на яр похилився,
Молодий хлопче чогось зажурився.
Того зажурився, що рано ожинився.
Того зажурився, що без долі родився.
Того зажурився, що воли пристали.

***

Чом на тебе, гаю, вітерка немає,
Вітерок не дише, листя не колише?
Братік до сестрички часто пісьма пише.
– Чи привикла ти ж, сестро, на чужбині жити?
– Хоть й непривикла, треба привикати,
Од роду далеко, нікем і наказати,
Хоть по шию в воду, та до свого роду.

***

Не ходи ш ти, Марусю, рано по воду,
Не станови відерочок на жовтий пісочок,
Не заглядай через тину в вишневий садочок,
Не завидуй на ті вишні, що рано цвітуть,
Не слухай ті зузулі, що рано кують.
Вони ж тебе, молодую, у жаль уведуть,
Од батенька до свекра перевезуть,
А у свекра – гірше пекла: гулять не велать,
Хоть пустять на часок, то й назад вертайсь.

Коли покриють молоду, то вона плаче. З дружкой попращаються, випьють по чарці. Прощається. Дівчата провожають. Батько дає грошей молодому.

На другий день дарюють молодому й молодій по золотому: [молодому] – на рубаху, молодій – на сорочку. Батькові – або мішок пшениці або ячменю, або грошей трояк.

Весільний поїзд мати обсилає оріхами, конфетами й грішми, як у кого багато. У багатих грішми обсилають, щоб похвастатись. Дружко сидить на тарантасі, гармонист грає, а мати обсилає. Коней виводять за ворота батько. Як молоду покривають, шишки несуть до свого роду. Ленти дають молодій сестри. У молодій стоїть колач з торілками, тоді беруть його, молодого, свитку й ведуть за стіл. Зустріч молодого у молодій. Ворота зачиняють, щоб дав бутилку. Роблять, хто буває на свадьбі. Товариші молодого откривають ворота. Поїзд весь входе в двір молодого, ставлять біля порогу з свашками, бояринами, світалка (міч у неї з цветів). Теща виходе, поштує з графіном з водкою (починає з свашок, а потім до молодого, всі п'ють, але молодий виливає через ліве плече). Молода поклоняється до свашок, всіх цілує, а молодого – ні, всі останні сміються, кажучи: «Вона тебе не любить». Молода просе всіх в хату. Входять в хату, становляться біля порогу. Дружко [нерозбірливо. – Ред.] проситься у брата молодій завести за стіл молодого. Брати молодій не пускають, доки він не откупиться (чарку водки, шишку, п'ятак грошей). Откупиться. Сідає молодий, свашки, молода й всі останні за стіл і починають пити. (Обороня брат молоду кійком). Поки молодий нео[т]купиться, молода ховається, а її розшукує боярин. Коли молоду покривають, дружки її покидають. Коли посідають за стіл, то вимагають молодій родичи картуз молодого, пришивають квітку, а за це просять плату. Коли всі випили, тоді беруться за косу (сестру, його й її). Розбирають. Після розбирання закручують волосся, прикріплюють гребінцями й покривають. Коли покривають, тобто знімають стрічку, молода не дає. До вечора дружкі молодой прощаються, одна дружка хоче вкрасити з собою од молодого молоду, а молодий прагнить, щоб її собі відняти. Молоді прохають благословення. А після вечері дружко діле коровай, роздоє всім присутнім. Також і музиканти

одаровуються, вони беруть без відмовлення. Саме горіла спідка коровай дістається музикантам. Вечеряють молоді вкупі. Після вечері молодий і молода виходять й кланяються матері й батькові. Батько й мати благословляють іконою (матір божа – самий кращий образ).

Після цього молодий і молода сіда на підводу (молода хреститься на всі чотири боки). Молодій дають курку. Теща, коли виражають поїзд, плаче, а тесть бере хлібину й з хлібиною виводе за ворота коней. Після від'їзду молодих починають гулять. На закс дивляться звичайно, кажучи, що раніш було чудно, а тепер превикли. Бува й без свадьби жевуть гарно, а буває й вінчаються, але жевуть дуже погано.

Казала жінка 30 років з села Бутово на Старобільщині.

Календарна обрядовість

Записав Олександр Кузьмич Стоянов
28.12.1928 р.

у с. Волнухине Успенського району
Луганської округи

Ворошиловградської області

(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 110–113 зв.)

Тезиси празднования Рождественных свят. Двадцать четвертого декабря с утра готовятся к празднику, как-то: готовят лучшие закуски и готовят водки. Вечером насыпают в чашки манной каши и несколько пирогов и дают детям, и дети несут к своим родственникам так называемую вечеру. Приносят и говорят: «Прислал отец и мат[ь] вам вечеру». Этот родственник берет ложку каши, есть и один пирожок, а вместо него кладет свой пирожок и дает несколько коп денег и несколько конфет, а крестный отец дает крест. Утром 25-го декабря, утром еще темно, дети встают и идут, так называемое, рождествовать. Заходят в дом и поют:

Рождество твое, христе боже наш,
Воссия миром и свет разума,
Небо звездам и служащий со звездою
чахуся,
И тебе кланяются, солнцу правды,

И тебе видити с высоты востока.
 Господи, слава дибе (2 раза).
 Дево днесь присущиственного рождает,
 И из земли верте приступному приносит.
 Ангелы с пастырями слово словлят,
 Волхвы же со звездою путешествуют,
 Наш бог ради родился, отроча младо,
 Предвечный бог (2 раза).
 Многое лето (3 раза).

Подом хозяева дают им чтонибудь, и оне идут далши с дома вдом. Под рождество не гадают.

Под новый год, 31 дек., собираются дети группами и идут щидрувать. Подходят под окно и поют:

Щедрый вечер, добрый вечер,
 Д[о]брым людям на здоровьям.
 Мыланка ходыла, васильки носыла:
 – Василько, мои батько, пусты миня в хату.
 Я жыто низала, золотый крест держала.
 От стола и до порога,
 Чтоп был Петя (или как у кого звать дитё) черно бровый.

Звычаи ворожить есть такие под новый год. 31 декабря

1. Девки расдеваются на голо, выходит на двор и ложится на спину в снег, а утром смотрит, если место это будит не гладкое (так сказать постёбанэ), то значит, муж будет бить, или на оборот, если глаткое, то не будит бить.

2. Ночью в двинадцать часов встаёт и сметёт мусор по комнате с трех сторон, потом раздевается на голо и берет этот мусор, и выходит на двор, и сыпет по дворе, и вот, если кто ей покажется, будто стоит где нибудь во дворе, то значит будет ее муж. И вот если покажется, то будто нада скорей отвернуться и бежать в комнату, а если будет смотреть, то он ее разорвет.

3. В двинадцать часов ночи садится за стол, ставит зеркало перед собой и светит две свечки по обеи стороны зеркала, и смотрит в зеркало, и вот если кого увидит в зеркале, то и муж ее будит.

4. Ночью выходит и бросает через ворота сапог. Выходит потом за ворота и смотрит, куда носком лижит сапог, то значит в ту сторону замуж выйдет.

5. В двинадцать часов ночи ловит питуха, вносит в комнату, становит на полу зеркало и насыпает по одну сторону зеркала угля, а по другую – пшеницы, и потом пускает петуха. И вот если петух бросится к зеркалу, то значит муж будет интигентный, если на уголь бросится, то будет муж шахтер, если на пшеницу, то хлебороб.

6. В двенадцать часов ночи кладет под подушку полотенце, кружку с водой, ставит зеркало и расческу и ложится спать, и ково во сне увидит, то муж будит ее. Это все под новый год.

7. Вечером под новый год идет до плетня, зажмуряет глаза и ищет кол, какой попадет-ся первый, и перевязует его лентой. Потом утром идет смотреть. Если кол будет в коре, то значит муж будет богат, а если без коры, то бедный.

8. В двинадцать часов ночи берет буханку хлеба и выходит за ворота, и слушает, в какой стороне собака залает, то в ту сторону замуж выйдет.

9. Под новый год кладет под подушку венчальное кольцо и ложится спать, и вот если во сне кто будет просить это кольцо, то и муж ее будет.

Вот это все звычаи гадать под новый год.

Утром 1 января (на новый год) дети собираются группами и идут колядувать (посыпать). Заходят с дома в дом и поют, и сыпят на иконы зерно какое нибудь, пшеницу или еще какое. Песню поют вот такую:

А в поле, поле сам плужок ходит,
 А за тем плужком сам господь ходит.
 А дева Мария обедать носила
 И в бога счастья просила.
 На счастья, на здоровья, на новый год
 Зароди, боже, жито, пшеницу,
 всяку пашницу.
 Здравствуйте, с праздником,
 с новым годом, с васильками.

Тогда хазяин дает им по прянику или по канфету, и оне идут дальше, с дома в дом.

31 дек. Воду святят. Часа в два дня возле колодца ставят стол и ведро воды на стол, потом поют, поп, дьячок и певчи поют «Спаси, господи» – молитву. Потом вмочает в ведро крест поп, потом люди к попу подходят по одному, и он их кропит этой водой, и дает каждому целовать крест. И вот когда все поцелуют крест, и всех покропит, тогда остальную воду выливает в колодец, и идут тогда поп и вся его свита в церковь. А люди тогда берут воду и идут домой. Весь день не едят, пока воды принесут, тогда вся семья садится за стол и пьют по немного этой воды, а потом едят. <...> Да еще пока не принесут этой воды, то хазяйка или кто нибудь идет на гумно, берет немного сена и несет в дом, и все время говорит «Куд-куда, квок». Это для того, чтобы куры больше яйца несли да больш квочок садилось, потом кладет на покуть (в св. угол) и ставит озвар и кашу с пшеницы или манную (кутю), и пирожки, а потом, значит, когда выпьют этой воды свяченой, тогда едят это.

Календарна обрядовість

*Записав Віктор Іванович Заблодський
24.12.1928 р.*

*у с. Калиновське Попаснянського району
Артемівської округи
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 29–29 зв.)*

Описано краєзнавче завдання

№ 1. Як проводять люди 24 грудня. Стари люди під перший день риздва готують різні напитки и різну їжу та радіуюча риздву, та богу молюча, та три дні пирид риздвом ни идять и води нипють, а на перший день риздва розгивлаюча з горилкою. А дити малюносять кутю по родичам. А молоди дивчата виходять с хлибиною під день риздва в 12 годин ночі; тилько вийде на пориг, як що перше стукне або загуде, або собака загавка, в який край, ото значить туде замиж вийде. А хлопци молоди идуть навичирници та гуляють досвита.

2. Колядки.

Колед, колед, коледниця
Добри з медом паляниця.
Дайти, дядько, ще й пятака,
А нидасте пятака,
Возьму вола за рога
Та повиду в долину,
А з долини – на могилу,
А з могили – та в кабак,
Пропю вола за пятак.

3. Як святкують нового року. Новий рік святкують просто, як маленький празничок. Гуляють молоди хлопци, дивчата наулиці, а попид хатами сидять баби, мужики, радіуюча Новому року.

4. Щидривки.

Щидривочка щидрувала.
Щедрий вечир, добрий вечир.
До виконця припадала.
Щедрий вечир, добрий вечир.
Що ти, тетко, пикла,
Виниси нам до викна.
Щедрий вечир, добрий вечир.

5. Посипалки.

Нащастя, наздоровя, на новий год
Роди, боже, пшеницю и всяку
пашницю.
Здрастуйти, спразником, новим
годом, свасилієм.

6. Рожиствуваня (писня).

Рожиство твое, христе боже нас,
Восия мирови свят свет разуми.
Небо звиздам служаща,
И звиздою вчохуся.
Тибє кланяйтися
и тибє видити свисоті востака.
Господи, слава тибє.

7. Воду-хреща. Христять воду так. Прорубають на рици, в попирик рички, хрест в ледови, повибивають кругом букви божествини, потим зроблять навес из леду для попа. Насходюча люди доцеркви, потим пип бире хрест обома руками и кладе на

лоб, и идуть до рички, прийдуть до рички, поспивають, пип умоче хрест уводу. Народ и зашивилиця. Набируть води хрещеной и идуть додому. А пип иде водку пить – гриця [гритися].

Календарна обрядовість

Записав Іван Федорович Луговий

21.01.1929 р.

у с. Комишуваха Попаснянського району

Артемівської округи

Ворошиловградської області

(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,

од. зб. 707, арк. 49–52 зв.)

Тепер я розкажу про різдв'янні св'ятки. В суботу 3 (по старому стилю 22) грудня всі селяни гріють ванну і купаються, в неділю идуть всі до церкви. В неділю у вечері як повечеряють, то не їдять до вечера понеділка. В понеділок варють відерний чавун озвару і кутю, завжди капусту та пиріжки з квасолею і капустою. До світа уносять сіна і квочуть, щоб сідали квочки, кладуть на покуть. Кутя та озвар до світа, щоб була на покуті. В цей день у вечері, коли зійде вечірня зірка і як люди прийдуть з церкви, моляться богу, засвітивши свічки, і нарешті сідають вечеряти [нерозбірливо. – Ред.] Всі дожидають батька, доти батько почне, він завжди як починає, то що небудь згадує старе. Коли їдять кутю і хто чхне, то йому батько дарить те ягня чи теля – що нема. Повичерявши, діти носять вечерю до крьосного батька-метері чи до родичів.

Коли увійдуть в хату, то кажуть: «Прислав батько й мати, нати вам, тату чи мамо, вечерю». Зараз садовляють вечерять, хоч і не хочуть. Батько дає гривиника, цукерки і пряники. Старі люди, не ївши цілу добу, понаїдаються, а потім похвораються. На другий день розгівляються – їдять сало, м'ясо і таке інше.

Новий рік. Грудень 31. Під новий рік всі діти идуть щидрувати. Щидрують так:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
Миланка ходила, Васильку носила.

Васильку, мій батьку, пусти мене в хату.
Я жита не жала, часний хрест держала,
Золоту кадільницю.
Радується, люди,
Ось вам христос буде.
Богу свечі ставти,
А нам пиріг дайте,
Хоч маленький, та ціленький,

А потім:

Без рук, без ніг, щоб упав у сніг.
З руками й з ногами, щоб ганявся за нами.

Хазяїн виносить вареників, помпушок, коли добре, діти їдять, але як не добре – б'ють собак та розкидають. Але часта виносять дьогтю чи ще чого.

Утром діти идуть посипать. Заходять в хату і починають:

А в поле, в поле сам плужок оре,
А за тим плужком сам господь іде.
Дева Марія їсти носила, бога просила:
– Роди, боже, жито, пшеницю
На всяку пашницю.
Сею, вею, повіваю,
З новим роком поздравляю,
Драстуйте-драстуйте, та з новим роком.

Хазяїн каже: «Сідайте, щоб в нас сиділи гуси, кури, качки і старости». Давши хазяїн копійку чи цукерку, веде посипалників у хлів до худоби.

Кутя і озвар до світа повинна стояти на покуті. Коли вносять сіно, то квочуть так: «кво, кво, кво». В пиріжки та кутю – роблять з сіна хрестики і стромляють. Утром до церкви нисуть воду св'ятити. Посв'ятивши, приносять до дому. Дома св'яченою водою в хаті св'ятять кропилом в хлівах до худоби, а лишок виливають в колодязь. Перед обідом беруть великий періг і без шапки идуть скрізь писати крейдою хрестики. Потім цей пиріг за обідом їдять. Батько бере лишню ложку, кладе кутю і ставить на вікно. Всі дожидають батька. Батько починає: «Морозу-морозу, іди до нас кути їсти! А як насієм та наорем, то не ходи

ні в поле, ні в дом і не морозь у полі пшениці, у домі ягнят, телят і лошаг, а то будемо гнати залізним мечем». І виївши нишком кутю, показує дітям і каже: «Вже мороз виїв кутю». Діти цьому вірять, і так в них зароджується релігія. В цей обід, коли хто сами скоріше пообідає, то вибігає за ворота і кого побаче, того за себе і візьме або за того вийде заміж. Потім виганяють кутю – б'ють по воротах качалками і стріляють з ружжів.

Звичай гадати під новий рік. У вечері дівчата падають на сніг і утром дивляться, коли постьобані [нерозбірливо. – Ред.], то чоловік битиме, як вийде заміж.

Ходять під вікнами; коли в хаті скажуть: «Піди, сину, принеси води», то дівка цього року вийде заміж. Але коли скажуть: «Сядь, не балуйся», то дівка не вийде.

Ще дівчата підбігають до вікна і питають: «Як мого чоловіка звать?». Хазя[і]н скаже як небудь – Іван, Петро чи Грицько.

Щитають дівчата коляки на тину. Прощитають дев'ять і дивляться, чи в корі, чи не. Коли прощитають 3 рази по дев'ять і дивляться, як що всі є у корі, то вийде за багатого чоловіка, але як всі голі, то вийде за голодранця.

У 12 годин ночі ідуть по селі, кого зустрінуть, і як його звать, так буде звать того, за кого вийдеш заміж чи кого візьмеш.

Вносять у вечері півня і курицю, ставлять воду, пшеницю і дзеркало. Коли півень їсть пшеницю, піде заміж за хлібороба, коли воду питимуть, то чоловік буде п'яниця. Але коли подивиться в дзеркало, то чоловік буде хвастун.

В 12 годин рівно ставлять ззаді і спереди дзеркало, і спереди стакан води, і дивляться на стакан, з стакана вийде людина, за цю людину, як що дівчина, вийде заміж, а як що хлопець, на їй оженився. Після цього «гадаїника» б'є хто, і він пада неприємний.

У дворі скидають чобіт і через-голову та ворота кидають за двір. Куди чобіт упаде носком, туди вийде дівчина заміж.

В 12 годин виходять з хлібиною і становляться у святому вуглі. Де собака загавка, туди піде заміж.

В хаті дівчата скидають чоботи, кладуть в один чобіт пичину (кусок перегорівшої цегли), а в другий – хліб. Потім одна іде і бере один чобіт. Як візьме з хлібом, вийде за хлібороба, а як візьме пичину, буде пиктися за чоловіком.

Згортають бомагу в кульок і палють, з бомаги показується: коли могила – вмре, коли чоловік – вийде заміж і т. інше.

Пишуть на бомазі хлопці імена дівчачі, а дівчата – хло[п]чачі, і кладуть на образи, утром беруть. Як написано в жеребку, так буде звать чоловіка чи жінку.

У голови кладуть з чотирьох сірників колодизь. Коли присниться, що приходив воду брать хлопець, то вийде за того заміж, за його.

Кладуть під чотири тарілки кільцо, квітку, серга, хрест. Коли візьмеш кільцо – будеш вінчатися, квітку – дружкувать будеш, сергу – дівувать, хрест – умреш.

На стовп кладуть кутю, коли птичка поїсть, то вийде заміж.

Вірування. Світогляд. Замовляння

*Записав Михайло Павлович Кривоніс
05.08.1930 р.*

*у с. Литвинівка Біловодського району
Старобільської округи*

*Ворошиловградської області
від Наталки Кривоносової (63 р.)*

*(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 32–33 зв.)*

Про гадюку

1. Звать у нас гадюку або степова – сіра, або лугова – сіра з зеленуватим відтінком.

2. Є легенда, що попередник сучасної гадюки – була крилата змія, коли вона дала Еві плід (хоча правдивіше біляплідник) яблука, бог її позбавив за це крил. Розгнівавшись на кару, гадюка почала кусати людей, після чого богові довелося посаджати від гадючого вкусу травку.

3. Гадюка, як і всяка повзуча твар, на осінь (звиження – 14 вер. с. с.) залазить в землю, а весною, коли пригріва сонце, всяка твар рушиться (Рухман – 8 кв. с. с.) на поверхню землі.

4. Гадюча шкура (невідомо вже про м'ясо) має велику отруйність, можна заварити й нагодувати бджіль так, що вони підуть розоряти чужі пасіку; часто такий злочин роблять пасішники один другому.

5. Гадюки, що лазять по кладовищу, знають, де захована грішна людина, й стережуть її.

6. Гадюка не може дивитись на сонце, тому що воно правдиве, а гадюка проклята богом.

7. Коли вкусить гадюка, то треба звернутись негайно до шептухи, що знає молитву від укусу, другі кажуть, треба перев'язати те місто, щоб не зайшла отрута в тіло даліше.

8. Коли гадюку розрубати, то з кожної частини виросте такаж гадюка.

9. Хто в'є гадюку, тому на тім світі поменшає на 50 % гріхів.

Здвиження. Довелося одному подорожньому йти на одного з празників, Здвиження, ноччу полем, саме тоді, як земля розходиться, і в щілину залазять тварі. Туди механічно якось попав і наш подорожній. Там він потрапив на гадюче царство, де гадюки справляли гучні бенкети й харчували нашого полоненого. Сидів він [у] підземному гадючому царстві до самої весни, аж поки другого празника земля його виригнула наверх з надр земних.

№ 2. Друге оповідання про те, як у одній жінки вирости в нутрі гадючинята. Появились вони з того, що хтось по злобі її нагодував потрухом з гадюки, коли вона вмерла, то гадючинята вибігли наружу.

Було так, що косарям у рот влазила гадюка, доводилось їх про це не сповіщати, а вилити сиром.

Календарна обрядовість

*Записав І. Є. Труба 10.10.1926 р.
у с. Малокостівка Алчевського району
Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 125-126)*

Відповіді на «Народній календар у Вересні». В М. Костівці про святкування

Семена (1-14) та неопалимої купини (4-17) нічого не знають. Другу пречисту та «зодвиження» святкують по церковному, не прибавляючи свого (як неробочі дні).

Михайлове чудо (6-19) вважається «караючим» святом. Подаю нижче переказ і спогад про його.

1. На Михайлове чудо їде чоловік сіяти хліб. Його питають: «Куда це ти їдеш з боронами?» – «Сіять хліб». – «Та сьогодні ж Михайлове чудо». – «Як посію та заволочу, отоді буде комусь чудно». Поїхав. На ниві взяв борону на плечі і так проносив цілий день.

2. Спогад невістки: «Моя свекруха, окрім великих свят, як от Різдво, Великдень, інших не святкувала, а все було турбувалась про те, як би більше наробить роботи. Аж ось вона захворіла й пролежала 5 років. Люди все казали, що це її покарало Михайлове чудо. А вона його ніколи не святкувала».

26/IX – 9/X ще святкують Івана й називають його Покровським (перед Покровою).

Народній календар – Серпень.

29/VIII – 11/IX – Усікновеніє Івана Предтечі. Не годиться в цей день кришити сітки капусту на борщ, ні зрізувати капусту з коріння (головки), бо сьогодні було замучено, зрізано голову Івану предтечі. (Переказ, якого в більшості виконують).

*Записав І. Є. Труба 26.11.1926 р.
у с. Малокостівка*

Алчевського району

Ворошиловградської області

*(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 128)*

Матеріал до Народнього календаря – Жовтень.

1-14. Покрова. Приказка: «Прийшла покрова – дівка заревла, як корова» (не взяв ніхто заміж). Після покрови починається бабине літо. Буває воно 7 днів – тиждень.

5-18. Михайло – храм. Храмують звичайно: випивка, гульня, бійка. «Не святкуємо, а гуляємо» (слова селян). Похрамини також справляють так само.

26–8. Дмитра. «До Дмитра дівка хитра», але сватання продовжується й після. Поминають померлих аж в чотири суботи: перед Дмитром – 2 й після – 2. В перші три поминають родичів, в останню – всіх (ц[ього] року вони – суботи – були 30/X, 6/XI, 13/XI і 20/XI н. с.). На поминках щиро роздають канун, що здорово приваблює дітей.

*Записав І. Є. Труба 03.02.1927 р.
у с. Малокостівка Алчевського району
Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 129)*

Народній календар. Січень.

1–14. Василя. Святкують звичайно. Цього року вже не посипали. Звичай цей уже зник. Святкують в цей день новий рік, але є вже де які розходження. Частина святкує по новому стилю.

6–19. Водохреща. Святкують, але вже обходяться без свяченої води. Селяни констатують, що вже скоро ніхто не буде ходити в цей день по святу воду. (Церква за 5 верстов).

7–20. Хрестителя – «празничок».

8–21. Різдвяний день – «празничок».

Вірування. Світогляд. Замовляння

*Записав Іван Новодран 05.01.1929 р.
у с. Маломиколаївка Артемівської округи
Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 53–53 зв.)*

Коли дитина не спить по ночам, кричить і плаче, може, в неї що болить, то її зараз признають хворою на переполох, може, хвора (боліє) чим другим, але це в неї переполох.

Лічать її такими ліками. Дістають свяченої осики (коли в самих немає), яка в вербну неділю в церкві на воротях стояла, потім свічку страстну, яка на страсть в церкві не догоріла, ще беруть червону заповочину – оце всі ліки. Струменту медичного не багато: крім бабчиних рук, ножиці, свердло і молоток.

Починають лікувати так: хорого ставляють, беруть заповочину, міряють хорого з голови до ніг і зав'язують вузлика, потім міряють руки розіпнуті, тоже зав'язують вузлика, далі починають з голови до плеча, від плеча до ліктя, від ліктя до сугуста руки, від руки кість і до пальців, потім всі сугастви (сгиби) пальців.

Далі бедра до колін, до ноги, ногу і всі сугастви на пальцях ноги. І скрізь оце все зав'язує вузлики, як машиною, мотає своїми пальцями, вона до цього привикла, скоро працює своїм медичним апаратом. Ножицями вистригають хреста на голові.

Коли це все зроби, бере хорого, веде до глухого краю (де завіса) одвірка, станове, міряє, тепер – з ніг до голови, бере свердло і вертить, роби в стінні верх голови хорого дірку.

Потім змішує свічку, волося, заповочину, запихають це все в дірку, беруть роблять кілок з тієї святої осики і забивають наглухо.

Це роблять в Понеділок, обов'язково до схід сонця, три рази, через тиждень. За три тижні, три рази й nebude хороби – переполоху.

Тільки трогать, де кілком забито, нільзя – гріх, а чого саме, чи може вернуться хороба, чи чого другого, узнати не міг ні в кого.

Напишу, які трави від чого. Баби кажуть:

1. Липовий цвіт – від кашлю (варять пити).
2. Заячі вушка – від нариву (прикладують до рани).
3. Кора з дуба і водка – від зубів (варить і полоскати рот).
4. Полин великий – для апетиту (варить і пити).
5. Різак – від різачки (тоже [варить і пити]).
6. Деревій з пузереvim салом – від нариву (прикладати).
7. Нихворощевий дим – від головної боли (палить).
8. Полова з прядива – парить простужену голову.
9. Житна солома з сілю – парить простужені ноги.
10. Кирмитовий корін – від боли живота (варить і пити).

11. Солодке зілля – від золотухи (купають дітей).

12. Полинъ малий п'ють варенний від лихоманки (пропасниця, лихорадка).

13. Кропова – від простуди (паряться в розчині).

14. Лопух – від ревматизму (парить).

Це я міг узнати в свого батька і матері, яким по 50-т років, і вони вірять всім цим лікам, а більш – заштатним лікарям, за що переконані, що їм приходилось на своїм віку лікуватись. І кажуть, пособлялось.

Вірування. Світогляд. Замовляння

Записали Євдокія Лавренко та Лідія Мілова 20.06.1926 р. у с. Нещеретове Старобільської округи Ворошиловградської області від Олени Ганчживської (23 р.) (АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7, од. зб. 707, арк. 35)

Замовляння

Господи, поможи, святий николай, божий угодник, і всі святії отці небесні, київські, печерські, афонські й святогорські, прийдіть і приступіть, і допомоги принесіть до рожденної, молитвенної, причащеної (ім'я). Буду прохати, Господь буде помагати. І вроки, ви врочищі, дідови, бабини та батькови, матерени, мужицькі, жіночи, парубоцькі, дівоцькі, хлопчачі, дівчачі, я вас, вроки, врочищі, визиваю й викликаю на очерета, на болота викликаю, де парень коня не сіддав, де дівка русу косу не чесала, там вам, вроки і врочищі, жити й поживати, й роскоши мати, коріння пускати. (молитва од бишихи).

24. Місяць – на небі, стовб – у лісі, мідвідь – у лісі, а ті три брати, як стануть їсти сідати та суди судити, тоді врожденної, хрищенної, причащеної (ім'я) зуби [почнуть] боліти (молитва од зубів).

25. «Місяцю ясний, червоне величество, був ти на тім світі?» – «Був». – «Бачив мертвих людей?» – «Бачив». Дай же Бог, шо б і

мої зуби затихли на віки і ніколи не боліли. (од зубів).

Вірування. Світогляд. Замовляння

Записав Мефодій Васильович Савранський у с. Нижнє Попаснянського району Артемівської округи Ворошиловградської області (АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7, од. зб. 707, арк. 83–83 зв.)

Лікування від переполоху. Пириполох у нас баби лікують так: ростопляє олово чі віск, потім вилива на воду і потім дивиця щє вилітєся (то-єт. наще похоже, значіт того цей субект ізлякався). Це робитєся перв[и] й ден на молодиці, особливо в пониділок. Потім іще лікують цей пириполох так: бирут яйце і качають его по животові і на грудях, і потім розбиваю[т] це яйце на воду, в стакан чі ще, і потім потому, щє там зробиця наводі, придсказуют чєго злякалос або щє тобі буде. Вроді болєзнь, коли качають яйце, вся виходе в нєго, і цим виліковувають від периполоху.

Господарська діяльність (агротехніка, землеробство)

Записав М. Г. Перепелиця 11.06.1930 р. у с. Попівка Лиманського району Артемівської округи Ворошиловградської області (АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7, од. зб. 707, арк. 57–58 зв.)

Про городництво. У нашій місцевості готують землю вбільшости з осени, але-ж підготовляють і весною. Городи вбільшости садять між садибою. Підготовку ґрунту роблють так: сперва на осінь орають, але не волочуть, щоб за зіму сніг задержувався. Оранка провадєтьєся як скидають усе з города: картоплю, капусту і. и. Весною город волочать і починають садити картоплю під лопату, тоді обсажують увесь город кругом

чи кукурузою, чи сояшниками. Для підготовки і сіяння в городі у нас вживається плуг, борони, башмак, котрим сіють буряк, лопати залізні, граблі залізні і дерев'янні.

Насіння вибирають, як напр., кавуняче, літом, коли їдять кавуни, то з найсолодших, кращих насіння залишають, так і інші. Городне насіння не носять, а польове носять з 25/II по 5/III (25-го і 5-го свят[ять]).

Росади сіють більш у хмарні погоди, перед празником – обов'язково. Тоді старі люде, посадивши там, напр., під Миколу, у празник ідуть і йому молятьця за росади то що. Це торкається усих росад. Прекмети ті, що як у хмарну погоду посадять, і вона (росада) коли зійде, то як і в той день буде хмарно – буде гарний врожай.

Питаючи в старих людей про вплив місяця, кажуть, що у час народження місяця коли посадеш, то не вроде. Породи розрізняють: є Проста, китайка і и., капусти: болгарка, породи огирків: жовтяків, кокосових, простих. Кажуть, всі породи, крім картоплі, з'явилися з Азіяцьких частин, а картопля – з Америки.

Садять взаєжности від тривання снігу. Для городини: огирків – 1,5 міс. у нас (земля – супіски), горбуз – 2,5 міс., Кавун, дуня – 1,8 міс. і и. Всі – від 1,5 до 3-х.

На капусту нападає капустянка і и., на горбузи, буряки – земляні жучки і и.

Зберігають городивину в кам'яних, теплих льохах то що. На огирки ставляють бабів з тряпок, на бакші так само. А то ще через городи провадять нитки от птахів. Коли, кажуть старі, бажайш зайнятись городництвом, то як вийде гарна, там напр., росада на тій землі, то повезе. А то старі визнають так, по землі. Бувало таке: хлопці потовчуть ноч'ю городи, а баби на утро казуть, відьма ходила. Коли саме піде на неї дощ, то кажуть, буде багата кутя і навпаки.

Бувало таке, баби садять огірки, а спутаіа та посаде дині, тай каже, хтось зглазив, огірки перетворились на дині...

Коли солонець, навозять піску, сипають золу, щоб краща була картопля, скошують бодилья. Лякання є під час вистигання картоплі, гарбузів, під час цвіту, щоб були біль-

ші. Полють 2 рази, інколи 3 рази, дивлячись по заростанню бур'яном.

Прискорення вистигання є таке: беруть, напр., дині, баклажани, рвуть і на дахах проти сонця дають їм достигати.

Промислове значиння має в нас усяка городина (буряк, капуста, помидор, огірок тощо).

Садять найбільш картоплю, капусту, огірок, помидор. Капусту, помидор, огірок солять в кадушках, морковку пересипають піском.

Жінка працює біль[ш] у городі, чоловік – у полі.

Оплачують робочим по 1–15-ий.

Буває, гола жінка оббігають, щоб не попав нечистий дух на городивину та щоб не зісти його разом з городовиною.

Під час празнику святого Пуди всі баба спішать садити гарбузи, щоб були пудові.

Записав М. Г. Перепелиця 17.06.1930 р.

у с. Попівка Лиманського району

Артемівської округи

Ворошиловградської області

(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,

од. зб. 707, арк. 59–59 зв.)

Про сіянку

1. Грунт у нас супісковатий, але койде є і чорнозем.

2. У нас система господарства найбільш – трьохпільна (але є по окремим громадам і 4-х, 5-х, і навіть 6-ти пілья).

3. На їдака землі с толокою припадає 12 сажень.

4. Періоду не встановлена, а просто є орондова земля, з якої виділяють тим, у кого не хватає.

5. Землевпорядження було у [19]21 р., робота велась землеміром.

6. У нас є 6 созів, організовані вони у січні місяці.

7. Є агроном, до якого селяни ходять за порадами. (У нас були 9-ти місячні курси агростарост).

8. Оранка провадиться з осені, не волачить ся, а залишається так і до весни. Коли сіють озимину, то заволочують зразуж після оранки. Коли залишають землю до весни, то вбільшос-

ти навозють до ниви гною і складають в кучи. Весною їх роскидають тоненько, волочать і починають сіяти пшеницю. (Перед сіянням обов'язково дається коням чи волон хліба печеного, для того, кажуть старі люди, щоби худоба зрозуміла, що це сіється для інтересу селянина, котрий шанує цим худобу).

9. Знаряддя вживають такі: плуг (простий або ісановський), сіялки або букар рядовий, плашки (борони).

10. Знаряддя це беруть у кредитовому товаристві, котре виписує з великих заводів.

*Записав Максим Іванович Шпак
03.03.1930 р.*

*у с. Попівка Лиманського району
Артемівської округи*

*Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 142–143 зв.)*

Відомість по Програмі

«Про Городництво».

1. Коли у Вашій місцевості починають готувати землю під городи?

У нашій місцевості ґрунт підготовують у Квітні місяці, але деякі господарі підготовують і у осени, в Листопаді місяці, і у початок грудня сіють часник.

2. Де здебільшого садять городину: у дворі, садібі чи на полі?

Городину садять у нашій місц[е]вості здебільшого у городі, але деколи сіють і у полі (у полі садять картоплю, буряки то-що). Ґрунт підготовляють так: у осени, в листопаді місяця, після того як зберуть городину, поченають преорювати, преоравши, волочуть і так залишають на зіму, зімою вивозять на огорог гній і по весні знову преорюють плугами. <...> Волочуть боронами «зігзага» і поченають садити ту городину, що їм потрібна, а потрібна городина для селян, і они її споживають, – це капуста, баклажани, огірки, картоплю, моркву, редиску то-що.

3. Які прикмети віщують урожай чи не урожай городини? Коли, під яку погоду треба садити ту чи іншу городину, щоб був добрий урожай?

У нашій місцевості кожен городину садять під дощову погоду, і це є прикмети. Коли посадиш городину, і зараз піде дощ, то це й буде гарний урожай городини.

4. Як вибирають добре насіння для посадки, що роблять, щоб вона добре вродило?

Насіння у нашій місцевості вибирають так: коли це гарбузи, так вибирають насіння повне (опукле), а коли картопля, так веберають картоплю сорту білого, не жовтої картоплі, бо у нашій місцевості найкраще родить картопля білого сорту. Росаду насіння капусти веберають, щоб це насіння було теж саме повне, кругле, виспіла. Взагалі насіння береться виспіле, ціле, не пошкоджене і т. інше, а коли ми таке насіння посиємо, чи то посадимо, ми матимемо гарний урожай і чістосортне насіння.

5. Чиносять городне насіння святити, яке й коли саме?

Городне насіння у нас святитиносять у час Пасхи (Апреля 14-го),носять насіння цебулі, морк[в]и, редиски, сіянку, капустяне насіння то-що. Садять городину так: коли картопля, так це, значить, у той час, коли орють ґрунт, тоді по борозні кладуть картоплю на віддаленні одного кроку одну картоплину від другої, буряки инколи садять не в певний порядок, инколи сіють і де коли садять міленько під плуг, а вірувань у нашій місцевості по такому уже немає ніяких.

6. Які дні мають особливе значіння для успішної посадки городини?

Для успішної посадки городини мають особливу увагу такі дні – це субота, четверг і п'ятниця.

7. Чи розрізняють у Вас певні породи тої чи іншої городини?

Породи у нас розрізняють, кажуть, що це проста, а це заводська. За просту вважають – це картопля жовта, а за заводську – це велика картоплина, що рівна поверхня, а в простій багацько ямок. Городину садять у наш[і] місцевості на початку квітня і в кінці березня.

8. Скільки часу потребує та чи інша городина, щоб зійти, завітнути й вистигнути?

Картопля для того, щоб зійти, потребує 2 тижні і днів 2 або 3, для того, щоб завітсти,

їй потрібу[є] не менше як 1-го місяця, і після зацвітнення картопля стоїть 3 місяці – травень, червень, липень – і декілька часу серпня і липня.

9. Які прикмети стиглості тої чи іншої рослини?

Прикмети стиглості огородини це такі: коли ми візьмемо картоплю, то картопля має таку признаку, коли она виспіла, то на ній бадилля зовсім сохне, і коли видовбати з землі картоплину, то на ній кожа не облазе так, як на молоденькій. Баклажани спіють: коли баклажа[н] ще не виспів, він зелений на колір, і в ньому насіння маленьке, і не добра на смак, а коли виспів, так він стає червоний чи то жовтий, чи ще який, але голівне те, що колір огородини змінюється.

10. Які фороби бувають на огородині й від чого, як їх уникнути?

У нашій місцевості найбільша фороба розповсюджена на кукурудзі. Це – зола, що колосок не росте, а на місці колоска росте така попільва бульба. Від цього захищаються так: те зерно, що садють або сіють, добре перемешають, а потім сушать.

11. Чи кожен може садовити всяку городину, чи деяку краще садити чоловікам, а деяку – жінкам і дівчатам?

Капусту садють у нашій місцевості молодіці, гарбузи – чоловіки або хлопці шкільного зрісту.

12. Як берегти городину від морозу, птахів, паразитів та іншого лиха?

Городину бережуть від морозів, покриваючи його не товстим слоєм соломи. А для того, щоб птахи не шкодили, для цього здебільшого роблять на ґрунті чучала. Беруть чоловічу одяг стару і в неї тоді набивають соломю, або половию, і навішують піря на палічк[и], щоб оно в повітрі маялося. Від порозитов захищають так: коли замітють, що є наділянци огороду вовчок, то в його норі кладуть їжі і поливають його миш'яком, від чого він потім гине, а останніх деруть ядами.

13. Які дні мають прикмети по врожаю?

По врожаю мають прикмети на Благовіщення так: коли на Благовіщення гарно, ясно,

то це значить, що врожай буде добрий, а коли хмарно та ще й сніг, так це буде голодовка.

Сімейна обрядовість (весільна обрядовість)

*Записав Євген Якович Бонопарт
21.06.1929 р.*

*у с. Свердловка Сватівського району
Куп'янської округи*

Ворошиловградської області

*(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 24–26 зв.)*

Про весілля № 1

Попередні відомості. Парубоцких та дівотських т-в не існувало. Молодь на вечерниці ходить. Сходиться молодь, парубки та дівчата, в окремо вибрану хату, де обов'язково прядуть, шиють, а хлопці балакають, грають то що. Досвідки – це теж саме, тільки хлопців небуває. Хлопці з дівчатами остаються ночувати вмісті. Бувають вечерниці тільки зімни. З інших сел ходять також хлопці, буває, приходять і незнайомі. Бувають випадки, що хлопці з дівчатами знайомляться і на сторінці, але тільки при посередстві знайомих.

Дівочі ярмарки бувають і зараз. Сходяться дівчата та кличуть хлопців (сходяться вони по якому небудь святі, по що там вони і гуляють). Осередки ком[уністичні] ще поки нічого проти не роблять, а зачастую і сами беруть участь.

Вибір молодої. Бувають випадки, що молоду вибирають з господарчих міркувань, а найбільше зустрічається, що парубок бере дівку по любови. Бувають випадки, що йдуть сватати без попереднього опиту парубка з дівкою, але це рідко. А найбільше буває так, що парубок назнає собі дівчину і посилає сваху на допити, чи ввідадуть дівчину, а найбільше прямо беруть старостів та йдуть до батьків дівчини. В старості буває йдуть родичі або знайомі молодого, з хлопцем або біз його.

Коли свати прийдуть до молодої, входять у хату, здороваються і кажуть: «Пустіть нас погрітись. Чи немає у Вас чого продажного?». Батьки молодої догадуються, кажуть, що є, але обов'язково зведуть розмову на інше.

«Ну питаєте, чого ми до Вас прийшли». – «Кажіть». – «Чи не посватаємося ми?» – «Подивимося. За кого-ж Ви сватаєтесь? – відповідають (ім'я). – Ну, там ми согласні, а як діти?»». В той мент, коли у старих іде розмова, молодий з молодою в окремі хаті ведуть сами розмову.

В разі не згоди віддати дівчину, то повертають хліб сватам, а в разі згоди – викликають хлопця й дівчину і питають їх згоди, і в разі згоди дітей, то кажуть: «Ну, будемо молитись Богу».

Дівчина перерізає хлібину, і починають пити так називаємі змовини. Після того, як вип'ють змовини, дівчина перев'язує старосту і свату рушниками, парубка не перев'язують. На сватанні сиром не вгощають.

Буває, що парубки бажають напакостити хлопцеві, тоді, коли дівчина іде в друге село, то вони хотять не віддати дівчини в инше село.

Жених завжди залишається у молоді ночувати з дружкою.

Буває, що або дівчина, або парубок після сватання відмовляється, після того як люди або розкажуть правду, або брехню про другу сторону. <...> Засватана дівчина обов'язково носить стрічку в косі.

Розглядини. Батько, мати, дядьки, тетки, хрещений батько та мати молоді ідуть до молодого на розглядини. Випадків приховати свою бідність немає. Батько молоді, коли баче, що сват багатий, то вимагає, щоб де що справив: сундук, кужух, платок то що.

Торочіни. Коли вже на розглядинах буде остаточна згода до шлюбу, то молода скликає дружок, і вони тем шиють придане. На торочінах присутній буває і молодий, буває, що з боярином, а коли і сам, буває, що з хлопцями.

Молодий носе до молоді гостинці – конхвети або платок який то що.

Вінків не плетуть, а купують гувові, для молоді, для молодого, для дружок та бояр.

Скликання гостей. Молода з дружкою, а молодий з боярином ходять раніш од веселя за 2–3 дня кликати гостей. Молода одіває фату, весільне плаття, і молодий одягає кращу одержу. Молодих виражають батьки і кажуть: «Приїдете, дітки, і проси їх: “Милости

просю Вас на свадьбу”». Запрошують на весілля родичів і сусід. При цьому дають окремі хлібці (шишки). На весілля приходе всі, хто бажає, не тільки, хто був проханий. Коли йдуть на весілля, то несуть хліб. Молоді ходять на кладбище прощатись <...> то кличе батьків покійних на весілля. Повернувшись від скликання гостей, молоді ідуть прямо до хату. З шишками робити нічого не роблять, а тільки їдять.

Гільце. Гільце в'ють вечером. Ламати його ходить молода з дружками до саду або лісу. Гільце роблять з кіста. Місять кісто і обліпляють дерево кістом, і потім кладуть в піч. Роблять його всі присутні баби. В молодого гільце кістом не обліпляють.

Молода ходе до молодого обмазувати піч.

Гільце молодого до молоді не переносять. Коли весілля закінчується, то гільце молодого ламають і роздають його куски родичам і знайомим, а молода роздає своє окремо.

Посад. Після того як молоді повинчаються в церкві, молоду заводе дружка, а молодого заводе теж дружка, але з другого боку за стіл. Молода, сівши за стіл, угощає дружок горілкою.

Під молодого і молоду кладуть кожух і ставлять пляшки з горілкою, а в горілку встромляні колоски з жита, і ставлять їх на столі перед обома.

Сорочку посилає молода сестрою, обгортає в хустку. З сорочкою не дається нічого. Звичаїв при цьому небуває ніяких.

Коли до молоді приїздять на весілля, то свати цілуются через поріг, аби було гарне життя, і нічого поганого не переходило через поріг.

Сімейна обрядовість (поховальна обрядовість)

*Записав Євген Якович Бонопарт
21.06.1929 р.*

*у с. Свердловка Сватівського району
Куп'янської округи*

*Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 18–18 зв.)*

Про звичай гріти мерців. Звичай цей невідомо як звався, але подібне щось давно спостерігалось в нинішній Ізюмській окрузі, десь в Петрівському районі. Мати моя розказує, що колись, років 55–58 тому назад, її дід Яким Рябокобила, що проживав в с. Грушевасі Ізюмського повіту, розказув[ав] про це приблизно слідує.

Мерців хоронили, але бували між мерцями нехрещені, непечатані (релігійна обряд), а іноді – самогубці; і от заради цих категорій гріли всіх загалом мерців.

Для цього на Новий год (1 січня ст. / ст.), а також 1 березня (на Явдокії) було палять сіно, солому, і коли розгориться добре, то присипають потроху земелькою. Палять, було, не цілим селом, а групами (біля свого кладовища кожна група). Коли палять, так щось співали. Яку палять солому та сіно – невідомо, але кожен двір виносив сіна й соломи обов'язково до кучі, скільки – невідомо, чи підкидали дров, сміття, ладону – невідомо. При цьому огнищі обов'язково були всі жонаті, як чоловіки так і жінки, за винятком молодожонів. Догоряв вогонь сам. Але хоч і догорить, співають аж поки зазвонять до церкви на утрень.

Попіл розбирався по домам. Пояснення, чого не брав участі молодожон, не може дати.

Запалювали вогонь з того що гоменіли, чи була така віра, що нехрещені, непечатані та самогубці ходять по світу, накликають ріжного лиха на того, хто не брав участі в розводі вогнища, та роблять так, що в їх родині знов умирають нехрещені, самогубці або такі, що залишаються непечатані.

Гріли двічі на рік: 1/І гріли чоловіків, а 1/ІІІ гріли жінок, для того, що їм в землі цілий рік буде тепло, а коли тепло, то вони не будуть виходити на землю.

Коли це Яким Рябокобила розказував, тому пройшло років біля 60, а дідові тоді було років біля 80, а то і більше.

Чи було це при тому дідові, чи він чув від кого – невідомо.

Календарна обрядовість

Записав Євген Якович Бонопарт

21.06.1929 р.

у с. Свердловка Сватівського району

Куп'янської округи

Ворошиловградської області

від Віри Шаповалової

(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,

од. зб. 707, арк. 15–15 зв.)

Як святкують у нас Меланку. Цей дей, 31 грудня (ст. / ст.), у нашому селі не рахується за святковий (особистий) день. Але він зв'язаний з святом Різдва Свят і трохи відокремлюється від інших днів.

Почінається день обично. Перед заходом сонця дівтора (збільшого дівчата) років в 10–13 ходять гуртками по 4–7, іноді і більше, чоловік і співають пісні.

1) Меленія пребогата

Дала на церкву два таланта злата.

Щедрий вечір, добрий вечір,

Добрим людям на весь вечір.

Стоять воли у три ряди,

А корови – у чотирі.

Щедрий вечір, [добрий вечір,

Добрим людям на весь вечір].

Білі овечки в кошарочкі,

Винеси, хозяїну, нам по чарочкі.

Щедрий веч[ір, добрий вечір,

Добрим людям на весь вечір].

2) Сів Сус Христос та вичеряти.

Щедрий вечір, добрий вечір.

Та прийшла к йому та божая мати.

Щедрий вечір, добрий вечір.

– Ой дай, синку, та золотіє ключі.

Щедрий вечір, добрий вечір.

– Та сідай, мамо, вечеряти.

Щедрий вечір, добрий вечір.

Я праведні душі та й по випускаю.

Щедрий вечір, добрий вечір.

А грешніє душі в пекло запираю.

Щедрий вечір, добрий вечер.

3) Меланка ходила, василька просила:

– Васильку, мій батичку, пусту мене

в хаточку.

Я жита не жала, чесний хрест держала,
Золоту кадильничку, стрибну в
тарілочку.
Радуйтеся, люди,
Нам Христос буде.
Богу свічу ставте,
А нам пиріг дайте.

Коли проспівують одну з пісень, то господарь обдарує їх або канфектами, або пряниками, копійками, пирогами то що. За останій час багатько господарів не пускають щедрувати.

Вірування. Світогляд. Замовляння

*Записав Євген Якович Бонопарт
21.06.1929 р.*

*у с. Свердловка Сватівського району
Куп'янської округи Ворошиловградської області
від Гордія Зуба (72 р.),
Якова Бондарева (69 р.),
Горпини Шишової (65 р.),
Горпини Могільової (77 р.)
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 16–17)*

Вірування в місяць.

I. Місяць це є, по вказівках одних, просто планета, яка світе, тільки не гріє, по вказівках других, – це є місце, де утворилось пекло (ад).

II. Місяць утворився з такої-ж планети, як і Земля, тільки бог, коли анголи возмутились про ти нього, то він (бог) утворив з місяця пекло, куди і послав чортів для життя.

III. По вказівках одних, для життя чортів та грішних душ, по вказівках других, місяць був утворений так же, як і Земля, але богу він непонаравився, то там було умертвлена вся жива тварина.

IV. Плями на місяці одні пояснюють тим, що на місяці, чи то на пеклі, є різні місця для наказаній грішних душ, чому одні світяться (відкриті), а другі закриті зверху, чому і не видно вогню.

Другі пояснюють що то просто: темні п'ятна – Земля, світлі – вода, а образувались вони тоді, як бог хотів з місяця утворити

такуж плянету, як і земля, і почав був творити, але залишив.

Ще інші плями на місяці так: коли Каїн убив Авеля, то Бог, щоб дати зразок людям про першу смерть на землі, отпечатав на місяці, як Каїн убив Авеля.

Ще інші просто пояснюють, що то Каїн Авеля держе на вилах, а чого вони там, як перейшли туди з землі – незнають, чим пояснити.

V. Про це ніхто нічого не сказав, але кажуть які, що діти, зароджені на ущерб (?) бувають завжди чимсь інвалідні – помічень.

VI. Тут теж ніхто не міг з'ясувати прямо, але кажуть тільки яке: коли місяць повний, то й діло сповнится, коли ні, то діла хоч не починай.

VII. Про роботу подають різні відомості.
а) На ущерб, на молодика не можна косити сіна, бо поїдять миші.

Не можна рубати дерева, бо потрупішає (поїдять шашелі) то що.

Не можна починати будувати хати, бо не довго стоятиме.

Завжди взагалі рекомендується всяке діло починати на другій та третій квартирі.

б) Відносно днів, то є тут тільки те, що в п'ятницю не можна прости, в понеділок не можна пекти хліба, в п'ятниці не починай і не кінчай сівби.

Є ще прислів'я, що його виявив один лише дід: 13 (тринадцятого) числа кожного місяця нероби ніякого діла, бо в це число місяць був перетворений в пекло.

VIII. Є обичай починати свадьбу в неділю, про сватання не було казано нічого.

IX. При переході місяця з одної квартирі в другу (особливо молодик і ущерб) завжди погода зміниться.

X. Добрими днями місяця рахують завжди чотні числа, злими – нечотні, є думка, що числа 13, 21–28 особливо пагані дні, та ще, коли вони прийдуться на понеділок.

XI. У ліках місяць багатько допомагає – при лихорадці, при боязні, при зубній болі, при болі очей то що, але чим і як, ніхто не сказав, тільки одна баба сказала, що через дея-

кий час вона деякі замови, заговори скаже, коли, не знає і сама.

*Записав Євген Якович Бонопарт
21.06.1929 р.
у с. Свердловка Сватівського району
Куп'янської округи
Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 19–21 зв.)*

Заговори, заклинання и прочие волшебные наговоры. От лица 65 лет женского пола, прошившого не указывать его имени.

1. Ты, небо, слышишь та видишь, шо я хочу сделать над телом раба (такого-то). <...> Звезды вы ясные, сойдите в чашу брачную, а в моей чаше вода от загорного студенца. Месяц ты красный, сойди в мою хату, а в моей хате ни дна, ни покрывки. Солнышко ты привольное, взойди на мой двор, а на моем дворе ни людей, ни зверей. Звезды, уймите раба (такого-то) от вина и пива, месяц, отвори раба (такого-то) от вина и водки, солнышко, усьмири раба (такого-то) от вина и хмеля. Слово мое крепко и цепко.

2. Заря, зарница, красна дівиця, сама маты и царыця. Светел месяц, ясны звёзды, возми у міня безсонніцу, полуночницю, давай сонніцу, дремоту, полуночницю. Среди ночи прийди до мене (имя), хочь красной дивыцей, хочь матерею царыцею, и сложи з меня, отведи от меня окаянную сылу, и дай міні спасову руку, Богородичен замок, Ангел мой, Архангел мой, сохрани мою душу, скрепи мое сердце. Враг сатана, откажись от меня. Крестом крестюсь, крестом призываю, крестом лукавого от[ганяю].

3. На морі, на окіяні, на острові, на буяні, лижить камінь сорок сажень, на тому каміні сидить дівиця, придуває золотуху: «Золотухо-краснотухо, тобі тут не быть, тобі тут не жить, кісток не ламать, суст[ав]ів не гноїть».

4. На морі, на окіяні, на острові, на буяні, стоїть соборна апостольска церква, стоїть мати пресвята Богородиця та преподобний Антіпей – зубів целитель. Він просить

і молить завгодників божих за роба божа (имя): «Як би у нас, завгодники божі, зуби не боліли, так би у раба божого (имя) зуби не боліли». Во ім'я Отца, Сина і святого Духа. Амінь, амінь, амінь.

5. Месяць, ти місяць, сребряння рожкі, золотие ножки. Зійди ти, місяць, зніми мою зубную скорбь, унісі мою скорбь под облака, моя скорбь не мала, не тяжка, а твоя сила могучая. Міне скорби не перенесті. Вот зуб, вот два, вот три – усе твої, возмі мою скорбь. Месяць, ти місяць, сокрой от меня свою скорбь.

6. Чорт їдьот горою, вовк їдьот водою, вони уместі не сходітся, думи ні думають, мислїть не мислять, плоду не плодят, плодовых речей не говорять.

Так би і раби божїї (имена двух) мислей не мислелі, плоду не плодили, плодовых речей не говорили, а всьо би як кошка із собакою жили.

7. Как мать бистра река волга течет, как пески со песками споласкиваются, как кусты со кустами свиваются, так би раб (имя) не воділся с рабою (имя), ні в плоть, ні в любовь, ні в юность, ні в ярость, как в темной темнице і в клеветнице есть нежить простоволоса і долговолоса, і глаза выпучивши, так би раба (имя) казалася рабу (имя) простоволосой і долговолосой, і глаза выпучивши. Как у кошки з собакой, у собаки з розсомахой, так би у раба (имя) с рабою (имя) не било согласія ні днём, ні ночью, ні утром, ні в полдень. Слово моё крепко.

8. Как ета бела берьоза стояла во чістом полі, нізнала ні уроков, ні прізоров, так і ти, младенец, роб божїй (имя) не знай ні уроков, ні прізоров і будь здоров і долголетен (плюнуть). Свят дух, амінь.

9. Как встану я, роб божїй. В чістом поле стоїт баня, в етой бане сідіт чіста баба, она схвативает, она спаласкивает урокі со ясных очей, з буйной голови і з чорних бровей раба божїя (имя). Не будь ні уроков, не будь ні прізоров, не будь і завідости, не будь і переговоров. Амінь. (Чітається три раза).

10. Как нога моя стоїть тьвордо і крепко, так і слово моё будет тьвордо і лепко, твер-

же камня, лепче клею і сери сосновой, острее булатново ножа, што за думаю, то сполнітся.

11. Вот тебе сват та сваха, жених та невеста, да чорту большое место, а ти, сівой (ілі ворожей – глядя по масті лошади), стой да постой, с места не тронь от нине і до веку. Амінь.

Вірування. Світогляд. Замовляння

*Записав Григорій Михайлович
Мартиненко 07.10.1928 р.
у с. Троїцьке Попаснянського району
Ворошиловградської області
від Павла Костянтиновича
Сетенка (85 р.)
від (АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського,
ф. 1-7, од. зб. 707, арк. 56–56 зв.)*

Вирування в мисяц. Як народится молодик, і его побачеш первый раз, стат на камень, чытать «Отченаш» без отдыху, прочитавши 1 раз, плюнь на праву руку на землю, 2-й раз начинай чытать отченаш без отдыха, поплюнь на леву руку на землі, начинай в 3-й раз чытать отченаш без отдыха, плюнь на праву руку на землю. После этого зубы не будут болеть до следующего молодька. Дед говорыл, что он сам на себе это испытывал.

Фигуры, говорят, – это каин убил авеля, и осталос такое изображение, а другие говорят, то видать материк земли, но нет там живого существа.

Кватирі. Бувае 1-я, як мисяц народится, и зовется 1-я кватыря, или новолуния, 2-я неделя – полнолуние, или сповна луніе, 3-я кватыря – ущербіе, или 3-я кватыря, 4-я кватыря – конец луны ущербія.

На растение име[е]т значенія мало, но для людей и скота име[е]т большое значеніе, лутше все видат, что и куда идет, и видать все работать.

1-я кватыря – народ[и]лься мисяц, 2-я кватыря – сповнылся, 3-я кватыря – вщербнєся, и 4-я кватыря – кончається вщербіе.

На сповни рубай дерево – не буде шашель исте дерева. На 3-й кватыри клади варево – не буде плиснуть и буде повне в дижках, и гарне на вкус.

Молодык рижок униз – буде дощ, круто рижки в гору – буде гобына [година].

Кругом мисяця круг туманный – буде дощ, на все кватыри.

Календарна обрядовість

*Записала Палажка Іванівна Правенька
12.03.1928 р.
у с. Шулгинка
Старобільського району
Старобільської округи
Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 63–63 зв.)*

Масниця та перша неділля посту. В нашому селі шей до цього часу залишилось багато старих звичаїв. Не згадуючи про всі, я хочю розповісти, як де які селяни проводять тиждень масниці та зустрічають піст.

Перший день Масниці – в понеділок, в селі тихо, тільки в кожній хаті обов'язково варять вареники, а коли хто не має сиру та масла, то пичуть млинці. Другого дня масниці становиться шумливіше: наївшись вчора вареників чи млинців, сьогодні хочеться запити горілкою. Починають організовуватись гуртки: зять іде до тестя, з тестем ідуть до його тестя, туди прийшов дядько з тіткою і т. д. Там сідають за стіл і починають пити горілку, заїдаючи її тиею їжою, що готують на масниці, – варениками та млинцями.

Підпивши трохи горілки, починають жартувати, співати, танцювати, а тому, хто має дорослу дівчини чи хлопця і не одружив, в'яжуть колодку – великого ослона, дриветню і т. д. Той, кому прив'язали колодку, починає сам себе викупати, причому викупитись може тільки горілкою. Випиваючи горілку за тільки-що в'язану колодку, діячи набувають собі веселого настрою і починають ще більше танцювати, приспівуючи:

І
Я й не їла, й не пила,
Та весело прожила.
Ох, ой, ой-ой-ой,
Я-ж весело прожила.

II
Ох ти, лаковий посок,
Ковиряй краще пісок.

III
Ох ви лапті мої,
Мов ті головешки,
Хоч у мене ночуй,
А хоч – у Милашки.

IV
Ой картошка кипить,
Розкипається,
Ме серце болить,
Розривається.

Всі ті, що гуляють в одного, обов'язково кожний повинний закликати і до себе, а тому гулянки продовжуються до останнього дня масниці, причому в останній день стає тихо – в кожній хаті загівляють на великий піст.

Перша неділя посту проходить тихо: не чути пісень, жартів, а де хто, так зовсім не готує ніякої їжі – їдять хліб, сіль, цибулю та хрін. Де хто готує їжу, але без ніякої скоромини, даже без соняшникової олії.

(Треба зазначити, що такі звичаї подібуються рідко, більша частина населення зрозуміла, що піст не відіграє ніякої ролі в житті людини).

Що торкається говіння, то треба зазначити, що значна кількість населення ще й до цього часу активно відвідує церкву, особливо багато говіло на першій неділі посту старих людей, а так-же і молоді.

Вірування. Світогляд. Замовляння

*Записав М. Мальченко 26.12.1921 р.
у с. Шульгинка
Старобільського району Старобільської округи
Ворошиловградської області
від Анастасії Ромашкової (неписьм.)
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 54, 55 зв.)*

I. Заговірка проте перелогів скотинини. Читать Отче Наш (молитву), кінчая словами «Й не веди нас в іскушення, Збав, Господе,

(казать, чи рябе теля, чи ягня, чи корову) от перелогів», далі заговір: «На морі, на Окіяні, там стояли Кавій і Авій, держали престол, на престолі Матір Божа сиділа, топтала перелогі під ноги» (підкреслене читать тричи).

Все написане треба прочитать тричи й доходишь до заговірки (слова «збав, боже»), треба капилюхом або мішком, або штаньми дітськими гладить у скотинини під пузом, між ногами й по спині.

II. Заговірка, як замовлять кров (у чоловіка, жінки чи скот.). Читать Отче Наш, кінчая словами «во іскушення», далі: «Збав, Господи, от крові (ймення, Марфу чи Йвана або рябу тилицю). Йшла дівчина кам'яна з кам'яними відрами, з кам'яним коромислом до кам'яного колодізя на кам'яну гору, як прийшла, стала, й кров перестала». Коли читаєшь заговір, треба христить рану, читать всю заговірку тричи й біз відпочинку, не переводячи духу.

III. Заговірка от сояшниць (хворість шлунку у чоловіка). Читать Отче наш як й в попередніх заговірках, далі: «Збав, Боже, (ймення, кого лічишь) от сояшниць. Сояшниці, сояшниці, підіть ви в ліс, в лісі дуб стоїть, тонкий, гнучкий, як листя с того дуба спадуть, тоді й сояшниці пропадуть».

Під час читання заговору хворий лягає на широкий ослін, на живіт йому ставиться миска з водою холодною, в глечик кладеться клочок (з прядива). Запалюють клочок й перевертають глечик в миску з водою (вода булькотить). Й кругом глечика розставляють гребінку, веретено, ніжик, ложку. Так пророблюють тричи. Останній раз виймають з миски глечик, а гребінкою, далі по черзі ніжиком, колють легенько хворого в жевіт, воду, що в мисці, солють й з трех країв миски дають пить хворому.

IV. Заговірка проте Колючки. Отче наш, далі: «Збав, Боже, от колючки (ймення хворого). Колючко, колючко, піді ти на очерети та на болота, там вино, мед попивають и тебе дожидають, и тебе потопляють у болото. Царице, владичице, Пресвятая Богородице, ти нею владаєшь, ти її одганяєшь на розпуття,

куди вітер не віє, й люде не ходять». Читать тричі й те місто, що болить, колоть ножем, веретеном або рогачем.

V. Заговірка про те Переполоху (з'яку). Отче Наш і далі: «Збав, Боже, от переполоху (ймення). На морі, на Яві, там стояло дванадцять переполохів, из 12-ти – одинадцять, и [з] 11-ти – десять». Й так до ніодного – навпаки казать – біз відпочинку, не переводячи духу.

Читать три рази, й тричі розтоплюється лій й лється в миску з водою, яка стоїть на голові у хворого, в мисці виливаються різні фігури, як собака, постать чоловіка, й баба пояснюю їх, кажучи хворій, чого вона перелякалась.

*Записав М. Мальченко 1921 р.
у с. Шульгинка*

*Старобільського району Старобільської округи
Ворошиловградської області
від Одарки Панченкової (неписьм.)
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 55 зв.)*

VI. Заговірка проте Ячмінцю (хворість буває на оці)

Беруть 3 рази по 9-ть ячмінини й з 3-х кучок по 3 три ячмінини, читають Отче наш, далі сажають перед пічку, де горить вогонь, хворого й кажуть: «Ячмінь, Ячмінь, я тебе сколю й спалю». (тричі).

*Записала Палажка Іванівна Правенька
17.05.1928 р.*

*у с. Шульгинка Старобільського району
Старобільської округи
Ворошиловградської області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 68–69)*

Життя померших на тім світі (оповідання тих людей, що «завмирили»). 17-го травня 1928 р. у вечері, стара баба 70 років розповіла мені про те, як 20 років тому назад в нашому селі (в Шульгинці) завмирала жінка 40 років, яка лишалася свідомости на три дні.

Завмирання її відбулося так: нічим не хворіючи, вона лягла спати і спала три доби так, що її ніяким засобом не можна було збудити (причому до лікаря не звиртались). Це трапилося з нею тільки один раз в її житті. Завмирання відбулося після великоддя, перед вшестям – коли бог ходив по землі, ще не вознісся на небо. Пояснювали його тим, що бог хотів напутит людину, переказуючи завмершою, яку кару він приймає над тими, що порушують закони божі. Бо коли ожила померша жінка, то вона розповідає так. Перше, коли вона завмерла, то там (на тім світі) її взяв якийсь незнайомий чоловік за руку і весь час водив, показував та розповідав їй, як живуть ті, що померли. І ось що вона бачила.

Ті, що все своє життя моляться богу, не їдять скоромини в піст, не лаються, не курять, не п'ють горілки, не крадуть, не б'ються, почитають старших від себе, кожного року говіють, віддаючи свої гріхи богам і т. д. На тім світі вони живуть в раю божому, нічого не роблять, ходять в гарному убранні і їдять, що їм забажається.

Ті, що немовбито виконують закони божі, але не всі, на тім світі вони весь час роблять на тих, що живуть в раю божому. Причому та жінка, що завмирала і бачила, як вони там працюють, то казала жінкам, щоб як умре дівка, так не клали їй коси так, як вони кладуть – через плечи та на груди, бо вони мішають дівкам там працювати, а потрібно класти краще на спину.

Ті, що в піст їли скоромину, на тім світі вони весь час їдять м'ясо дохлої скотини та лижуть гарячі сковор[о]ди, на яких раніш в піст жарили м'ясо.

Ті, що лаються та б'ються, на тім світі вони теж весь час лаються та б'ються, кусають один другого, виють, мов голодні вовки, дируться на стіни і т. д.

Ті, що курять цигарки, на тім світі вони весь час теж курять без перестанку, сидять в диму, в сажі, їдять вонючий тютюн, і все тіло їхне воняє тютюном та димом.

Ті, що п'ють горілку, на тім світі вони весь час теж п'ють горілку – ніколи їхне тіло не

висохне, а весь час буде киснути в горільці. Причому тамже пізнала та жінка, що завмерала, і свого рідного батька, який сидів за столом і пив горілку.

Ті, що крадуть, на тім світі вони весь час сидять в темній, холодній і мокрій в'язниці і ніколи не побачуть світу.

Ті, що не почитають старших від себе, ніколи не моляться богу, все своє життя нарікають на бога, на тім світі вони повішені на великих залізних ключках і весь час прохають, щоб їх простили.

Повідомивши з оцим усим помершу жінку, незнайомий чоловік, який показував та розповідав про життя померших, сказав їй, щоб як піде вона на землю (померші живуть на небі і душа завмершої теж літала на небо, покидаючи на де який час своє тіло), так розповіла всім, що бачила, а потім знов повів її до тих, які порушують всі закони божі; на тім світі вони покидані в глибокий яр, де весь час їх кусають гадюки, комахи, різні звірі, весь час вони киплять в гарячій смолі, і чорний, густий, вонючий дим заліплює їм очі. Коли завмерша жінка глянула в такий яр, то відразу здригнула – ожила і почала розповідати всім своїм родичам, знайомим і незнайомим, як живуть померші на тім світі, а також умовляла людей не нарікати на бога, виконувати всі його закони, щоб потрапити в рай божий.

Календарна обрядовість

*Записав Антон Павлович Бережний
03.02.1929 р.
у Ворошиловградській області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 8 зв. – 9 зв.)*

Різдво. У нас проводять так різдво. Удосвід ходять хлопці посипать, у хаті кричать: «Здрастуйти, із новим годом! – тоді кричать. – На часть [на щастя], на здаровя та на новий год. Роди, божи, пшеницю та всяку пшаницу». А старі баби кажуть: «Сідайти на порозі, шоб вівці котилися та ягничок водили». А тоді є саме більший хлопиц,

чіпляються на його і усі хлопці. Кончився новий рік.

А тепер прошу вас, дати міні адристу, і прошу вас, пришліть міні якенебуть интиресне це післо ото Бирижного Антона Павловича.

Празники. Свиридон, сорок сваті, я сорок полочок сороко [нерозбірливо. – *Ред.*], варки й савки, і ягорія, питрівка й митро, є Заговіни, покрова.

*Записав Іван Фомич Ткаченко 26.12.1928 р.
у Ворошиловградській області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 120–123 зв.)*

1928 року, дикабря 26 дня нового стиля.

Ден під Різдво звичаї так. Мужики видут заготовку усіх потреб, требуеми па хазяйству, це проводиться и днів за два, ато і за три уперед під різдво, работа ко[н]чається раненко, бо вже святвечир. Баби тоже наварюют на завтр[а], бо завтра гріх варить, усе скромне, а ще й варю[ть] озвар і кутю. Коли кутя уже зварилася, то дітвору посилають під лавку, нисуть кутю на лавку, дітвора там куткудаче по курячому, іще кричать: «Іде кутя напокутя, а озвар – на базар». Тепер вечир, старики ідуть довічирні, хлопці і дівчата на вулицю ни виходят, бо гріх, кой де які ідут то же до вечерні, дітвора з нитерпеніям дожідае вечора – кутю розносить по знакомих та хрищених батьках. Робится це так: приносят діти до батка, до хрещеного, і кажуть: «Прислав батько и мати, нате ви, тату, вешчеряти куті». На цей прием ни дам ніяких указивок, бо і сам низнаю, нашо ж носять. Тепер за декілька [д]нів до риздва ходе батюшка із молитвою с хати у хату. Робится це так: заходе батюшка у хату, розкрива івангелію, почита о рожестве христовом, почита грамотку, у який записан члени симьї, живих и мертвих поминаніе, потим того дасть поцілувать христа усим членам сімьї, забира гроші, яки лижат на хлибови, и иде у другу хату. Тоже низнаю, для чого це так робится.

Дали иде дитяча колядка.

Тай жидівського, тай короля,
Тай збиралися уси жидовья,
Тай радили раду жидівськую,
А як ісуса христа уловити,
Уловити, умертвити, у гроб его положит
Тай камин нагруді навалит.
Прийшла Марія додому, тай капают
слези.

Додолу присилає Господь Ангела с небес.

Тай питає:

– Марія, твий син воскрес.
– Коли мий син воскрес, алилуя.
Слава тебе, боже наш, і помилуй нас.
Аминь.

Ну, тут ясно тому, хто ходив у школу і учив
закона божого, той повин[ен] знати, нашо
жиди раду радили.

Далі іде щидривка хлопьяча.

І на рици, на Ардані.
Щедрий вечыр, добрый вечыр,
Добрым людям на здоровьям.
Щедрий вечыр, добрый вечырь.
(Це прыпев б[уде] завжды).
Там причиста ризи прала,
Прала, прала, нивипрала,
Повісила на ялиню.
(Упъет припев).
Прилигли Аголята,
Взяли ризи накрилята,
Понисли ризи попод небисами.
(«Щедрий вечі[r]» – припев).
Все небиса растворилис,
Вси святиы приклонилис.
(Припев и заключительне слово):
От стола до порога,
Бу там (хто з молодих) чорнобровий.
(Микита ч[и] Матвій).

Пидходять до дверей за платнею, це
робиться для того, щоб увес наступающий,
увес новий год був щедрый, шоб і роздавать
було шо, і вори крали, і не уменшалос, шоб
усього було вдоволь.

Далі Щидривка дивчача.

Та сев ісус христос та вичеряти.
Щедрий вечи[r], добрий вечир,
Добрим людям на здоровьям.
(Це тоже припев).
Та прийшла к ему та божа Мати.
(Припев).
Та подай, синку, ключи золотие.
(Припев).
Та од[i]мкнути рай, пекло.
(Припев).
Та випусти та душі грешние.
(Припев).
Та одна душа та за всіх грешна.
(Припев).
Усереду рано прочесала,
У пятницю рано проснидала,
А в ниділю рано проспівала,
Отця, ненку тай палаяла,
Ни палаяла, та подумала,
Почесала.
(Припев).
Проснидала.
(Припев).
Ни палаяла, та подумала.
(Припев, заключительне слово):
О[t] стола до порога,
Шоб була (яка нибуд девка) чорноброва.

Тут указивка такого рода: до рождества
христова уси душі, яки ішли на той свит, то
попадали ув ад, жили, царствовали на зимлі,
потом Господь іскупив їх своїм духом, стра-
данієм і смертю ісуса христа.

Дали іде посипанка. Робиця це пид новий
год, одни хлопци (дівчата ниходять), устают
серед ночи хлопці, ходять похатах, будять
людей, ти устають, отчиняють двери, хлоп-
ци заходят у хату, стоять икони, починають
сипать зерно і кажуть так:

А в поля, в поля сам бог походя.
Діва марія христа носила, бога просила,
Шоб Бог дарував жито, пшеницю
Навсяку пашницю.
З васильками, спразником,
З новим годом поздравляем.

Писля чого дожидають подарків или пла-
тятъ. Посипають цебто для того, шоб у цим

наступаючим году бог дарував добрий хліб і усі продукти.

Начинається ворожба молоді, тут ціла низка різних засобів. Дівчата бируть звичайного чобота, кидають его заворота, і куди чобит упаде носком, цебто витгіль прийде її сватат. Потімтого щитають коляки, и як отщитають 3 x 9, и яка послідня припаде й гола, так то буде бидни мужик, а якщо у кори, так то багатий. Потімтого бируть хліба і соли, виходять пизного вечора на вулицю і слухають, де шо крикне, витгіль прийде сватать. Потімтого насипають ухаті пшиниці, ставляють у блюдичко води і кладуть зеркало, і уносят по курици, і дивлятця, якщо куриця їсть пшиницю, пье воду і подивится у зеркало, то жиних буде багатий, красивый і буде харашо жить. А якщо куриця тики їсть пшиницю, то то буде тіки багатий, ну плохий, жить буде плохо. Якщо лита[є] по хаті, то жить ни буде, вийде, потом розійдеця. Ище ворожба друга: напишуть хлопці дивчачих масу назв, кидають у шапку и тягнуть из шапки, хто кого витягне, тобто та его жинишка, так само і дівчата роблят. Ище одна ворожня: дівчата підновим годом бігають попід хатами і слухають, шо де балакають: якщо у хати буде хто нибуд казатъ «пиди гет», то дівка у цьому году вийде замиж, также і хлопиц, як те почуе. <...> Якщо ухати буде сказано «сяд», то нивийде. Так само і хлопиц ни оженіця.

Ворожба следующа тоже пид новий год. Кладуть у один чобіть хліба і соли, удругій – пичину чі каминюку, потімтого заставляют кого нибуд винисти узвісне обом мисто, тоді той, хто ни виносив цей материал, іде і шука, шо уперед попадется, якщо попадется хліб, то буде житься, цебто добро, якщо сіль – тоже добро, а якщо пичина або каминь, то буде житья дуже пагано.

Ворожба ще одна. Пидновий год хлопиц або дівчина, коли лагае спат, то кладе собі у голови грибінку і зеркало, і коли у сні при-сниця, шо хлопця чі дівчину прийде і буде росчісува[ть] у зеркалі, то вийде замиж, а якщо нибуд[є] чесать, а тіки прийде і покажеця, то замиж ни вийде.

Далі ворожба. Дівчата напишуть масу хлопьячих назв, наклеють у тарілку, по вінцях миски. Потімтого нальють води і починають палить свічку, і капать віск, і до яко[го] номера припливе віск, капнут[ий] у воду, той буде и жиніх. Та само роблять і хлопці.

Ворожба дали. Під новий год дівчата біжать у овешню і смичуть вовну ноччу, щоб ни видно було овець, і якщо попадется вовна чорна, то буде чорнявий, а якщо біла, то білявий.

Ворожба дрова. Іде дівка й парубок надвір, бере вязанку звичайних нарубаних дров, унесе у хату і начіна щитать, коли дровам усим попарам, то буде дівка чі парубок спарою, а якщо біспари, то і ім ни буде пари.

Ворожба друга. Після різдва, коли дівка собираеця іти замиж, то щоб узнатъ, чі буде її чоловік бити, а чи буде смирний, то вона ос шо робе: вийде гола надвір і качаеця поснігу, а наутро вийде і подивиця на те мисто, де вона качалас, і якщо те мисто, де вона качалас, і я[к]шо те мисто нибуде постебане хлудинкою, то буде смирн[и]й чоловік, а якщо те мисто буде постебане, то чоловік буде часто битъ. Дуже старого побуту ворож. Таки звичай різного рода ворожби бувають і на хрещеня. І далі іде святкування Хрещеня.

Первий день Святков – Хрещеня. Тоже варють кутю наніч, а коли наступе первий ден святков, то це дуже строгий піст, по воду ідуть доцеркови уже після обіду, і кайхто доти пори ничого ни їсть. Воду святя[ть] або біля церкови у відрах, або у де якому другому мисті. Коли посвятять воду, придут додому, наливают утарілку, кроплять ухаті навхрест, після чого ідуть до скотини і тоже кроплят. Потімтого кроплять себе, розводять канун, кладуть кутю, помолятця богу, потімтого кличуть мороза, при чом кладуть і ему ложку у чавун, після вичері ідут, у кого ружа есть, вигоняют мороза вистрелами і н[а]чинаються святки.

Кличка Морозу на [п]ервий ден Хрещеня: «Морозу, іди донас вичеряти, ни мороз наших ягнят, тилят, курей, хліба у полі, чумака удорозі». Надругий ден уже розгівля-

ються. Варють і жарють скромне, причом до води нийдять, по воду уже рано. Воду ідуть святит на ставок після служби, обідни, роблять ардан наледу, схіми ни дам, потому шо ни ходив на ардан. Коли Батюшка умоче хрест у воду, то хлопці пустют із рукава голуба. Цебто коли народженого Іісуса Христа хрестили, то дух божий сходил знеба у виде Голуба. [Нерозбірливо. – Ред.] яки сто[я]ли у те время з ружами, зроблят залпови Постріли з холостих, із набитих набоїв. Низнаю нашо. Потимтого підчіпляють у ардани свяченої води і біжат додому. Коли прийдуть додому, то по обичаю покроплять у хате і надвори. Побризкаю[т] люди, наспають кутю, пообідають. Проводять остальні дні Святко упянци. И тим кінчают.

Указівку на колядку. Коли народився от деви Марії Іісус Хрїстос, то в народе іудейском пошла молва, цебто народився цар Іудейск[и]й. Ірод, царствовавши у то время, опаса[л]ся, шоб новорожден[и]й цар назайня[в] его престол, іздав наказ – ізбієніє усех первенцев егіпетских от одного до двух лет. Іосіф і Марія получил восне от бога поселаніє бежать оттуда, і они пошлі у вефлієм, ізбієніє прошло, а Іісус Хрїстос біл спасен. Но преследованіє его следувало і даль[ш]е, коли цар узнав, шо він був спасен, і пока ниприйшов час его погребенія, то его ни могли ниякими засобами узять – так поведомляє священное пісаніє, так ему було назначено прожит наземлі 30 лет, а потім того его учиник, апостол Іуда, предав его, і его распял[и] на хрїсти.

Вірування. Світогляд. Замоваляння

*Записав Антон Павлович Бережний
03.02.1929 р.
у Ворошиловградській області
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 9 зв.)*

Дні. У нас п'ятниця, нибрядуть [не прядуть], шиють у п'ятницю і всериду. І чистий

читверт є – миються та чишуща. Є субода поминальна, похвально субода. У п'ятницю нийдять скоровного і у сериду нийдять скоровного – грїх, кажуть.

*Записав Євген Якович Бонопарт
21.06.1929 р.*

*у Ворошиловградській області
від Муся Гнелицького (80 р.)
(АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1-7,
од. зб. 707, арк. 22–23)*

Про воду. Воду сотворив Господь, чому плювати і взагалі засмітчувати воду неможна (грїх). Раз Господь її сотворив, то ясно, шо вона свята. Коли до води люди відносяться не так як слід, то вона або портиться (завонюється), або зовсім утікає.

Про те, шо світ повстав із води, незнаю, але знаю, шо вода і земля – це одно, може статись, шо вода висохне або земля піде під воду. На небі вода є, і вода жива (жива – це та, шо як хто з неї нап'ється, то вічно буде жити). На небі води багацько, тиче вона річкою з під божого престолу, а де кінець річці – невідомо.

Під землею вода тоже є, вона там образувалась від земної води. Та вода, шо її засмітчували, вона утікла під землю і більше не покажется.

Казали старі люди, шо раніш на землі води було багацько, більше, ніж зараз, а надалі води все меншатиме і меншатиме.

Непечатої води незнаю, але гадаю, шо це жива вода.

Де береться вода? Звісно Бог. Як би не бог – води б небуло зовсім.

За те, шо вода робиться вином, не знаю, але колись чув, шо вода, якою батюшка нас иноді кропить, веселить нашу душу так, як горілка тіло. Але це тобі незрозуміло, ащоб уся вода перетворювалась, за це не чув.

Вода хрещенська вживається від усих хвороб. Це святять її через два тижні після різдва.

Вода ільїнська вживається від ран, але тільки тоді, коли святе не один піп.

Усяка свята вода пользовита, вона і святитися для того, щоб дати нам користь.

Купаються на хрещення – це купання приносить здоров'я, але від старости воно не ізбавляє.

Називають воду «водиця», «водичка», «божий дар», «вода», «свята вода».

Вода з трьох криниць дає силу ту, що будеш легкий на почін (початок діла) та діло твоє сповниться, але цю воду слід спочатку змішати, а потім пити.

За сім криниць незнаю, неприходилось, але чув колись, що хто п'є таку воду, так буде прозорливим. Але трудно знайти таку воду – вона не проста, і на світі тільки в одному

місці є ці сім криниць, де – незнаю. П'ють її теж змішаною. Ні, з наших сьоми криниць це не подействує.

Що б кидали гроші у воду, нечув і незнаю.

Добавити добавлю тобі тільки те, що будто вода ота жива, що на небі тече і скоро притече до нас, а коли – незнаю.

Питання: А не чули Ви щось про річку, через яку підвозять грішні душі в рай та пекло?

Відповідь: Знаю, знаю, але це невнашій вірі, в нашій цього немає. Це колись як був пан Ільїнській, так у нього був польський піп – ах, вумний був – отой усе знав, знав і за цю річку. Та тільки тепер таких немає.

РУДА ТЕТЯНА

доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

RUDA TETIANA

a Doctor of Philology, a leading research fellow at Screen and Scene Arts and Cultural Studies Department of the M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine

Бібліографічний опис:

Руда, Т. (2019) [Огляд] Ешиль япракъ арасында къырмызы гуль... – В зелен-листі червона троянда... Кримськотатарська народна пісня кохання : поетичні тексти / упоряд., автор вступ. статті О. Гуменюк, пер. з кримськотатарської В. Гуменюк. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2018. 320 с. *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 114–116.

Ruda, T. (2019) [Survey] Ешиль япракъ арасында къырмызы гуль... – A Red Rose in the Middle of Verdure... A Crimean Tatar Folk Love Song : Poetical Texts (compiled, prefaced by O. Humeniuk, translated from Crimean Tatar by V. Humeniuk). Kyiv : M. Rylskyi IASFE of the NAS of Ukraine, 2018. 320 pp. *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, 3 (379), 114–116.

Ешиль япракъ арасында къырмызы гуль... – В зелен-листі червона троянда... Кримськотатарська народна пісня кохання : поетичні тексти / упоряд., автор вступ. статті О. Гуменюк, пер. з кримськотатарської В. Гуменюк. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2018. 320 с.

Кримськотатарський фольклор багатий за своєю тематикою і жанровим складом, але найбільший його масив, за свідченням дослідників, – це ліричні, насамперед любовні, пісні. Систематичне його збирання і вивчення розпочалося відносно пізно – наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; одним з перших цією справою займався український і російський фольклорист Олексій Олесницький.

Серед сучасних досліджень фольклору кримських татар помітне місце посідають праці Ольги Гуменюк, її науковий інтерес зосереджений переважно саме на любовній ліриці. О. Гуменюк підготувала низку присвячених різним ліричним жанрам і жанровим різновидам монографій – «Взяла у бран мене троянда. Поетичний світ фольклорного пісенного жанру – макаму» (2008), «Три гвоздики. Журливі мотиви в кримськотатарській народній пісні кохання» (2011), «В небі лине ключ журавлів. Художнє осягнення драматизму любовних стосунків у кримськотатарській народній пісні» (2012), «Вип'ю м'ятної води. Пісні щасливого кохання в кримськотатарському фольклорі» (2014). Ці видання – невеликі за обсягом монографічні дослідження основних мотивів любовних пісень та їхньої поетики. Поетичні рядки в назвах книжок (цитати з пісень, подані кримськотатарською та українською мовами) символізують настрої та переживання ліричних героїв. Аналіз фольклорного матеріалу ілюструється двомовними цита-

тами з пісенних творів, у кожній книзі підібрано відповідні тексти в оригіналах та українських перекладах Віктора Гуменюка – доктора філологічних наук і поета.

У 2016 році О. Гуменюк видала фундаментальну монографію «Айтыр да агъларым. – Скажу та й заплачу. Кримськотатарська народна емігрантська пісня кінця XVIII – XIX століть», у якій усебічно розглядається художній світ доти маловивчених пісень про еміграцію, сповнених болісно-трагічних відчуттів. Вони різні за обсягом – від мініатюр до великої епічної форми («Кримський дестан»), за рівнем емоційного напруження і філософічності, за характером мелодії та ритмікою. Авторка пише про історичні події, що зумовили появу цих творів (мобілізація татарських юнаків до московського війська, переслідування ісламу, а звідси – вимушена еміграція, розлука з рідними). Значна увага приділяється жанровій і стильовій специфіці емігрантських пісень, їхній емоційній насиченості, художній образності, а також зв'язкам з іншими фольклорними жанрами – родинною та обрядовою пісенністю, епосом, казками.

У додатках уміщені оригінальні тексти пісень про еміграцію та українські переклади В. Гуменюка. У 2017 році Ольга Миколаївна успішно захистила дисертацію «Кримськотатарська народна емігрантська пісня кінця XVIII – XIX століть у контексті національних фольклорних традицій» на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю «фольклористика».

Нині перед нами нова книга – великий двомовний збірник кримськотатарських народних пісень про кохання. Це видання є певним підсумком праць про народну лірику, опублікованих дослідницею раніше. До нього ввійшли поетичні тексти із зібрань О. Олесницького, Я. Шерфединова, Ф. Алієва, М. Гайдая, К. Квітки, Л. Юнусової та ін. Загалом у збірнику вміщено 127 творів, поділених на розділи відповідно до розробленої О. Гуменюк класифікації. Збірник складається з двох частин – «Маками» (входять два розділи: «Тужливі пісні», «Пісні світлих сподівань») і «Тюркю» (включає три розділи: «Пісні печального кохання», «Пісні долання тривоги і скрут», «Пісні щасливого кохання»). Маками – це старовинний жанр як фольклорної, так і професійної лірики (їх створювали, наприклад, відомі кримськотатарські поети-співці XVIII ст. – Ашик Умер, Мустафа Джевхерій); тюркю – також давній традиційний жанр, його зразки лаконічніші, часто мають змішаний розмір. Серед творів обох жанрів, як бачимо з назв розділів, є зразки і про безнадійне, і про щасливе кохання, і тужливі, сповнені драматизму, і піднесено-пристрасні пісні. Як підкреслює авторка, у макамах часто наявна філософська медитація, у тюркю – грайливі інтонації.

Текстам пісень передує розлога вступна стаття «Художній світ кримськотатарської народної пісні кохання», також опублікована двома мовами. У ній О. Гуменюк коротко викладає історію збирання і вивчення фольклору кримських татар, а потім доволі детально характеризує пісенні твори про кохання – аналізує тематику, основні мотиви, а головне – жанрово-стильові ознаки. Вона підкреслює емоційну піднесеність пісень, багатство психологічних відтінків, драматизм ситуацій, глибину переживань ліричного героя. Авторка розглядає характер римування, звукопис, символіку, образність (надзвичайно розмаїту, вишукану), своєрідність сполучень глибокого ліризму з гумористичними, жартівливими відтінками.

У любовних піснях представлені портрети чарівних красунь, мальовничі пейзажі, описи квітучих садів з розкішними трояндами (троянда, гвоздика – традиційні символи щасливого кохання), знаки печального кохання – «спопеляючий вогонь», змарнілий вигляд нещасливого закоханого, гіркі сльози, розлука тощо. У текстах передано і місцеву конкретику, реалії кримського життя. Це і топоніми (Ялта, Керч, Алушта), і своєрідність рельєфу (гори, міжгір'я – «О велич гір, крутих вершин...», «Величні ви, сніги вершин...»), й особливості флори (гранат, хурма, виноград, тюльпан – один із символів юнака) і фауни (кози, коні, верблуди, солов'ї, хижі птахи); а ще – мінарети, хна на пальчиках дівчини, феска на голові милої.

Більшість пісень має монологічний характер, але є і діалогічні твори («Мельник» (с. 308–311), «Хочеш, доню, віддам тебе» (с. 304–307)), що нагадують маленькі п'єси.

Значну увагу авторка (яка має музичну освіту) приділяє мелодиці пісень, особливостям музичного стилю різних жанрів і тематичних груп (с. 7–9, 13 та ін.).

Стиль передмови відповідає матеріалу, що розглядається, – мова її образна, емоційна, насичена красномовними цитатами. Завершується вона висновком, що підсумовує спостереження над поетикою любовних пісень: «Проникливе осягнення печалей і радостей кохання, передача широкої гами почуттів, тонких настроєвих відтінків, неабияке інтонаційне багатство, мальовнича метафоричність та символічна сконденсованість лаконічної образності, динамічний розвиток ліричного сюжету, за яким нерідко вгадуються обриси сюжету фабульно-оповідного, стрункість та вигадливість композиції (лінійної, ретроспективної, мозаїчної), система експресивних повторів, яка посилює орнаментальність і водночас чітку злагодженість викладу, вишукана звукова й ритмічна організація – такі провідні особливості поетичного світу кримськотатарської народної ліричної пісні» (с. 37).

Наприкінці книги вміщена доволі велика (на 8 сторінок) анотація англійською мовою.

Кілька слів про переклади. Не володіючи кримськотатарською мовою, важко судити про ступінь їхньої адекватності оригіналам, а також про вирішення проблеми еквіритмізму. Перекладачеві вдається зберігати еквілінеарність, наприклад: «Бугуземлик сенде къамаз» – «Та врода з часом відцвіте» (по 8 складів), «Гизли джаным периси!» – «Володарко таємних мрій!» (по 7 складів). При цьому складається враження, що В. Гуменюк талановито зумів передати емоційне напруження, оригінальну образність, мальовничість, художню своєрідність кримськотатарських пісень, аби ознайомити з ними українського читача.

Шкода, що до збірника не ввійшли ноти пісенних мелодій. Цікаво було б дізнатися і про сучасний стан фольклорної традиції, функціонування цих жанрів у нинішніх умовах, адже любовна лірика, як відомо, відзначається стійкістю, здатністю до збереження в народній пам'яті впродовж багатьох століть.

Збірник О. Гуменюк, без сумніву, буде цікавим і корисним для фахівців (філологів, зокрема перекладознавців, фольклористів, для музикознавців), студентів, які вивчають кримськотатарську культуру, а також для широкої читацької аудиторії.

ЯРОВА АЛІНА

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

YAROVA ALINA

a Ph.D. in History, a junior research fellow at the Ethnological Centre Department of the M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine

Бібліографічний опис:

Ярова, А. (2019) [Огляд] Фокс К. Спостерігаючи за англійцями. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. 608 с. *Narodna tvorchist ta etnologiya*, 3 (379), 117–118.

Yarova, A. (2019) [Survey] Foks K. Observing the English People. Lviv : Staryi Lev Publishing House, 2018. 608 pp. *Narodna tvorchist ta etnologiya [Folk Art and Ethnology]*, 3 (379), 117–118.

Фокс К. Спостерігаючи за англійцями. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. 608 с.

Нещодавно в книжкових магазинах з'явилася нова праця антрополога Кейт Фокс «Спостерігаючи за англійцями». Книга написана англійською мовою та видана у 2014 році, українською була перекладена й опублікована в 2018 році. Загалом тема дослідження неймовірно розлога – особливості англійського менталітету, звичок, побуту, наявні стереотипи про характер і моделі поведінки. Антрополог охоплює такі питання, як особливості та місце гумору в житті англійців, культура мови, поведінки тощо. Проте автор розглядає ці теми доволі креативно, що привертає увагу читача – торкається не лише стереотипних питань, як-от гумору, а й розглядає та класифікує за популярністю місця потенційних знайомств англійців, аналізує їх, досліджує паби не тільки як місця, де проводять час за алкогольним напоєм, а як своєрідні осередки вербальної і невербальної комунікації типового англійця. Дослідниця міркує про діалекти різних регіонів і соціальних груп, стереотипи ставлення до вимови, помилки у вимові, що панують в англійському суспільстві.

Книжка написана живою мовою та не обтяжена термінологією, проте велику увагу Кейт Фокс приділила методології свого дослідження. Вона аналізує переваги й недоліки методу включеного дослідження. Описує парадоксальну проблему, з якою стикається дослідник, використовуючи цей метод. З одного боку, він може подивитися на предмет дослідження з погляду корінного жителя, а з другого, – усвідомлюючи наявні хиби, майже завжди критикує себе за те, що через свій «етноцентризм» і особливості менталітету все одно результати і висновки будуть суб'єктивними. Тобто, мешкаючи в суспільстві, яке відрізняється від того, в якому виріс дослідник, науковець стає ближчим до пізнаваної ним культури, проте все одно сприйматиме її крізь призму власних соціокультурних традицій.

Автор звертає увагу читача на те, що багатьох сучасних науковців більше зацікавлюють аномальні (з точки зору європейської культури) аспекти соціокультурної традиції, ніж загаль-

ноприйняті норми, характерні для різних суспільств. На думку дослідниці, вивчення звичних аспектів повсякдення є не менш важливим і має свої переваги – наприклад, набагато легше досліджувати потреби сучасного споживача в супермаркетах, спілкуватись із людьми в дружній атмосфері кав'ярень, аніж розпитувати в поліції про грабіжників і спостерігати за крайніми проявами девіантної поведінки, намагаючись проаналізувати її причини.

Досліджуючи культуру іншого суспільства або його частини, науковець дивиться на неї крізь окуляри своєї соціокультурної традиції, тому виникає зворотне питання – наскільки об'єктивним буде дослідження, якщо вчений є представником цього суспільства чи спільноти? Дослідниця не дає відповіді на нього, проте наголошує на власному прагненні бути якомога об'єктивнішою та безпристрасною.

Свою методологію дослідниця перейняла від батька антрополога Робіна Фокса й головним у ній називає – принцип пошуку «правил». При розгляді нового суспільства необхідно виявити закономірності та особливості моделей поведінки людей в різних ситуаціях, відшукати «правила» – себто традиції та звичаї, які сформували їх. Метою своїх досліджень науковиця вбачає пошук цих правил.

Кейт Фокс звертає увагу на те, що досліджуючи певне суспільство, вишукуючи особливості його традиційної культури, науковець може наразитися на небезпеку так званого етнографічного камуфляжу. Тобто, поринувши у вивчення унікальних аспектів, не зможе віднайти спільні риси з культурою інших народів. У наукових доробках соціологів, антропологів існують описи різноманітних універсалій – традицій, прийнятих і характерних звичаїв для різних культур, проте автор праці наголошує на умовності поділу між тим, що можна вважати універсальним, а що ні. Наприклад, вона порушує питання, чи можна віднести до нього негативне ставлення до жорстокості, насилля?

Дослідниця розглядає наслідки глобалізації і триболізації (процесу етнічної консолідації), відкидаючи популярний сьогодні погляд, що глобалізаційні процеси нівелюють культурні особливості суспільств. На думку Кейт Фокс, соціокультурні правила викорінити не так легко, адже асиміляція етносів або окремих його частин є свідомим вибором людини чи певного суспільства, і також може бути наслідком усталених правил.

Попри скрупульозність, довгий період збору матеріалів (понад 10 років), праця написана просто, легко читається. Вона радше є науково-популярною, ніж суто науковою, проте це не применшує її вартісність.

Книга знайомить нас з англійським сьогоденням, його особливостями. Вона зацікавить не лише фахівців із цієї теми. Робота дозволяє інакше подивитись на принципи сучасного антропологічного дослідження. Читаючи книгу, та проєктуючи її на сучасні українські етнографічні студії, можна зробити певні висновки. Вивчення культурних традицій минулих століть є важливим напрямом науки, але необхідно звертати увагу і на сучасні аспекти життя, що наблизить етнографічну науку до пересічної людини і викличе її непідробний інтерес. Урізнобарвляє дослідження кросдисциплінарність – залучення здобутків психології, соціології, антропології тощо.

Звичний поділ літератури на наукову та науково-популярну виробив певний стереотип про останню, як про щось менш достовірне чи якісне з наукового погляду, проте науково-популярні праці можуть бути так само корисними і цікавими.

Отже, знаходячи особливості соціокультурного розвитку певного суспільства, важливо звертати увагу не лише на найсамобутніші, найстаріші та екзотичні його аспекти, а також на звичні усталені правила. Відшукавши унікальні прояви соціокультурної поведінки, не варто боятися підкреслювати риси, які є подібними в інших суспільствах. Адже це не применшує цінність культурної спадщини нашого народу, натомість позиціонує його як частину європейського суспільства та допомагає краще зрозуміти його місце в міжнародній культурі.

Вимоги до наукових статей ¹, що подаються в журнал «Народна творчість та етнологія»

Оформлення

Стаття подається в електронному вигляді в редакторі Word for Windows 6.0 і вище, а також роздруковується на папері формату А 4 шрифтом Times New Roman, кеглем 14 (малюнки, таблиці також кеглем 14) з інтервалом 1,5, без переносів. Сторінки обов'язково мають бути пронумеровані (унизу сторінки, праворуч).

Розміри полів:

- ліве – 30 мм;
- праве – 15 мм;
- верхнє – 20 мм;
- нижнє – 20 мм.

До статті обов'язково додаються:

- інформація про автора / авторів українською та англійською мовами: прізвище та ім'я (повністю); вчений ступінь (якщо є); посада та місце роботи; телефон; електронна адреса;
- розгорнуті резюме українською та англійською мовами обсягом не менше ніж 1800 знаків кожне;
- ключові слова українською та англійською мовами;
- список літератури, оформлений згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 та ДСТУ 3582:2013;
- References (Увага! Позиції зі списку літератури подаються в тій самій послідовності; кириличні джерела – у транслітерованому вигляді та в перекладі англійською мовою, наведені латиницею – без змін).

Стаття має відповідати вимогам наукового стилю викладу та правилам чинного правопису. За достовірність поданої в статті інформації, зміст, правильність написання власних назв (прізвища, імена, географічні назви, назви закладів тощо) та висновки відповідальність несе автор / автори.

Ілюстрації до статей мають бути подані окремими файлами у форматі .jpg / .jpeg або .tif / .tiff роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi.

Докладніше див.: <http://www.etnolog.org.ua>

¹ Обсяг статті в межах 0,5–1 друкованого аркуша.

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського

Наукове видання

Народна творчість та етнологія
№ 3, 2019 (379)
травень-червень

На обкладинці світлина невідомого фотографа (молоде подружжя. Іван і Марія. Черкащина, с. Леськи. 05.06.1929) з видання: Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – XX ст. : колективна монографія / М. П. Бабак, О. С. Найден, В. К. Борисенко, М. В. Борисенко [та ін.] ; наук. ред. О. С. Найден ; відп. ред М. П. Бабак. Київ : Інтертехнологія-Черкаси, 2014. 720 с. С. 383.

Формат 60×84/8, 205×290мм

Умов. друк. арк. 13,95

Обл. вид. арк. 11,64

Наклад 280 прим.

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1831 від 07.06.2004